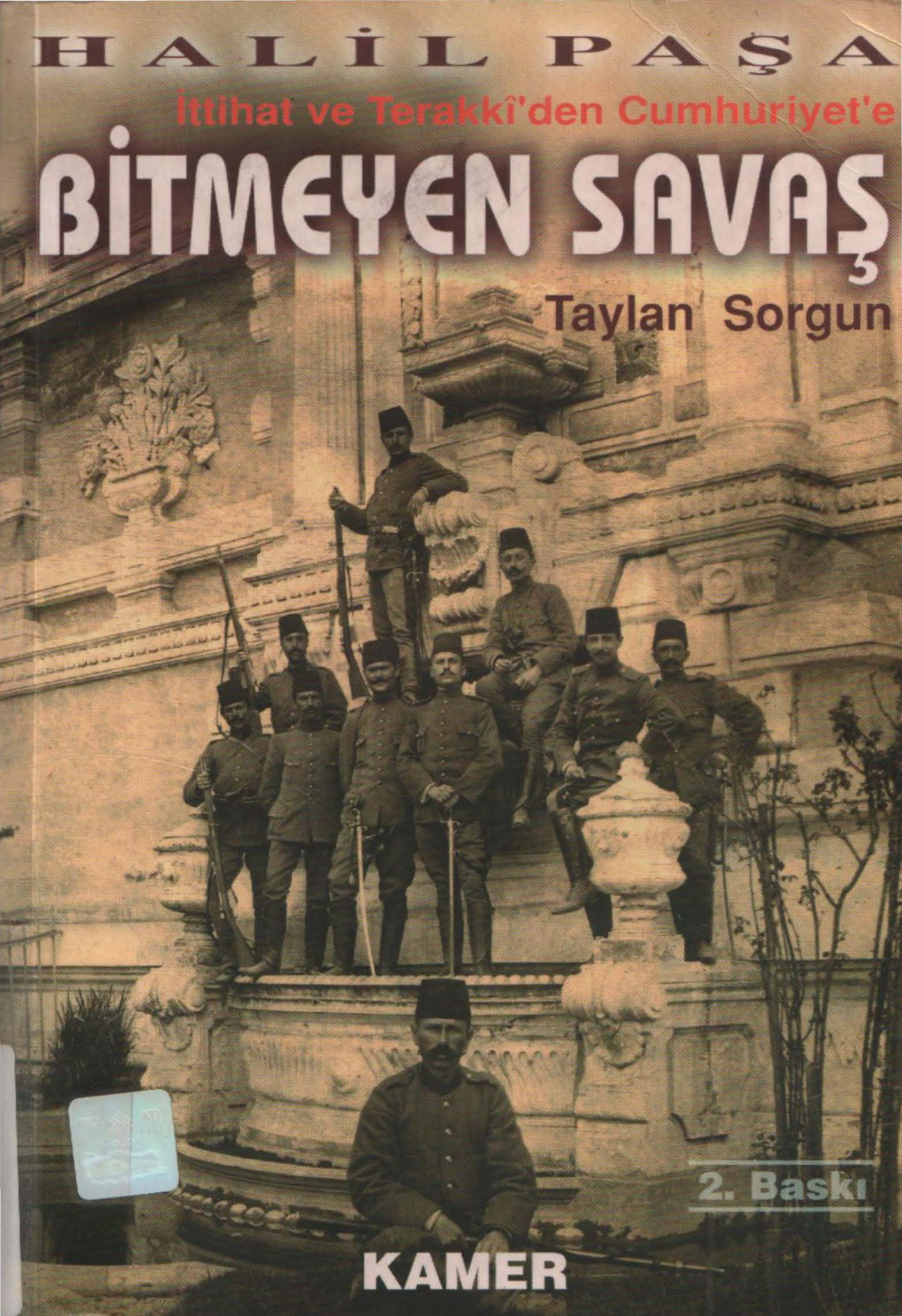
HALİL PAŞA

İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e

BİTMEYEN SAVAŞ 3

Taylan Sorgun

2. Baskı

KAMER

KAMER YAYINLARI
İSTANBUL - 1997
YAYIN NU - 115
İKİNCİ BASKI

Yayın Sorumlusu
İlhan BAHAR

*

Teknik Yönetim
Lâtif UĞURTEKİN

*

Sayfa Düzeni
Sevda UĞURTEKİN

*

Dizgiler
ARI - SAN

*

Kapak Tasarım
DARKWOOD Sakinleri
Arman TOROSYAN

*

Baskı
Eko Matbaası

*

Cilt
Eko Matbaası

HALİL PAŞA

İTTİHAT VE TERAKKİ'DEN CUMHURİYETE

BİTMEYEN SAVAŞ

ÖNSÖZ

İttihat Ve Terakki'nin Kuruluş'ndan sonra başlayan ve Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen dönem aslında bir **destansı hareketin** şekillenmesi içinde **"Devlet Kavgası"**nın **yürekli, tavizsiz, devrimsel** niteliğini kapsamaktadır.

İttihat ve Terakki temel yapısı itibarı ile sadece devlet yönetimine ve Saray'a karşı bir başkaldırı hareketi değil, **zamanın emperyalizmine karşı** bir hareketin şekillenmeye başlamasıdır. **Devrimci bir karaktere sahiptir.**

Osmanlı İmparatorluğu'nın **Paris ve Viyana Kongreleri** ile paylaşım masasına yatırılması, daha sonra gelişen **devletlerarası politikalara dayalı olarak** yaşadığı **siyasi ve iktisadi hareketler** içindeki çıkmazı **İttihat Ve Terakki**'nin doğuşuna neden olmuştur. İttihat ve Terakki'nin iki önemli dönüm noktası vardır: **Birincisi Jön Türk Hareketi'nin Selanikte'teki "Beşçınar Kahvesi'nde" bu harekete katılanlardan bir bölümü ile İttihat ve Terakki gizli cemiyetini kuranların hareketlerine "İttihat ve Terakki" adını vermeleri ile başlamıştır.** Bu isim değişikliği ile **Jön Türk Dönemi** bitmiş, **İttihat ve Terakki** tarih sahnesindeki yerini almıştır. İkinci Dönem **30 Ekim 1918**'de ilân edilen Mütareke'ye kadar geçen zamandır.

Kuruluşu'nda **"Gizli bir teşkilât olan"** ve **"yeminle"** girilen, teşkilât mensuplarının kendi **"Muminlerinden"** başkasını **tanımadıkları** bir özelliği olan **İttihat ve Terakki,** daha sonra **Cemiyet ve Fırka** haline geçmiştir. Anadolu'nun her yerinde **Selanik ve Manastırdan** başlayan bir müthiş örgütlenme İmparatorluğun her yanına yayılmış her iki safhada da tarihe damgasını vurmuştur.

Yaygın teşkilât içinde yeminli ve açık dönemde ülkenin aydınları, askerleri, genç kurmay subayları görev almışlardır. "Devlet için başverilir, sır verilmez" teşkilâtın ana ilkesini oluşturmuştur.

Emperyalizmin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşım masasına yatırması karşısında **İttihat ve Terakki**'nin **"Savaşa katılması"** bir direniş hareketi ile ortaya çıkmıştır. Emperyalizm paylaşıma karar vermiştir. Savaş'tan bir süre önce **İngiltere**'ye giderek bazı temaslar yapan **Talat Paşa**'ya zamanın İngiliz Hariciye Nazırı'nın söyledikleri şunlar-

dır: **"Buraya kadar boşuna zahmet etmişsiniz. Bizim ve beraber olduklarımızın İmparatorluk topraklarında menfaatlerimiz vardır."**

Talat Paşa'nın İstanbul'a dönüşü ile toplanan Merkezi Umumi toplantısında tartışılan şudur, **"Ya alçak bir teslimiyet ya da vuruşmak."** ikincisi tercih edilmiştir. Savaşa katılış, iki savaş gemisinin boğazlardan Karadeniz"e geçisine bağlanırsa da bu sadece basit bir ateşlemedir.

İttihat ve Terakki Dönemi siyasi, iktisadi sosyal meselelerin gündeme geldiği ve tartışıldığı bir dönem olarak da kendisini göstermiştir.

Bu müthiş siyasi teşkilâtın içinde görev alanların lideri sanıldığı gibi **Enver Paşa** değildir. Envar Paşa İttihat ve Terakki'nin **askeri** şefidir. Bu muhteşem teşkilâtın gerçek lideri **Talat Paşa**'dır. Namuslu yaşamış, namussuz bir ermeni intikamcısının arkadan sıktığı kurşun ile hayata veda etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine **"emperyalizme** karşı başkaldırı hareketinin ilk pırıltıları ile damgasını vuran Talat Paşa, Mütareke ilânı sonucunda gittiği **Almanya'da "Saatını satan onunla o ayın geçimini sağlayan"** bir namuslu devlet adamıdır.

Zannedilmektedir ki, ya da yazılmaktadır ki, Talat Paşa Posta memurudur. Değildir. Hukuk Mektebi mezunudur. Selanik'e sürgün gönderilmiştir. Orada değişik yerlere kolay girebilmesi için **"Maişet temini gerekçesi"** ile posta memuru olarak görev alması sağlanmıştır.

Mütareke'nin ilânı ile başlayan **"Mütareke Dönemi'**nde **İttihat ve Terakki**'nin bütün mensupları **Mustafa Kemal Paşa** ile beraber olmuşlardır. Mustafa Kemal İttihat ve Terakki'nin içinde olmuştur, ama fikri çatışmalarla. **İttihat ve Terakki**'nin bütün mensupları, **Teşkilât - ı Mahsusası** da isim değiştirerek çoğunluk elamanları ile Milli Mücadele başlangıcının gizli ve açık güçleri olmuşlardır. **İnönü, Celal Bayar** gençlik yıllarında **İttihat ve Terakki**'ye katılmışlardır. **Zaten Millî Mücadele kadrosuna bakıldığı vakit Millî Mücadele'nin komuta kademesi ile onların alt kademelerini ve Anadolu İhtilâlinin önde gelen isimlerinin, genç subayların İttihat Terakki'nin ilk dönem yeminli üyeleri ile sonraki dönem üyeleri oldukları görülecektir.**

Anadolu'da direniş hareketlerini başlatanlar ise, kasabalardaki, şehirlerdeki sivil ve asker **İttihat ve Terakki Cemiyeti** mensuplarıdır. İç-

lerinde, eşraf, köylü, savcı, eczacı, doktor, subay gibi meslek sahipleri vardır. Ethem Bey Teşkilât - ı Mahsusa'dan gelmektedir. Galip Hoca Ege'de İttihat ve Terakki Cemiyeti mespuları ile direnişi başlamıştır. **Anadolu direnişinde ve İstanbul'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları vardır. Bunlar Emperyalizmin işgâlcileri ile işbirliği içine girmişlerdir.** İstanbul'daki büyük tevkifatla işgâl güçlerine tutuklattırdıkları bütün aydınları Bekirağa Bölüğü'ne kapattırmışlar, ve bir bölümünü idam sehpalarına göndermişlerdir.

Emperyalizmin tam yenilgisi **Millî Mücadele** ve **Anadolu İhtilali** ile gerçekleşirken, **İttihat ve Terakki** mensupları geçmişteki o büyük teşkilatı sadece hatırlarında saklamışlardır. **Millî Mücadele ve Anadolu İhtilali** 1900'lerde hayata adımlarını atan genç şuurlu, devlet için herşeylerini veren, başlarını esirgemeyen bir neslin ateşler, ihanetler içinde geçen ama, yılgınlığı kabulllenmeyen bir neslin esatiri destanıdır. Belki de bir büyük mitoloji...

Halil Paşa, Enver Paşa'nın amcasıdır. Değişik cephelerde vuruşmuştur. Balkanlarda ateşin içinden geçmiştir. Bu kitap, **Halil Paşa'nın kendi anıları** ile benim yaptığım **araştırmalar** sonucunda ortaya çıkan belgelere dayanılarak ve bunlara bir üslup verilerek yazılmıştır. **İttihat ve Terakki'nin sadece bir kesitidir.** Aslında buna dizinin birinci kitabı demek doğrudur. Ardından gelecek kitaplar İttihat Terakki'nin kuruluşu ile **Mütareke Dönemin**'de Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele ve Anadolu İhtilali için nasıl teşkilâtlandığını "günce" ile ortaya koyacaktır. O güncenin içinde **Bekirağa Bölüğü** olayı da vardır. **İttihat ve Terakki** Mensuplarından **Yunus Nadi Bey** bir kitabında şöyle demektedir. **"Aslında Atatürk'ün Anadolu'ya geçmeden Bekirağa Bölüğün'ne gelişleri vardır ki bu tarihin bir önemli sırrıdır."** O nemli sır da anıları bende bulunan Bekirağa Bölüğü komutanınca anlatılmıştır...

Bir muhteşem neslin yaşadıkları belki de başka bir siyasi tarihte görülmeyecek kadar engindir.

Taylan Sorgun

Asırlardır savaşan bir milletin çocuklarıydık. Hayallerimizde vatansever usta savaşçılar, erkânıharpler yaşardı... Mağrur, dik başlı, asîl halleri, pırıl pırıl çizmeleri, apoletleri ve altın rengi kılıçlarıyla onlar bazan çok az kuvvetlerle ordulara karşı duran savaşçılar olmuşlardır...

... Yıllar geçip de Erkânıharp Birinci Sınıf'a başladığımızda kendimizi onlardan sayıyorduk. Artık bir orduya karşı koyabilirdik, ölünceye kadar insanlarımız ve ülkemiz için savaştan savaşa koşabilirdik...

Bu yıllarda, imparatorluğun içinde olduğu siyasî, iktisadî ve sosyal çöküş, halkın içinde bulunduğu feci şartlar, vatanseverler olarak bizi kaygıların içinde bırakıyordu... Genç Erkânıharp namzetleri olarak aramızda, saklı bir biçimde sık, sık tartışıyor ve kendi görüşlerimize göre bir çıkış yolu arıyorduk. Askerlik bilgilerimizin ötesinde başka şeyleri de öğrenmenin gereğini duyarak dışarıda basılmış eserleri aramızda dolaştırarak okuyorduk. Devlet Abdülhamid'in yönetimi altındaydı ve imparatorluğun her yerindeki, her şeyden kurduğu istihbarat ile zamanında haberdar olabilmek imkânlarına sahip bulunuyordu...

«Jurnalci» adı verilen bu haber alma teşkilâtının üyeleri, heryerde ve hiç beklenilmeyen hallerde hazır bulunabilirlerdi...

Şunu söylemek mümkündür ki Dünya'nın hiç bir yerinde hiçbir devlet adamı bu kadar etkili ve becerikli «zamanın şartlarına göre» bir haber alma örgütü kurmak başarısını gösterememiştir...

Jurnalcilerin görevleri kimlerin ne yaptıklarını, ne okuduklarını, kimlerle ne konuştuklarını, nerelere gittiklerini ve hattâ hatta «NE DÜŞÜNDÜKLERİNİ» öğrenmekti.

Jurnalcilere yaptıkları göreve karşı, görevin önemine göre ihsanlarda bulunulurdu ki bu bazan birkaç kese altın, bazan küçük bir arazi, bazan bir yalı, bazan ağaçları, suları ve ormanları ile bir dağ olabilirdi...

«Tehlikeli» damgası ile yakalananlar Saray mahkemelerine taşınır dururlardı ki bunlar ya tıbbiyenin, ya askeri mekteplerin vatansever, yürekli, ölümü fütursuzca karşılayabilen gençleri olurlardı...

..... İşte o çağın genç subay namzetlerini zaman bu şartlar içinde bulmuş oluyordu. Bunların arasında Türk tarihine damgasını vuran yeğenim ENVER de bulunuyordu...

Mustafa Kemal Atatürk'le beraber Mütareke'den sonra savaşı sürdürerek Kurtuluş Savaşı'nı verenler de aynı dünyaların insanlarıydılar. Onların dışında daha isimleri az ya da çok bilinen, yaptıkları işler büyük olan, tevazu hâlinde daha kimler ve kimler, aynı çağın çocuklarının içinde yok idi ki...

Kader tezgâhı bütün bunlar için ağlarını ayrı ayrı örmüş bulunacaktır...

YILDIZ'DA YARGILAMA

..... Zaman bizi Devlet'in yok olma ve parçalanma oyunları arasında hazırlamaya başlamıştı. Devlet'i yok etmek isteyenler «Dış» kuvvetlerdi. Bunların ellerinde iki önemli istismar unsuru vardı: birisi etnik gruplar, diğeri iktisadi ve sosyal keşmekeş.. Ve fakat zaman genç «vatanseverlerin» yetişmesini önleyemiyordu...

..... Bir gece, birkaç gün önce bir arkadaşımdan aldığım Keçecizade İZZET PAŞA'nın yazdığı fransızca «Les Occasions Perdues» (Kaybolmuş Fırsatlar) adındaki eserini gizlice okuyup bitirmiş bulunuyordum. İzzet Paşa 1877-1878 seferinde imparatorluğun Avrupa cephesindeki bir ordusuna kumanda eden Abdülkerim Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. Harp tarihimiz için bir hayli önemi olan kitabı bitirdiğimde şu sonuca vardım:

Türk Ordusu sayı, silâh ve kıymet bakımından Rus Ordularından çok daha kuvvetli. Rusların ağızdan dolma toplarına karşı, Türk ordularının kıçtan dolma mantelli topları var. Gene Rus ordularının kapaklı tüfeklerine karşı Türkler martinle müsellâh. Tuna'yı geçmiş olan Rus orduları bu üstün kuvvetle Tuna'ya dökülebilirler ve tarihin seyri de böylece değişebilir. Ancak ortadaki stratejik hatâ, du-

rumu önlemiş. İzzet Paşa kitabında bunun nedenlerini şöyle anlatır:

«Türk ordusu Varna, Rusçuk, Silistre, Plevne gibi dört müstahkem şehre bölündüğü halde bu dört ordu tek bir baş kumandanlığa bağlanmış, başkumandanlık sıfatına lâyık SÜLEYMAN PAŞA şüpheli bir insan olarak kabul edilmiş ve her ordu İstanbul'da Yıldız Sarayında bulunan Abdülhamid buyruğundaki Hassa Erkânıharbiyesinden emir almaya mecbur tutulmuşlardır. Hassa Erkânıharbiyesi ise o zaman cehaleti ile ün yapan Sait Paşa'nın tesiri altında bulunduğundan savaştaki Türk orduları hiçbir zaman müştereken hareket edememişler ve Yıldız'dan gelmesi gereken emirler de zamanında gelmediğinden mağlûbiyete mahkûm olmuşlardır.»

Bu feci hatâyı ve devletin ne olacağını düşünüyordum ki yat borusu çaldı. Biraz sonra etraftan el ayak çekildi, arkasından:

«— Halil Efendi Yenimahalle... Halil Efendi... Yenimahalle...»

«— Enver Efendi Deraliye... Enver Efendi...» diye bağrılarak yeğenim Enver'le beraber çağırıldığımızı işittim. Arkadaşlar arasında bu sesi bir baykuş sesine benzetirdik, zira bu şekilde çağırılanların başlarına bir uğursuzluk geldiği örnekleriyle ortadaydı. «Ne olursa olsun adam sende şu kitabı bitirdim ya...» diye söylene söylene koridora çıktım... Aynı anda yeğenim Enver de koridora çıkmıştı. Bizi çağıranlar namlı dahiliye zabitleri SADRİ ve HALİL efendilerdi... Sert bir tavırla «Müdüriyete» davet edildiğimizde emre uymaktan başka çıkar yolumuz bulunmuyordu.

Müdüriyet kısmında bir odaya beni, bir odaya da Enver'i kapadılar. Biraz sonra Yüzbaşı Sadri kendisi ile beraber gelmemi işaret ederken Enver de muhafaza altında odasından çıkarılarak bize katıldı... Harbokulu'nun kapısına geldiğimizde bir payton bekliyordu. Ne de olsa askerdik, bizi muhafaza altında götüren yüzbaşıya:

«— Yüzbaşım siz şöyle buyurunuz..» diye paytonun arka tarafını işaret ettim ve fakat iş başkaydı. Yüzbaşı sert mi sert:

«— Hayır siz ikiniz yan yana oraya. Ben de karşınıza» diye çıkıştı, dediğini yaptık. O arkasına doğru kayan tabanca kılıfını düzeltiyordu ki Enver'in kulağına eğildim:

«—Sen hiçbir şey bilmiyorsun sorulara ben cevap vereceğim...» diye fısıldayıverdim, amma yüzbaşı bunu bile kaçırmadı, kaşının birini kaldırdı, parmağını uzattı:

«— Bana bakın efendiler, konuşmak yasaktır...»

Paytonda sallana sallana Zincirlikuyu üzerinden ve Zuhaf alayları kışlaları arkasından Yıldız'a tırmandık. Ünü o çağda dünyayı tutan Yıldız Sarayı'nın «Büyük Mabeyn Kapısında» durdurulduk. Silâhlı askerlerin önünde bekleyen bir subay hüviyetlerimizi kontrol etti, arabadan indik ve etrafımızı saran tüfekçilerin nezareti altında ilerledik. Önce bir merdiven tırmandık, sonra beni gruptan ayırıp bir odaya kapattılar. Enver'i de bir başka odaya kapatmış olacaklardı. Kapının önündeki fasılalı ayak seslerinden iki nöbetçinin beni bekledikleri anlaşılıyordu. Çok geçmedi bir subay gelerek beni çağırdı. Bilmece gibi koridorlardan dolaşarak kocaman salona girdik. Salonun şeklinden ve tam karşıda otu-

ranlardan burasının daha önce ününü duyduğum «ÖZEL YILDIZ MAHKEMESİ» olduğunu anlamak mümkün oluyordu. Karşıda sıralanmış hey'etin ortasında **SERHAFİYE GÜRCÜ KADRİ BEY** oturuyordu. Diğerlerinden ancak birisini tanıyabildim, İBRİKTAR ASIM BEY'di. Oniki kişiydiler. İçlerinden birisi ayağa kalkarak hakkımızdaki iddianameyi okumaya başladı. Diyordu ki:

«— Sizler geçen bayram selâmlığında Padişahımız Efendimiz Hazretleri'ne suikast yapmak üzere kaldığımız yere iki anarşist kabul etmişsiniz. Tatbike muvaffak olamadığımız bu suikast teşebbüsünün sebebi nedir?»

Anlaşılıyordu ki önce bizim suçlu olduğumuz kabul edilmiştir. Öğrenmek istedikleri tek şey ise «neden suikasta kalkıştığımızdır...?»

Şu cevabı verdim:

«— Ben bir zabitim. Padişaha sadakat yemini ettim. Bayram selâmlığı sırasında evimde hakikaten iki kişi vardı, ama bunlar anarşist değildi. Birisi, Şehzade ABDÜLMECİT EFENDİ'nin lisan hocası Avusturya'lı bir genç, diğeri, onun bana takdim ettiği Avusturya'lı ve Neue Freis Press gazetesinin Türkiye muhabiri yaşlı bir adamdı. Bunlar benden selâmlık resmini en iyi şekilde nereden görebileceklerini sormuşlardı, gazeteci selâmlık resmi ve padişah hakkında bir yazı yazacaktı. Ben de kendilerine evimin tam selâmlık resmi yolu üzerinde bulunduğunu, gecedeн gelirlerse sabahleyin erken saatlerde başlayan selâmlık resmini takib edebileceklerini söyledim. Geldiler, selâmlık resmini takib ettiler ve teşekkür ederek gittiler.»

İddianameyi okuyan savcı durumundaki üye tekrar ayağa kalkarak:

«— Peki... Peki ya Enver...? O da gece sizinle beraber miydi?» diye sordu, Hakim Gürcü Kadri hemen lâfa karıştı :

«— Evet söyleyiniz bakalım Enver de sizinle beraber miydi?»

En ufak bir yanlış lâf Enver ve benim için kötü sonuçlar ortaya çıkarırdı. Onlara durumu şöyle anlattım :

«— Enver erken yatar, odası da ayrıdır. O gece de kendisine takdim ettiğim misafirlerle bir iki lâf ettikten sonra gene erkenden odasına çekildi. Ben Almanca'yı çok severim, bu itibarla Mecit Efendi'nin Almanca hocası ile sağdan soldan sohbet ettik. Geç vakit odalarımıza çekildik...»

İstediklerini alamamışlardı. Muhafızlara beni yerime götürmelerini emrettiler. Bütün geceyi uykusuz ve tedirgin bir halde geçirdim. Enver'e de aynı şeyleri sordukları muhakkaktı. Ne olabileceğini düşünüp dururken kapı açıldı ve CEMİL bey içeriye girdi. Cemil bey bir zamanlar babamla beraber Mecit Efendi'nin maiyetinde çalışmış ve fakat her nedense sonraları işine son verilmiş. Uzak akrabalarımız arasındaydı. Kısa bir selâmlaşmadan sonra ziyaret sebebini şöyle anlattı:

«— Bak oğlum... Sen mert, dürüst, akıllı bir çocuksun, istikbalin çok parlak olabilir. Seni muhakeme edenler şakaya gelmezler, çünki onlar Padişah Mahkemesidirler. Biraz sonra seni tekrar çağıracaklar, ifadende — bir gece ABDÜLMECİT efendinin kayınbiraderi yanında tanımadığım iki ecnebi ile evime gelerek bana efendi hazretlerinin selâm-

ları var bu ecnebileri bu gece evinde misafir etsin dedi — şeklinde ifade verirsen serbest bırakılacaksın...»

Hiç düşünmeden:

«— Peki efendimim siz hiç merak buyurmayınız bu şekilde söylerim...» cevabını verdim...

«— Âferin benim akıllı evlâdım...» diye teşekkür ederek çıkıp gitti.

Aradan on ya da onbeş dakika geçmişti ki tüfekçiler gelerek beni tekrar mahkeme salonuna götürdüler. Hakimler hallerinden memnun görünüyorlardı. İçlerinden birisi:

«— Âferin evlât, doğruyu söylemekle selâmete çıkacaksın» diye babaca bir teşvikte bulundu. Onlara göre iş halledilmişti. Padişah memnun olacaktı ve ben çok yüksek bir istikbale doğru elimi uzatmış olacaktım. Cevabım şöyle oldu:

«— Reis bey tamamen doğruyu söylememi istiyorsanız hakikat şudur ki — Heyette görülür bir heyecan dalgası dolaştı — yarım saat önce odama babamın eski arkadaşlarından ve benim de kendisine daima amca diye hitap ettiğim CEMİL BEY geldi. Sözde biraz evvel evime misafir olarak geldiklerini söylediğim bu iki kişi misafirim değilmiş de Abdülmecit Efendi'nin kayınbiraderi Zeki Bey tarafından evime Abdülmecit Efendi'nin emirleri ile getirilmişler... Eğer böyle ifade verirsem istikbalimi kurtaracakmışım diye bana telkinlerde bulundu... Hakikat daha önce söylediğimden başka şekilde değildir...»

Salonun ortasına sanki koca bir bomba inmişti... Biraz önce âferin oğlum diye bana iltifat eden âza yerinden fırlayarak tüfekçilere:

«— Götürün... götürün... Çabuk... yemek içmek yok...» diye bağırmaya başladı...

Başka bir şey sormadılar ve beni odama gönderdiler. Ortalık kararıncaya kadar etrafta çıt çıkmadı. Gece tekrar mahkeme salonuna alındım. ENVER de oradaydı. Bütün dik başlılığı ile mahkemenin önünde duruyordu. O'nun çekingen ve utangaç hali bile bu dikbaşlılığını gizleyemiyordu... Mahkeme başkanı ikimizi birden süzdükten sonra:

«— Yeğeniniz Enver misafirleri görüp selâmladıktan sonra odasına çekilip yattığını, hattâ selâmlık resmini görmediğini söylüyor, buna ne dersin?...»

Enver benim ne söyleyebileceğimi tahmin ederek cevap vermişti anlaşılan. Başkana şöyle dedim:

«— Evet efendim söyledikleri doğrudur... O erken saatlerde odasına çekilir, sabaha kadar kitap okur başka şeyle meşgul olmaz..»

Başkan bu defa öfkeyle ayağa fırladı:

«— Bu efendi kaz mıdır ki erkenden yatağa yatar?...»

Soğukkanlılığımı kaybetmeden şu cevabı veriverdim bu defa:

«— Aman efendim af buyurunuz... Erkânıharbiye'nin her sınıfında birinci olmuş Enver Efendi kaz değildir... Benim gibi vatanına, padişahına sadakat yemininde bulunmuş bir zabittir...»

Konuşulacak bir şey kalmamıştı. Eli ile tüfekçilere işaret etti, bizi çıkarıp odalarımıza götürdüler... Günlerin sinir yorgunluğu üzerime çökmeye başlamıştı. Gece tekrar mahkemeye çağırıldık. Başkan bu defa daha sertti:

«— Şevketmeap efendimiz sizi bu seferlik af

buyurdular. Hem o Abdülmecit efendi de kim oluyormuş... Padişahımız efendimiz ona para vermese ne yapabilirmiş... Bir daha da onun sarayına gitmemek şartı ile serbestsiniz...»

Vakit sabaha yaklaşıyordu... Bizi getiren paytona binerek mektebe döndük... Arkadaşlarımız sevinçle boynumuza sarıldılar...

Burada askerî mekteplerdeki sınıf ve silâh arkadaşlığının yüreklilik dolu bir hâtırasını anlatmak isterim... Mâhut gece, koridorlarda «Halil Efendi, Yenimahalle, Enver Efendi Derâliye» diye bağırıldığını duyan **ŞİŞKO ŞEVKİ** işin içinde bir bit yeniği olduğunu anlar anlamaz hemen bahçeye fırlıyor ve mektebin Dolmabahçe tarafındaki beş altı metre yüksekliğindeki duvarından aşağı atlayıp o zamanki bostanlardan Beşiktaş'a inip doğru bizim kapıya dayanıyor, karşısına annem çıkıyor, O'na:

«— Aman valde telâş etme, Halil'i ve Enver'i tevkif ettiler. Muhakkak evi de arayacaklardır. Nerede neleri varsa hemen imha etmek lâzım gelir...» diyor.

Annemle beraber yukarıya çıkıyorlar, yatak odalarımızı ve tavan arasındaki gizli kütüphanemi araştırıp bütün kitapları toplayıp mutfaktaki ocağa yığıp yakıyorlar. Küllerini de iki üç çöp tenekesine doldurup üzerine lahana, pırasa yaprakları atıyorlar. Ve Şişko Şevki kaçtığı yoldan dönerek yatakhaneye girip rahatça uykuya yatıyor... Ertesi gün Yıldız'ın hafiyeleri evi basıp hallaç pamuğu gibi attıkları halde en ufak bir şey bulamamışlardır... Şişko Şevki şişmanlığından ata bile binemez ve bu yüzden de her ata binmeye teşebbüs ettiğinde mutlaka pat diye düşerdi. Sonraki yıllarda iyi bir sa-

vaşçı olan Şişko Şevki o gece o koca vücudu ile duvarların üzerine tırmanıp atlamış, koşmuş, kan ter içinde binbir güçlükle tam bir silâh arkadaşı gibi davranmıştı. Hafiyeler O'nu yakalayabilirlerdi ve bu da rahatlıya malolurdu...

Eğer o gece Şevki büyük cesaretle bu işi yapmamış olsaydı evi arayan hafiyeler mutlaka Meşveret gazetelerini, KIZIL SULTAN, KANLI SULTAN gibi kitapları ele geçireceklerdi. İşte o zaman da Enver'in ve benim o mahkemeden kurtulamıyacağımız ortadaydı.

İki gün çektiğimiz işkence ve hiç suçumuz yokken âlet olarak kullanılmak istenişimiz, bizleri büyük bir hırsın içine itti.. Demek ki herkese aynı şey yapılıyor ve düzmece ifadelerle insanların hayatları ve gelecekleri ile oynanıyordu... İyi ama bunların devlete faydası neydi... Suçsuz insanları suçlu olarak ortaya çıkarmak devlete ne kazandırırdı?... Mecit Efendi'ye olan ziyaretlerimizi kesmiştik...

«1908 Meşrutiyet inkılâbından» sonra İstanbul'a geldiğim zaman Abdülmecid Efendinin kayınbiraderi ZEKİ bey bir gün ziyaretime geldi. Yıldız mahkemesi sırasında kendisinin mahkeme salonunun yanındaki bir hücrede kapalı olduğunu ve kendisi ile ilgili sözlerimi memnunluk içinde dinlediğini anlattıktan sonra mahkeme salonunun arkasındaki kırmızı perdenin gerisinde de Abdülhamid'in olanları takip ettiğini anlattı... Demek ki Sultan Hamid'le ilk tanışmamız bir mahkeme salonunda olmuştu.

MAKEDONYA VE ÜÇÜNCÜ ORDU

24 Aralık 1902 de ENVER «Erkânıharp» olarak sıra yıllarını tamamladı. (*) O sınıfın birincisi Hafız Hakkı idi. Enver sınıf ikincisi oldu. Talebelik yıllarında Enver ve Hafız Hakkı ile konuşurken Makedonya'dan bahseder, orada teşkilât yapmanın ve çetelerle dövüşmenin hayallerini kurardık. İmparatorluğun başına dert olan çeteleri yola getirmekle devlete karşı hizmet içinde olacağımıza inanıyor ve daha sonraki ideallerimiz için de Makedonya'yı biçilmiş kaftan buluyorduk.

Enver'le Hafız Hakkı bu hayallerine kavuşmanın ilk adımını attılar ve Manastır'daki ÜÇÜNCÜ ORDU'ya gönderildiler. Üçüncü ordu YUNAN, SIRP,

---

(*) **Emekli Orgeneral Fahrettin Altay Enver Paşa'nın sınıf arkadaşıdır. Altay «10 Yıl Savaş ve Sonrası» adı altında topladığı hâtıratında şöyle demektedir: 24 Aralık 1902 de bizim sınıftan onüki kurmay, yirmiyedi mümtaz yüzbaşı çıkmıştı. Sınıf birincisi Hafız Hakkı (1. Cihan Savaşında Doğu'da ordu kumandanı), ikinci Enver (Başkumandan vekili). Kurmay sınıflarında Hafız Hakkı ile çalışır arkadaşlık ederdim. Atatürk bizden iki sınıf, İnönü ise dört sınıf sonradır.**

ULAH, BULGAR isyanları ile dolu Makedonya'ya hakimdi, kan ve ateş içinde kaynıyordu.

İki yıl sonra 11 Ocak 1904 de Erkânıharp olarak mektebi bitirdim ve yıllardır kendi dünyamda yaşattığım MAKEDONYA'daki Üçüncü Ordu'ya verildim.

Vefalı dostum ŞEVKİ'nin kurrası, Merkezi ERZİNCAN'da olan Dördüncü Ordu'ya çıktı. Dördüncü Ordu, Doğu Anadolu Bölgesi'ne hakimdi. ŞEVKİ ile Erkânıharp namzetliği yıllarında çok zaman devletin içinde bulunduğu bâdirelerden, halkın içinde bulunduğu sefaletten bahseder dururduk... Ve ne tuhaf tesadüftür ki, bu konuşmalarımızdan birinde benim Makedonya'yı düşünmem karşısında Şevki dostça elini omuzuma koydu:

«— Halil bak! Allah benim canımı da Türkler için alsın... Amma ben senin gibi deli değilim, gâvura kalacak topraklar içinde ölmek istemem...»

Şevki'nin sözleri beni düşündürdüyse de üzerinde pek durmadım, ama yıllar sonra bu sözler kulaklarımda yankılar yapıp durdu...

Arkadaşlarımdan Bursalı Ahmet (Faik Ener) de Üçüncü Ordu'ya gidiyordu. O zaman İstanbul'dan «SELÂNİK TRENİ» kalkardı... Pırıl, pırıl üniformalarımızla Selânik trenine binip İstanbul'u arkada bırakmaya başladığımızda ikimiz de istikballerimizi düşündük. Bir sabah erken saatlerde yakın tarihimizde önemli bir yeri olan Selânik İstasyonunda yorgun trenimiz durdu... Civarda «Yıldız oteli» diye bir otel vardı. Yıldız oteli ile Yıldız Sarayı aynı şeyler olmadığı için o günü otelde dinlenerek geçirdik ve ertesi günü ordu karargâhına giderek göre-

ve geldiğimizi bildirdik. Biraz sonra da eşkiya takibi için teşkil edilmiş olan Selânik Mıntıka Kumandanlığı emrine verildiğimizi öğreniyorduk...

Herşey istediğimiz gibi oluyordu. Mıntıka Kumandanı Ferit Paşa'nın önünde selâm verdiğimiz vakit bu değerli asker bizi şöyle bir süzdü ve:

«— Her ikiniz de şimdilik karargâhımda kalacaksınız. İleride kabiliyetlerinize göre vereceğim vazifeleri düşüneceğim.» dedi.

Otelde kalmak bize pahalıya mal olacaktı, mıntıka erkânıharplerinden daha ucuz bir yeri nasıl sağlayacağımızı sorduk. Selânikte en ucuz hayat; oda, oda evlerini kiraya veren rum aileler yanında pansiyoner kalmakla temin ediliyormuş... Arkadaşlardan birisi Kemeraltında iki boş odası olan bir pansiyondan bahsetti, beraberce o pansiyona gittik, ahşap ve mütevazi bir evdi. Odalarımıza yerleştik, her sabah göreve gidip geliyorduk.

Karargâhta öğrendiğimize göre isyancılarla olan çarpışmalar her gün daha da çoğalıyor ve Mıntıka kumandanlığı'na şifreli telgraflar yağıyordu. Bu şifrelerin çözülmesi, İstanbul'a gönderilmesi ise kolay iş değildi ki, Ferit Paşa geceleri de çalışmaya başladı ve her gece iki genç erkânıharbin konağına gelmesini emretti...

Kurmay Başkanımız Enver'in sınıf arkadaşı Manastır'lı Hafız Hakkı (Paşa) idi. Her karşılaştığımızda kendisine kıtaya gidip müsademelere katılmak istediğimi, merkezde pasif bir görevde kalmanın bana ağır geldiğini söyleyip duruyordum. Gene bir gün düşüncelerimi açtığımda Hafız Hakkı:

«— Bak Halil! Senin aşkını biliyorum. Bu gen-

ci eşkiya tâkibine gönderelim diye Paşa'ya kaç defa söyledim bilemezsin. Fakat Paşa, bu delikanlı çok güzel, çok genç, korkarım ki ateşli mizacına rağmen muvaffak olamaz dedi. Şimdi yapılacak bir şey kalıyor: Bekleyeceksin, senin isteğini yerine getirmek için ben de zamanını kollayacağım.»

Ümitle beklemeye koyulduğum günlerden birinde bir şifre geldi. Şifrede şöyle deniliyordu:

«Mıntıka Kumandanlığı'na:

45 kişilik YOVAN Çetesi uzun süren müsademeden sonra imha edilmiş ve Yovan da vurulmuş, ölmüştür. Ancak müfreze kumandanı mümtaz avcı Yüzbaşı Çerkez Emin Ali şehit düşmüştür.»

Şifreyi okur okumaz Paşa'ya şöyle bir yazı yazdım:

«Şehit düşen arkadaşım Emin Ali'nin intikamını almak üzere beni aynı bölüğe göndermenizi ellerinizden öperek istirham ederim.»

Bunu şifre ile beraber Paşa'ya verdim. Şifre'yi, arkasından benim yazımı okuyunca ağlamaya başladı... İpek mendili ile gözlerini kurularken dudaklarından şu cümle dökülüyordu:

«— Peki oğlum, peki... Allah muinin olsun...»

İstediğim olmuştu. Ve böylece silâha sarılmanın zamanıydı. Ondan sonra da hiç elimden düşmeyecekti...

Sabaha karşı uyumak üzere pansiyona geldiğimde bizim pansiyoncu Anna Maselci ayaktaydı. Beni karşılar karşılamaz:

«— Halil bey seninle konuşacak çok şeyim var..»

«— Şu çok şeyi sabahleyin konuşsak öyle de iyi olur ki, işim daha şimdi bitti ve şöyle derin bir uyku çekmek istiyorum...»

Ama Anna'ya söz geçirmek mümkün olmadı, Halil Bey! dedi:

«— Bana sık sık gelen misafirlerim arasında defterdarın kızı da var. Senin odana girdi, resmini gördü ve ben mutlaka bu zabitle evlenmeliyim diye tutturdu...»

Uykusuzluğuma rağmen kadıncağızın gönlü hoş olsun diye dinliyordum,

«— Peki beni resmimden beğenen bu kızın şekli şemaili nedir?...»

Anna öyle heyecanla konuşmaya devam ediyordu ki:

«— Kara kara gözleri, kara kara kaşları var, uzun boylu, uzun saçlı, çiftlikler para pul... Haa ne dersin?...»

«— Anam kara, babam kara, ben fakir, o zengin... Ben bu kızı almam. Arkadaşım Ahmet servete düşkündür, sabahleyin kendisine söyleriz...»

Anna sıkıldı ama birşey demedi. Meseleyi sabahleyin Ahmede açtım, sonra Anna'yı çağırdım, bir de O'na anlattı... Bizim Ahmet yerinden fırladı, kadının ellerine sarıldı,

«— Aman anacığım ben bu kıza talibim, ne olursa senden olur.» diye yalvarmaya başlamaz mı..

Anna bir taraftan ellerini kurtarmaya çalışırken bir taraftan da:

«— Oğlum ben ne yapayım kız kaç defa bura-

ya geldi, senin resmini de gördü, bunun resmini de... Bıyıkların büyük olduğu için seni beğenmedi...»

«— Aman Annacığım sen bu kızı bana yap, bıyıkları ufaltmak iş değil...»

Konuşma uzadıkça bizim de kahkahalarımız yükselip yükselip gidiyordu...

..... Ertesi günü daha çok itina ile giyindim, kendimden daha emin bir halde Mıntıka Kumandanlığına gittim. Bir büro zabiti olmaktan çıkmak ve savaş görevi almak bana tarif edemediğim bir güven vermişti... Mıntıka Kumandanlığında şu emri aldım:

«Gevgili'de bulunan Dördüncü Avcı Taburunun İkinci Bölük Kumandanlığı'na tayin edilmiş bulunuyorsunuz.»

Emri alır almaz savaş saflarına bir an önce yetişebilmek için Ferit Paşa'ya ve arkadaşlarıma veda etmek istiyordum...

Ferit Paşa'nın Erkânıharbi, Enverin sınıf arkadaşı Hafız Hakkı'ya (*) gittim...

«— Halil, Paşa'ya git, ne yapacağını öğren» dedi.

Paşa'nın odasına girip kendisini selâmladım,

(*) Enver Paşa'nın sınıf ve silâh arkadaşı olan Hafız Hakkı daha sonra gösterdiği yararlıklar sebebi ile generalliğe kadar yükselmiş, İttihat ve Terakki'nin önde gelen liderlerinden olmuş, Sarıkamış harekâtına katılmış ve Doğu'daki ordunun kumandanlığını yapmıştır. Savaşlarda askerin önünde dövüşmesi ile tanınan Hafız Hakkı genç yaşında ve Sarıkamış harekâtından sonra tifüsten vefat etmiştir. Enver olmasaydı Hafız Hakkı lider olabilirdi sözü o devrin kurmaylarının düşüncelerindendir.

emirlerini sordum. Ferit Paşa sakin, itidalli bir askerdi. Fakat emir verirken bir başka türlü değişirdi. Savaşıyor sanırdınız. Oturduğu yerden kalktı, ellerini arkasına koydu, ağır ağır konuşmaya başladı:

«— Seni şehit Emin Ali'nin yerine tayin ettim. Fakat bölüğünün kumandasını almaktan çok daha mühim bir iş çıktı. O da ordudan terhis olunan askerin yerine gelen efradın talimi terbiyesidir. VADİNA'da iki bin kadar asker toplanmıştır. Onları kısa zamanda silâh kullanabilecek ve avcılık yapabilecek hâle getireceksin. Bu acemi askeri zapt u rapt altına ancak sen alabilirsin. Neticeyi bana bildirdikten sonra da bölüğüne kavuşursun.»

Vadina'ya gittim, Mıntıka Kumandanı olan Hamdi Bey'e kendimi tanıttım. O da zaten emir almış beni bekliyormuş...

Burada üç aylık bir program tatbik ettim ve birlikler istediğim gibi yetiştiler. Bu sırada Vadina'ya gelen mıntıka Erkânıharbi HAFIZ HAKKI neticeden memnun oldu ve birkaç gün evimde misafir kaldı... Hafız Hakkı'nın misafirliği ve teftişi sırasında VADİNA, AGUSTOS. KARAFERYA dağlarında büyük bir YUNAN ÇETESİ'nin türediği haber alındı.

Çetenin hemen tâkibi ve «İMHASI» gerekiyordu. Mevcut taburlardan kırkar asker seçmek suretiyle yüzyirmi kişilik bir müfreze hazırladım, o gece yola çıktım. Bu ilk eşkiya tâkibine çıkışım oluyordu.

Sürekli yürüyüşle sabaha doğru eşkiyanın dolaştığı bildirilen dağ silsilesini kaplayan PRİŞAR or-

manlarına girdik... Yolda gördüğümüz çobanları sorguya çekip elde ettiğimiz bazı izleri değerlendirdik ve böylece **sarp, keskin, tuzak, hiyle dolu Makedonya dağlarında** bir kovalamaca başladı... Silâhlarımızın emniyeti açıktı... Bir ara dinlendik. Asker yemeğini yedi, tekrar yola koyulduk. Bir tepeye geldik, önümüzde geniş bir vadi uzanıyordu. Etraf yeşilin türlü çeşitlisi, dağların en güzeli ile çevrili idi. Vadiyi gözlediğimiz vakit yüzlerce koyunun yayılmakta olduğunu gördük. Sürünün arasında kara benekler halinde dolaşan yüzlerce insan vardı ve bunların hepsi silâhlıydı. Çoban olmadıkları, aradığımız Yunan çetesi olduklarını çabuk anladık...

Müfrezemi avcı nizamına soktum. Hepsi benim silâhımdan çıkacak sesi bekliyorlardı. Ondan sonra yaylım ateşine geçeceklerdi. Sürünün içindeki silâhlılardan birisini arpacığın ucuna getirdim, tetiğe bastım, namlunun ucundaki çeteci göğsüne çarpan kurşunla iki adım geri devrilirken müfrezemin yaylım ateşi başladı...

Çete önce geri ateşle mukabelede bulundu, sonra sırtın tepesindeki kayalıkları tutup karşı ateşe başladı, böylece ters bir durum meydana geldi, vadide kaldığımız için ateş üzerimizde etki yapmaya başladı. Müfrezeyi sür'atle vadiden geçirdim ve tepenin dibindeki dereye ilerledik. Böylece çetenin ateşi etkisini kaybetti.

Ne var ki bu sırada yukarıdan dereye kırk elli el bombası fırlatıldı. Cepheden tepeye tırmanmak imkânsız olduğu için yanıma otuz kırk nefer aldım ve HAFIZ HAKKI'ya da haber vererek sol yandan

çeteyi çevirmek için harekete geçtim. Toplanma hattına girdiğim sırada dere içinde beş on metre ilerimde bir mavzer patladı, kendimi yana fırlatmamla tetiğe basmam bir oldu. Karaltı yan döndü, dizleri üzerine çöktü ve silâh patlamasından sonra sonsuzdur gibi gelen sessizlik çökünce:

«— Ben bre çoban, bre çoban...» diye inleyen bir ses duydum ve ses son bir gayretle sanki imdat istermiş gibi «Bre çoban ben» diye inledikten sonra kesildi... Yanına gittiğim vakit bunun bir çeteci olmadığını, silâhını da kullanmadığını anladım. Bizden önce dereye inmiş cesur bir nefer dere içinde gördüğü bu çobanı çete zannedip hemen önümüzden ateş etmişti. Gecenin alaca karanlığında ve bir çatışmada tereddüt bağışlanmayacağı için mavzerin tetiğine basmış olmam bu yanlışlığı doğurdu. Çobanın inlemeleri kulaklarımda hep takılıp kalmıştır. Zavallı çoban kimlerin kurbanı oluyordu acaba?... Ay ışığı her tarafı aydınlatmaya başlıyordu. Biz kayalıkların arkasına doğru kayıp çevirme hareketini tamamlarken çeteciler de kayalıkları terk ederek geri çekilmeye koyuldular. Kendi ayakları ile pusumuza giriyorlardı. Tam vakti geldi hep birden tetiklere çöktük, kısa bir müsademeden sonra sessizlik başladı. Bir karışıklığa meydan vermemek için güneşin doğuşuna kadar olduğumuz yerde kaldık. Güneş doğduğunda on iki ceset önümüzde yatıyordu, diğer çeteciler kaçabilmişlerdi. Maktuller üzerinde yaptığımız aramada elimize bazı vesikalar geçti, vesikalardan anlaşılıyordu ki bu çetenin KAPTANI KOSTA AGRİTA ismindeki biridir ve YUNANİS-

TAN'dan kendi bölüğü ile Makedonya'ya geçmiş bir YUNAN YÜZBAŞISIDIR...

Müfrezemizle Vadina'ya döndük. Selânik mıntıka kumandanı FERİT PAŞA harekâtın kısmen de olsa muvaffakiyetle sonuçlandığını bildirerek HAFIZ HAKKI'nın Selânik'e dönmesini benim de müstakillen eşkiya tâkibine devamımı bir telgrafla emrediyordu...

Birkaç gün istirahat ettim, sonra Makedonya dağlarına doğru tekrar açıldım. VADİNA - AGUSTOS ovalarında üç kişilik bir çeteye rastladım. Bu BULGAR çetesi çok hafif geldi, vuruldular. Silâhlarını Vadina'ya getirdim, Miralay HAMDİ beye teslim ettim. Hamdi bey de Bulgar kaptanının silâhını ve kasaturasını bana armağan etti. Albayın bu jesti savaşçı dünyamda beni bir hayli duygulandırmıştı... Artık kopardık gidiyorduk.

İTTİHAT VE TERAKKİ'YE YEMİNLE GİRDİM

Daha önce Selânik'te Ferit Paşa'nın karargâhında yazı işleri ile meşgul olduğum sıralarda Paşa bir nüfus grafiği istedi. Makedonya haritası üzerinde her köyde bulunan TÜRK, RUM, BULGAR ve ULAH unsurları renkli kalemlerle işaretledim .Eldeki son istatistiklere göre yapılan bu tabloya bakılınca hangi köyde hangi ırktan ne kadar insan vardır hemen görülüyordu. TÜRKLER, genellikle Makedonya nüfusunun yüzde yetmişine yakın idi. Bulgar hududuna yakın yerlerde Bulgarlar, Yunan hududuna yakın yerlerde de Rumlar yerleşmişti. Yıllardan beri Bulgarlar millî amaçları olan «Bulgaristan'a», Rumlar da «Yunanistan'a» kavuşabilmek için uğraşıp duruyorlardı. Bulgar halka Sofya, Rum halkına da ETNİKİ ETERYA silâh ve cephane yardımı yapıyordu ve bu kesindi.

Bulgar ve Yunan çıkarının çatıştığı bölgelerde halk birbirine giriyor, Bulgarlar hakimiyeti ellerinde bulundurmak için Rum köylerini yakıp yıkarken, Rumlar da Bulgar köylerinin altından girip üstünden çıkıyorlardı.

İmparatorluğun toprakları üzerindeki bu çarpışmayı önlemek için Osmanlı Hükûmeti ordu kuvvetleri ile çeteleri imhaya çalışıyordu. Uzun yıllar devam eden bu çarpışmalar Makedonya'da Türk hakimiyetini istemeyen RUSYA, İNGİLTERE, AVUSTURYA, FRANSA ve İTALYA'nın müdahaleleri için onlarca bir sebeb teşkil ediyordu.

Bâbıâli ise, Makedonya idaresini tek başına çevirmek için daha sonra sadrâzam olan HÜSEYİN HİLMİ PAŞA'yı «umumi müfettiş» olarak SELÂNİK'e tayin etti. Fakat aynı zamanda Jandarma tensiki adı altında yabancı subaylardan müteşekkil heyetlerin Makedonya'yı muhtelif mıntıkalara ayırarak teftiş ve kontrole almalarını kabul ediyordu...

Güya âsâyişi temin ve Hüseyin Hilmi Paşa'ya yardımda bulunmak için gelmiş bulunan bu heyetler Makedonya dağlarında istedikleri gibi gezip tozdular ve halkları imparatorluk aleyhinde kışkırttılar.

Bir çete tenkil edilirken yerine bir başkası hemen ortaya çıkıyordu. Biz dağlarda koşup dururken, çeteleri imha ederken arkamızdan bu heyet mensuplarının yeni çeteler teşkil ettikleri öğreniliyordu. Bu heyeti ortadan kaldırmak işten değildi ama bu devletin başını çıkılmaz belâlara sokardı. Sözün kısası memleket karman çorman olmuş, devlette itibar ve kudret denilen şey kalmamıştı. Bâbıâli yabancı devlet subaylarının bu dolaşmalarını kabul etmekle zaten bizi en ummadık yerimizden vurmuştu...

Makedonya dağlarında koşup durduğumuz günlerde çektiğim sıkıntılar, devamlı vuruşmalar yüzünden yorulmuştum. Kısa bir dinlenme için SELÂNİK'e döndüm.

Selânik... Arnavut kaldırımlı sokakları, beyaz badanalı evleri ile bu imparatorluk şehri insanın üzerinde bir başka türlü tesir bırakırdı. Osmanlı zabitleri bellerinde tabancaları, kılıçları ile dik başlarını daha da dikerek dolaşırlar, kafes arklarından

nasıl süzüldüklerini bilirlerdi... Viyana'dan her gün trenlerle taze bira Selânik birahanelerine akardı.

Akşam üzerleri ve geceleri Selânik birahanelerinde öbek öbek Türk zabitleri bir yandan biralarını içerler, bir yandan eşkiya takiplerini, bir yandan imparatorluğun kaderini konuşurlar, kendilerine göre Devlet Ana'nın kurtuluşu için hal çareleri ararlardı... Ve bu zabitler korkusuz, yürekli, umursamaz insanlardı. Belki de asrın en yüce vatanseverleri, ülkeleri için en çok ölmek isteyenleri, en iyi silâh kullananları bu birahanelerde oturmuşlardır...

Bir akşam birahanelerden birisinde biralarımızı yudumlarken sınıf arkadaşım VALDEÇEŞMELİ İSMAİL HAKKI temkinli bir halde,

«— Halil, gel şu köşedeki masaya geçiverelim, diyeceklerim var...» diye beni çağırdı.

Arkadaşları oldukları masada bıraktık, köşeye çekildik. Valdeçeşmeli İsmail Hakkı etrafını iyice tetkik etti, sonra yavaş sesle konuşmaya başladı:

«— Bak Halil... Gece gündüz dağlarda dolaşıyorsun, eşkiyaları, çetelerini, darmadağın ediyor, vuruyor, öldürüyorsun... Ama yerine hemen yenisi bitiveriyor. Sözün kısası Makedonya'nın vaziyetini sen benden çok daha iyi bilirsin. İstanbul'un aczi ise ortada, gün gibi aşikâr... Sarayın sersemce idaresi başımıza her gün yeni bir belâ açıyor. Radikal bir hareketle bizler devlet idaresine yeni bir şekil vermezsek bu keşmekeş yıllarca sürer, yabancıların kindar müdahaleleri şımarıklıklarından, şımartıldıklarından daha da artar, sonumuz neye varır bilemeyiz...»

Arkadaşım sözlerini bitirdiği vakit kafamın içi

allak bullak oldu. Haklıydı. İşin sonu yoktu ve devlet gümbür gümbür gidiyordu. Biz Vatan'a elimizi akıllıca uzatmazsak kim uzatırdı... Tehlike, o vız geliyordu. Zaten dağ başlarında eşkiya kovalarken başımız her saniye bir kurşunun önünde değil miydi ki?...

«—Peki anlıyorum.. Yalnız... Yalnız Devlet'in idaresini nasıl bir şekle sokmayı düşünebiliriz. Bu şekil ne olur?...

«— Benim kadar hattâ benden daha çok azap duyduğundan eminim Halil. Abdülhamit tarafından dağıtılan Meclis-i Mebusanı yeniden toplamak ve devlet murakabesini Yıldız'daki müstebit hükümdarın elinden alıp millete vermekle olur. Hakimiyeti ele alan Türk Milleti, vatandaş sıfatı ile Makedonya ve Trakya'nın Rum, Bulgar ahalisini memnun etmenin de çaresini bulabileceği için yabancı müdahalesine lüzum kalmaz.»

Arkadaşımın söyledikleri yerindeydi. Saray nüfuzunun yıkılması, yerine milletin kudreti elinde toplaması mektep sıralarından beri kafamıza yerleşmişti.

İsmail Hakkı, lâfının sonunu şöyle getirdi;

«— Bu işin düzelmesi için bir veya birkaç kişinin çalışması kâfi değildir. Bana inancının büyük olduğunu biliyorum, benim sana karşı inancımın da büyük olduğunu bilirsin. Selânik'te bu işi başarmak için kurulmuş bir cemiyet vardır. Bu cemiyete girmek istersen ben sana delâlet ve kefalet edebilecek vaziyetteyim...»

«— Kabul ediyorum...»

Bahsi kapattık ve biralarımızı içmeye devam ettik..

Birkaç gün sonra Olimpos birahanesinde gene toplandık. Güneş yavaş yavaş batıyordu... Daha birer yudum almıştık ki masamıza mert ve efendi tavırlı bir jandarma yüzbaşısı yaklaştı, arkadaşımdan müsaade istedi, oturdu. İsmail Hakkı arkadaşı şöyle tanıttı:

«— Yüzbaşı Canbulat İsmail...»

Canbulat İsmail, kısa konuşuyor, sert ve temkinli görünüyordu. Arkadaşım sözü uzatmadan daha önce konuştuğumuz meseleye geldi:

«— İsmail Canbulat sana refakat edecek. Cemiyete giriş için lâzım olan yemin merasimine seni o götürecek. Ben sana kefilim. Rehberin de şimdi sana takdim ettiğim kardeşindir...»

Olimpos'dan çıkıp bir tramvaya bindik ve Selânik'in Yalılar denen semtinde tramvaydan inerek yürümeye başladık. Rehberim gene sakin ve temkinliydi. Birkaç sokak geçtik, birkaç köşe döndük. Hava iyice kararmıştı. Arkadaşım:

«— Müsaadenizle gözlerinizi bir mendille bağlıyacağım» dedi ve ben daha cevap vermeden cebinden çıkardığı siyah bir mendili gözlerime sardı. Biraz daha yürüdük, üç beş merdiven çıktık, birkaç koridor geçtik ve durduk. İsmail kolumdan çıktı, kulağıma şunları fısıldadı:

«— İçeri gözlerin bağlı olarak gireceksin. Ben burada kalacağım. Sana gözlerini açabileceğini söyledikleri vakit dediklerini yaparsın...»

Kapı açıldı, içeri girdim ve hemen arkamdan kapının kapandığını duydum.

Karşımda birilerinin bulunduğunu anlıyordum.

Bu anda birisinin ağır ağır, tane tane konuştuğunu duydum. Her dinleyeni heyecanlandıracak şeyler söylüyordu.. Uzunca süren bu nutuk şöyle bitti:

«— Meşrutiyet'in istirdadı gibi mukaddes bir gaye için kurulmuş olan Cemiyet'e girmek üzere olan sizin hakkınızda yapılan tahkikat neticesinde lâzım olan bütün vasıfları taşıdığınız tesbit edilmiştir. Cemiyet yeni ve kıymettar kardeşi ile iftihar edeceğini tebliğ eder. Şimdi gözlerinizi açabilirsiniz.»

Siyah gözbağını çekip aldığım vakit gördüğüm şu oldu:

Kapının karşısındaki duvarın önünde uzunca bir masa, masa ile duvar arasında ayakta beş kişi dimdik ve kıpırdamadan duruyor. Tepeden topuklara inen kukuletalı kırmızı birer manto giymişler. Yalnız göz kısımları açık. Bunların kimler olduklarını tanımanın imkânı yok.

Masanın üzerinde bir tabanca, bir hançer ve bir sayfası açılmış Kur'an-ı Kerim duruyor....

Kırmızı cübbeli beş kişinin ortasında bulunan uzunca boylu olanı ağır ve tok bir sesle:

«— Otuzüç senedir bünyeyi milleti hain kurt gibi kemiren istibdad idaresine karşı mazlum milletin intikamını almaya hazır mısınız?»

«— Evet, tamamı ile...»

«— Verdiğiniz sözü önünüzde gördüğünüz Kur'an-ı Kerim tabanca ve hançerle teyid ve bunların üzerine yemin eder misiniz?»

«— İşte Kur'an-ı Kerime el basarak yemin ediyorum ki sizlere ihanet edecek olursam hançer ve tabancanıza lâyık olayım, Meşrutiyet'i istih-

sal edinceye kadar Abdülhamit idaresine karşı gücümün yettiği kadar mücadele edeceğime ve Cemiyetin idareyi yıkıncaya kadar vereceği kararlara fedakârca itaat edeceğime şayet bu mukaddes maksadın istihsalinden evvel tevkif olunursam Cemiyetin esrarına dair etlerim kemiklerimden ayrılıncaya kadar işkenceye maruz kalsam dahi hiçbirşey ifşa etmeyeceğime dinim, namusum ve şerefim üzerine yemin ederim. Yeminime hanis olduğum takdirde kanımı, canımı şimdiden helâl ederim.»

«— Kardeşim seni tebrik ederim. Bundan sonra aramızda kardeşlikten başka bir his olmayacaktır. Allah cemiyetimize muvaffakiyet ihsan etsin. Cemiyetimizin nizamnamesine göre numaranız 117 dir.»

Cemiyet'e girişim için yapılan merasim böylece bitti ve artık 117 numaralı Cemiyet Mensubu olarak verilecek emirleri bekleyecektim... Yalnız bana yemin ettiren. benimle konuşan yalnız gözlerini gördüğüm Cemiyet Reisi'nin sesini unutamıyordum. Bu acaba kimdi. Düşünmenin yersiz olduğunu anladım, çünki öğrenmeme imkân yoktu (*).

(*) Cemiyet'in yemin merasimi sırasında yüzünü görmediğim şahsı birkaç yıl sonra şöyle tanıdım: Konya birahanesinde Cemiyet mensuplarından bir grup bira içiyorduk. Talât Bey (Paşa) da aramızda idi. O'nun sesi bana yemin ettiren sese benziyordu. Sorduğum vakit gülerek mukabelede bulundu ve numaraları mıntıka mıntıka ayırdığını, benim asıl numaramın yalnız 17 olduğunu söyledi.

Cemiyet'e girişim bana gurur verdi. Manastır'a dönmek için trene bindim. Yeğenim ENVER'i düşünüyordum. ENVER Cemiyet için son derece faydalı olabilirdi. Cesurdu, silâhşördü, kendine göre düşünceleri ve görüşleri vardı. İlk işim O'nun rehberliğini yapıp Cemiyet'e sokmak olacaktı... Şunu anlıyordum ki herkesin bu Cemiyet'e katılmasına da imkân yoktu. Cemiyet'e alınacak olanlar hakkında geniş tahkikat yapılıyor, talebelik yıllarından başlanarak O'nun hakkında bir sicil düzenleniyordu. Sivil şahısların da Cemiyet'e girmeleri ise daha da zordu.

Manastır'a döner dönmez ENVER'i buldum. Biraz dertleştik. O'nu üzgün ve düşünceli gördüm. Kaygusu Devletin içindeki çıkmazdan geliyordu. Kendisine:

«— Enver, Selânik'te bir Cemiyet teşekkül etmiştir. Hedefi hakimiyeti millete vermek ve devleti kurtarmaktır. Bu Cemiyet'e girmeni istiyorum... Ben buraya gelmeden önce bir rehberle giderek yemin ettim ve Cemiyet'e dahil oldum...»

Enver heyecandan donup kaldı, boynuma sarıldı, Cemiyet'e hemen girmek istediğini bildirdi. Birkaç gün sonra Selânik'te ENVER **yemin ediyordu**... O'nun bu yemini Asya'da vuruluncaya kadar devam etmiştir... Vurulduğu vakit üzerinde bayrağı vardı...

Enver yeminden sonra Manastır'a döndü. Selânik Bölgesinde ben, diğer Bölgede **Resneli Niyazi Bey** ne kadar isim yapmışsak Enver de Manastır havalisinde öyle bir isim yaptı. Çeteleri mahvetmekle tanınıyordu. Askerî cesareti öylesine yayılmıştı ki bu dik, cesur zabit ne derse yapılması lâzım geliyordu.

Enver Manastır Bölgesi'ni kendisinin dolayısı ile İttihat ve Terakki'nin kontrolü altına sokmuş oluyordu. Böylece İTTİHAT ve TERAKKİ bütün Makedonya'yı kazandı... Sonraları ünü bütün İmparatorluk topraklarını kaplayacak olan büyük yurtsever şehit Avcı Kolağası Resneli NİYAZİ BEY, Enver'in mürşitlerindendir....

Mutlaka yıkılmasını istediğim müstebit idareyi yıkabilecek kadar kuvvetli bir Cemiyet'in mensubu olmam, durmadan savaşmak isteyen ateşli karekterime uygun geldi.

VADİNA'ya döndükten sonra süratle eşkiya takiplerine devam başladım. Bu takiplerde cesaret ve ahlâkları ile göze çarpan arkadaşlarımı Cemiyet'e sokuyordum...

Bu sıralardaki ortama göre Bulgarların kesif olduğu yerlerde Rum unsurunu, Rumların kalabalık oldukları yerlerde Bulgar unsurunu himaye etmek daha yerinde olacaktı. Böylece tarafların çeteleri sineceklerdi. Bu amaçla merkezi Agustos'ta bulunan Etniki-Eterya Cemiyeti Reisi Doktor Perdi Kaliş ile dostça bir görüşme yaptım.

Agustos ve Karaferya ovalarına hâkim durumda bulunan ve bu ovalarda bulunan Bulgarlarla karışık oturan Türklere durmadan zarar veren Bulgar çetelerini imha için aklıma gelen bir tedbiri Dr. Perdi'ye açtım. Yapılacak olan şuydu:

Her nerede Türk müfrezeleri varsa Bulgar çeteleri muntazam askerî kuvvetlerle karşılaşmaktan çekiniyor, fakat buldukları Yunan çetelerinin üzerine tereddüt etmeden atılıyorlardı. Bundan istifade ederek Bulgar çetelerini imha edecektim. KOSTA

AGRİTA ismindeki Yunan çetesini bu maksatla himaye etmeyi kararlaştırdım, doktordan kendisi ile görüşmem için Kosta Agrita'dan randevu temin etmesini rica ettim.

Birkaç gün geçti, doktor gönderdiği bir haberde belli bir gün gece yarısından sonra Vadina civarındaki Mesmer Bulgar köyü civarlarındaki Prişar ormanları içindeki Aktaş mevkiine yalnız başıma gitmemi bildiriyordu. Buraya vardığımda havaya mavzerle üç el ateş edecektim, böylece geldiğim anlaşılacaktı...

Gece yarısı tek başıma gideceğim kayalıklar tekin yer değildi. Ne varki böyle tehlikeleri düşünecek zaman değildi, gerekirse ufak bir çeteyle tek başıma dövüşebilirdim ve bu dövüşü kazanırdım. Gençliğin ve vatanseverliğin verdiği cesareti hiçbirşeyin gölgeleyemiyeceğini söylemek isterim...

Kararlaştırılan gün yaya olarak yola koyuldum. Gece yarısı Vadinaya 28-30 kilometre mesafede olan Aktaşdaydım (Belekömane). Kayalıkların en yüksek yerine çıkarak havaya silâhımı boşalttım. Ha geldi ha gelecek ümidi ile saatlerce beklediğim halde ne bir silâh sesi ile cevap aldım ne de gelen oldu.. İşin kötüsü, bu kayalıklar Bulgar çetelerinin sığındıkları Bölgelerdendi ve kuvvetli bir istihkâm gibiydi. Sabaha doğru ormanlar içinden elim tetikte Vadinaya döndüm, bu kahpeliğe canım sıkılmıştı. Be adam korkup gelmeyeceksin neden gelecceğim diye randevu verirsin. Ertesi gün Agustosa giderek doktoru yakaladım:

«— Yahu doktor ne iştir bu? Biz gece yarısı tek

başımıza istenilen yere gidiyoruz da sizin çete silâhlı efradı ile gelemiyor.» diye çıkıştım. Doktor da üzüldü. Bizi dinlemekte olan doktorun genç ve güzel karısı lâfa karıştı,

«— Halil bey, bizim kaptanlarımız silâhlı kaptan değildirler, kaptan çikolatadırlar.»
diye alay etmeye başladı. Ben maksadımı gerçekleştirmek için çeteci yüzbaşı ile mutlaka görüşmem lâzım geldiğini söyleyerek ayrıldım. Yaşlı doktor maksadıma iyice inandığı için çeteye tekrar haber gönderdi ve iki üç gece sonra Kaptanın Agustos kasabası dışındaki bağlar içinde beni bekleyeceğini söyledi.

Kararlaştırılan gece doktor yanıma bir de kılavuz verdi, ben de eşkiya takiplerinde çok zaman yanımda bulundurduğum Mülâzım Fuat'ı beraberime aldım. Bağlar içinde hayli ilerledik, biraz sonra patika yol üzerinde ikişer ikişer nöbet bekleyen Yunan efradı arasından geçiyorduk. Küçük bir çardağın altında sekiz on kadar muhafızı ile Yüzbaşı göründü. Ayakta duruyordu, silâhını çapraz tutmuştu, kısa boylu, siyah sakallı güleç yüzlü güzel bir gençti.

Delikanlı ile selâmlaştıktan sonra hemen meseleye girdim ve:

«— Kaptan, geçen defa randevu verdiğiniz kayalıklara neden gelmediniz?»
diye bir soru sordum. Tercüman ne dediğimi Kaptana anlattı, cevabı:

«— Orada bir Bulgar çetesi olabilir ve pusuya düşerdik.»
olunca, önce öfkelendim, sonra öfkemi yendim. Bul-

gar çetesinin kucağına gidecek kadar tedbirsizlik içinde olamıyacağımızı anlaması lâzımdı.

«— Kaptan, sizinle bir anlaşma yapmak isterim. Bu mıntıkalarda siz yalnız başınıza Bulgarlarla boy ölçüşemezsiniz. Halbuki ben Türk üniforması ile yapamıyacağımı Yunan eşkiyası kıyafeti ile yapabilirim. Bana kırk takım Yunan eşkiya kıyafeti (andart) ile kırk adet altı milimetre çapında Manliher Schvaner tüfeği ve okur-yazar iki üç Yunanlı çavuş veya nefer vermenizi istiyorum.»

Kaptan, istediğimi kabul etti. Bir iki gece sonra elbiseler ve tüfekler Agustos'un ova tarafındaki dut ormanlığındaki bir kulübeye getirildi. Ben, askerlerim arasından seçtiğim kırk kişiye Yunan eşkiyalarının kıyafetini giydirdim, kendi mavzerlerimiz ve üniformalarımızı kulübede bıraktık. Doktorun hanımı bana **KAPTAN AETOS adını verdi. Aetos Rumcada yükseklerde uçan ismi var cismi yok bir masal kuşuymuş. Bizdeki HUMA kuşu gibi. Doktor da bana bu isim altında bir mühür kazdırdı. İşe başladık.**

Andart kıyafeti ile münasip gördüğüm gecelerde önemli bulduğum komite reislerini yakalayıp yok ediyor ve sonra yanına «Bunu ben öldürdüm» diye bıraktığım bir pusulayı Kaptan Aetos mührü ile mühürlüyordum.

Bulgar KOMİTE REİSLERİ ardı ardına ortadan kayboluyordu. Bulgar çeteleri telâşa düşmüşler ve cüretkâr bir Yunan çetesinin Vadina ve Karaferya ovalarına hâkim olmasından deliye dönmüşlerdi. Benim de istediğim buydu zaten.

Hangi köyü basacağımı tahmin edebilecekleri işaretler bırakıyor sonra da o köyün yolu üzerinde

pusuya yatıyordum. Köye yardım için gelen çeteler pusuma düşüp eriyip gidiyorlardı....

Birbirinin ardından devirdiğim çetelerin haberi bütün Makedonyaya yayıldı ve bir Kaptan Aetos efsanesi ortada dolaşmaya başladı. Kızlar Kaptan Aetos'u rüyalarından çıkaramaz olmuşlardı. Çeteler ortadan kaldırılırken Bulgar köylerini dehşete düşürmek gerektiği için bazı köyleri ateşe verip yakıyor, yıkıyordum.

Yabancı devletlerin kontrol subayları öfkeden köpürmüşlerdi. Çünkü denge bozuluyordu. Bulgar çeteleri ortadan yok olunca yalnız Yunanlı çeteler kalacaktı, ondan sonra onların hesabını görmeye sıra gelecekti. Bu neticeyi tahmin etmiyorlardı. Onların öfkelendikleri şey şu idi, yabancı mümessillerden bir grubu Bulgar çetelerini destekliyor, diğer bir grubu da Rum çetelerini. Bulgar çetelerini destekleyenler bu çetelerin yok olması sonucunda Makedonya'daki fiili hâkimiyetlerinin son bulacağı endişesindeydiler. Üstelik ortalık sakinleşince Babıali işte efendiler Makedonya'da sükûnet hâkim olmuştur diyecek, böylece vazifeleri bitecek, Makedonya'dan çekilmek zorunda kalacaklar, ortalığı karıştıramıyacaklardı....

Yabancı kontrol subayları bu telâş yüzünden Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'yı sıkıştırmaya başlamışlar. Paşa telâşa düşmüş, etrafa emirler yağdırıp duruyormuş. Benim hareketimden tek haberi olan da mıntıka Erkânıharbi Hafız Hakkı idi.

Müfettişlikten durmadan şifreli telgraflar geliyordu:

«Ovalarda büyük tahribat yapan Kaptan Aetos

çetesinin behemehal imhası devleti aliye siyaseti iktizasındandır. Bu çete hangi istikamette olursa olsun, mümtaz Yüzbaşı Halil Bey celbedilerek bu çete üzerine sevkedilecektir...»

Ben de esasen istediğimi elde etmiş bulunuyordum. Andart kıyafetlerini kulübede bıraktık kendi kıyafetlerimizi giydik ve Vadina'ya döndük, Miralay Hamdi Bey beni çağırarak şu emri verdi:

«— Hemen hareketle Kaptan Aetos çetesini bulup imha edeceksiniz.»

Kaptan Aetos çetesini bulup imha etmek üzere yola çıktım, yolda bir Ulah çetesine rastladık. Bunlarla yaptığım müsademe sonunda hepsi öldürüldüler. Mıntıka'ya verdiğim raporda şöyle yazdım:

«Yedi kişilik bir Ulah çetesi imha edilmiştir. Kaptan Aetos çetesi çok sıkıştırıldığı için Yunanistan'a geçmiştir, bu çeteden eser kalmamıştır.»

Böylece Aetos Çetesi ve Kaptan Aetos sadece Rum kızlarının rüyalarında kaldı.

Kaptan Aetos çetesinin hikâyeleri ve efsaneleri halâ Yunanistan'da anlatılır ama Kaptan Aetos'un HALİL PAŞA olduğunu bilmem, Yunanlılar bilirler mi ki....

Artık mensup olduğum Gevgilli'deki 4. Avcı Taburu'nun 1. Bölüğü'ne kavuşmak istiyordum. Selânik Mıntıka Kumandanlığı'na müracaat ederek bu arzumun yerine getirilmesini rica ettim.

Aldığım cevap şu oldu:

«Bugün içinde bulunulan vaziyete göre bölüğünüze iltihak etmeniz mümkün görülmemektedir. Yenice-Vardar Bölgesinin şimalindeki Gömece Mıntıka Kumandanlığının daha mühim olması sebebi ile Gömece Kumandanlığını deruhte etmekliğiniz emrolunur.»

Gömece, Selânik'ten 95 kilometre kadar kuzeyde dağlık bir bölgeydi, buralarda Bulgar, Rum, Ulah, Türk unsurlar karışık bir halde yaşarlardı ve Bulgar çetelerinin faaliyet sahalarından birisi idi. Askeri kuvvet olarak bölgede bir tabur nizamiye ve iki tabur redif vardı. Bu taburların başlarında yaşlı başlı tabur kumandanları olduğu halde hepsinden genç ve yüzbaşı olmama rağmen mıntıka kumandanlığı sıfatı ile mürettep alay emrime verilmişti.

Bölgenin en muzır, en eski çetesi de «Vardar Güneşi» namı ile tanınan meşhur APOSTOL çetesi idi.

Bu çeteyi ortadan kaldırmayı kafama koydum. Hazırladığım bir birlikle çetenin peşine düştüm fakat

ne var ki çeteyi kıstırmak mümkün olamıyordu ama sonunda nasıl olsa elime geçecekti.

Birgün mutad takiplerimizden birinden dönerken üç eşkiyaya rastladık, dere içindeki kötü bir taşlığa sığındılar, ateş teatisine başladık. Biz iki şehit verdik, onların üçünü vurarak öldürdük. Birisinin boynundaki çanta bizim için oldukça önemliydi. Çantayı boynunda bulduğumuz eşkiyanın Apostol kâtibi olduğunu öğrendik ve Apostol'un bütün evrakı böylece elimize geçmiş oldu. Evrak Bulgarca olduğu ve önem taşıdığı için Selânik'ten süratle bir tercüman istedik. Vaktiyle Bulgaristan'da okumuş bir polis komiserini gönderdiler. Evrak tercüme edilince Yenice, Gevgilli ihtilâl teşkilâtına bağlı Bulgarların isimleri öğrenilmiş oldu. Polis komiseri işe müddeiumuminin el koymasının faydalı olacağını söyledi peki dedik, müddeiumumi geldi, haftalarca sorgular yapıldı, birçok kimse tevkif edildi fakat sonunda hepsi beraet ettiler. Osmanlı idaresinin acziydi bu. Sonra düşündüm ki işi bizzat halletmek, Osmanlıya bırakmamak lâzımdır.

Gömece'de kaldığım Bulgar Manastırı'nın yanında evi olan Doktor Angelos'un Gömece'deki Etniki-Eterya Cemiyeti'nin reisi olduğunu anlamıştım. Sevimli bir adamdı doktor. Kendi ile kolayca dost olduk ve çoğunluğunu Bulgarların teşkil ettiği bu bölgede hiç Yunan çetesi yoktu. Doktor Angelos'a, bölgeye gelecek küçük bir Yunan çetesinin benden talimat alarak hareket etmesinin faydalı olacağını söyledim, mutabık kaldık.

Aradan bir hayli zaman geçti, birgün sekiz on

kişilik bir müfreze ile Gömece Merkezi'ne geldim. O sıralarda eşkiya takibinde işe yaramayan iki redif taburunun terhis edilmesini teklif etmiş ve bunların terhislerini sağlamıştım. Böylece lüzumsuz bir kalabalık ortadan kalkmış oldu. Nizamiye taburunun da eski eratı terhis edilmiş, yerine yeni erat gönderilmemişti. Nizamiye taburunun mevcutları büyük Bulgar köylerine karakol vazifesi ile taksim edilmişler, Gömece merkezinde onbeş, yirmi asker kalmıştı.

İşte ben Gömece'ye gelip istirahata çekileceğim sıradaydı ki Gömece'nin Bulgar köy bekçisinin bir Yunan çetesi tarafından yakalanıp esir edildiği haberi geldi.

Hemen borozancımı yanıma aldım ve bekçilerin yakalandıkları tarafa doğru ilerledim. Merkezde işe yarayacak asker olmadığı için yolda rastladığım silâhlı arnavut reji kolcusu da bize katıldı. Bahçelerde iz ararken sivri çivili çarık izlerini gördüm ve bunları takibe koyuldum. İzler ağaçlıklı bir dere boyunca gidiyordu. Öyle anlaşılıyordu ki eşkiya Selânik istikametinden ovaya doğru çekilmiştir. Derenin kıvrımındaki kumsalda çivili çarık ızleri henüz duruyordu, bu da eşkiyanın pek yakınımızda olduğuna işaretti.

Biraz daha ilerledim ve dere tarafındaki ağaçların arkasında sekiz on kişinin bulunduğunu farkettim, başlarına siyah bezler bağlamışlardı. Böylece avcı olmadıkları, aradığımız eşkivalar oldukları anlaşılıyordu. Aramızdaki mesafe elli metre var ya da yoktu.

«— Teslim olunuz.»

diye bağırmama karşılık bir anda sekiz on tüfek birden patladı. Biz de mevzi aldığımız için isabet kaydettiremediler ve sürekli bir müsademe başladı. Gece bastırdığı vakit ateş kesilmişti. Daha önce talim ettirdiğim eratın bir kısmı silâh seslerini duyunca yedikleri tayının hakkını vermiş ve karanlıktan istifade ederek eşkiyanın arkasına sarkmışlar. Müsademe tekrar başladı, silâh sesleri yavaş yavaş eksildi. Sabaha kadar tetik elde bekledik ve gün ışıyınca her ağacın arkasında bir çetecinin ölüsünü bulduk. Tam karşıdaki ağacın arkasında, elinde rovelveri ile yatan birisi vardı. Mavzerimi doğrulttum iki el ateş ettim, kımıldamadı. Ölmüş olduğunu anlayınca yanına yaklaştım. Çetenin reisi olduğunu sonradan öğrendiğim bu eşkiya, karnından ve bacağından yaralanmış, kaçamıyacağını anlayınca çantasındaki bütün evrakı okunması mümkün olmayacak şekilde parçalamış sonra rovelverini ağzına sokarak tetiğe basmış. Çetenin imhası çevrede ve Selânik'teki Türk makamlarında iyi bir tesir yarattı. Çünkü Türklerin yalnız Bulgarlara karşı düşmanlık beslediklerı Yunanlıları himaye ettikleri dedikodusu yayılmış bulunuyormuş. Bu başarımdan sonra rütbemden üstün bir madalya ile taltif edildim....

YENİCE GÖLÜ VURUŞMALARI

Karaferya ve Selânik arasında YENİCE Gölü bataklıkları vardır. Bu bataklık Vardar nehrinin taşıdığı toprak, odun ve taşların birikmesinden meydana gelmiştir. Binlerce kamış kökünün yer, yer küçük adacıklar meydana getirdikleri görülür....

Kamış kümelerinden meydana gelen kumsal adacıklar Bulgar ve Yunan çeteleri için sığınak yeri olmuş ve çeteler buraları tahkim ederek gölü bir çete yuvası haline getirmişlerdi. Bazan Bulgar ve Yunan çetelerinin çatışmaları yüzünden başlayan silâh sesleri saatlerce devam eder ve yakın yerlerden kurşun sesleri duyulurdu. Bu durum, kumandanlığı düşündürüyordu ki birgün Selânik Mıntıka Kumandanlığından şu emri aldım:

«Süratle Yenice gölüne gidilerek burası çetecilerden temizlenecektir.»

Kesin ve üzerinde mütalâa yürütülmesi imkânsız olan emri alır almaz göl civarında bir keşif hafekâtına çıktım. Yaptığım yürüyüş sonunda şunu görüyordum ki, Göl'ün Batı kesiminde Serviho Bulgar köyü civarında kırkbeş kişilik bir Bulgar çetesi mevzilenmiştir.

Önce bunları **temizlemekle işe başlamak** gereki-

yordu. Gömecc ve Yenice mıntıkalarından seksen kişilik bir müfreze teşkil ettim, sonra da kırk kadar balıkçı kayığı buldum, her kayığa bir tüfekçi, bir kürekçi olmak üzere ikişer kişi bindirerek harekâta başladım.

Söğüt ağaçlarından oyularak yapılmış bu kayıklar bizim askerlerin bilmedikleri cinsten şeyler oldukları için önce iki günlük bir talim düzenledim. Ne var ki en ufak muvazenesizlikte bu tekneler hemen ters dönüyorlardı.

... Nihayet harekât başladı. Dere boyunca ilerlediğimiz sırada birden karşı ateşe tutulduk. Askerlerim mukabeleye başlayınca kayıkların muvazeneleri bozuldu ve bir iki dakika içinde bütün kayıklar sulara gömüldü. Anadolu'nun dağlarında, ormanlarında yetişmiş askerlerim bu yabancı savaş meydanında önce bir bocalama geçirdiler, sonra bunun da çaresini bulup sazlara tutuna tutuna kendilerini sahile çekmeye başladılar. Ben bu sırada en öndeki sandalda bulunuyordum. Suyun tam orta yerini takip ettiğimden olacak sağ ve soldaki sazlıklardan uzak kaldım. Tek başıma akıntıya kapılmış gidiyor, bir taraftan da karşıya ateş ediyordum. Bu sırada adadaki Bulgarlar «Gelin bre pustlar» diye bağırıyorlardı.

Sazlıklar arasındaki çeteci kulübesini gördüğüm vakit ben de onların hedeflerine girdim ve üzerime geniş bir yaylım ateşi açıldı. Kürekçim bütün gayretine rağmen kıyıya yanaşamıyordu. İki kişinin bu çetecilerin eline düşmesinin tek karşılığı olurdu: İşkence içinde ölüm...

Hemen tüfeği bıraktım, diğer küreği aldım ve sandalı karşı kıyıya çevirdim. Akıntıya karşı kürek çekmekten ellerimiz parçalandı, sabaha doğru çetecilerin bölgesinden çıktık. Ölüm arkada kaldı ama onun üzerine tekrar gitmeye de daha dönerken karar verdim.

Müfreze Servihor köyünde toplanmış. Servihor müfrezesi kumandanı Hilmi Bey'e durumu anlatmışlar ve sonra karar vermişler ki Halil, çetecilerin eline düşmüştür.

Onları bu kederin içinde bulduğum vakit önce gözlerine inanamadılar. Üçüncü Ordu Müşiri Galip Paşa sevinçle boynuma sarılırken gözleri dolu doluydu.

Eşkiyaya bir oyun oynayacaktım ve bu sazlıkları cehenneme çevirecektim. Hemen Selânik'e gittim. dibi düz ve balıkçı kayıklarından daha geniş kırk sandal yaptırdım. Bunların önüne ve arkasına bir santimetre kalınlığında çelik mazgallar koydurdum, bir kısmını tren bir kısmını da mandaların çektikleri arabalarla gizlice YENİCE'ye gönderdim. Yeniden seksen kişilik bir müfreze teşkil etmiştim, bunları zırhlı kayıklara bindirdim ve küçük filo ile gölde dolaşmaya başladık. Üçüncü gün gölün açık olan kısmına gelmiştik ki karşımızda bulunan ufak adadan üzerimize şiddetli bir ateş açıldı. Çetecilerle ilk temas başlamıştı ve artık iş kolaydı.

Zırhlı sandallara işaret verdim ve saf nizamında adaya doğru süratle ilerleyerek Bulgar eşkiyalarının istihkâmlarına girdik, kısa süren çarpışmada on kişilik eşkiya grubu imha edildi. Saldırımız sırasında

geçen defaki olayın etkisinde bulunan hırslı askerlerden bir kısmı zırhların arkasına saklanmayıp açıktan ateş ettikleri için on şehit verdik. Onları sandallarla toplanma bölgesine gönderirken biz gölü temizleme harekâtına devam ediyorduk.

İkinci gün başka bir Bulgar kulübesi ile karşılaştık. Kulübeden hemen şiddetli bir ateş açıldı, silâh seslerinden onbeş kişi kadar oldukları anlaşılıyordu.

Bu adacığa giriş yolu dar olduğundan tek sıra ve ağır hareketle ancak ilerleyebildik, çeteci istihkâmlarına girdiğimizde üç eşkiyanın başlarının kurşunla dağılmış olduğunu gördük. Diğerleri kaçmışlardı. Bu çatışmada kayıp vermedik.

Göldeki şiddetli harekâtımız bütün çeteciler tarafından duyulmuş ve barınaklarını yakarak dağılmışlar. Adalara çıktığımızda hepsinin Yunan ve Bulgar eşkiyaları tarafından terkedildiklerini gördük.

Bir ay gölde dolaştık, her tarafı gözden geçirdik ve sonra şuna kanaat getirdik ki Yenice gölü çetecilerden temizlenmiştir.

Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na durum bir raporla bildirildi. Onlardan gelen cevapta Kolağası rütbesi ile taltif edildiğim haber veriliyordu. Ve 1907 yılının Şubat ayındaydık....

HÜRRİYETİN İLÂNI

Kolağacı olunca merkezi VADİNA'da bulunan İkinci Avcı Taburu'na verildim. Tabur kumandanı Erkânıharp binbaşı Şükrü Naili Bey'di. (Kurtuluş Savaşı'nın ünlü Şükrü Naili Paşa'sı). Taburun dört bölüğünden ikisi Vadina'da, diğer ikisi de KARACAOVA'da bulunuyordu. Ben taburun Karacaova'daki kısmının kumandanı oldum. Bu bölgenin halkı müslüman olduğu halde Bulgarca konuşuyordu ve etrafta şekavet yoktu.

Biz de daha çok Manastır'a bağlı MORİHAVA dağlarında takibatta bulunuyorduk.

Bir müddet önce kuruluşu tamamlanmış olan İttihat ve Terakki teşkilâtı da ordu ve halk arasında oldukça taraftar kazanmış yeminli üyelerinin sayısı artmıştı. Teşkilâtın çalışmaları YILDIZ tarafından duyulmuş ve Selânik Saray'ın hafiyeleri ile dolmuş. Manastır'a da ŞEMSİ PAŞA kumandasında bir müfreze geldi. Bu müfrezeye İttihat ve Terakki mensuplarını tenkil emri verilmiş.

1908 yılının Temmuz ayında Makedonya ve Yıldız şu haberlerle çalkalanıyordu: Kolağası Niyazi Bey yanına aldığı fedailerle dağa çıktı... Ya Hürriyet ve Vatan, ya ölüm diye mektup bırakmış, kanbur Atıf Şemsi Paşa'yı vurdu.... İttihat ve Terakki'nin ye-

minli üyesi Niyazi Bey harekâtından şu ortaya çıkıyordu ki İttihat ve Terakki artık işin sonunu getirmeye karar vermiştir.

Bugünlerde idi ki karargâhta oturduğum sırada emirerim geldi ve beni Mülâzım FUAT'ın görmek istediğini söyledi. Biraz sonra Fuat'la yalnız başımıza bir kenarda kısaca konuştuk. Fuat sakin bir şekilde şu haberi verdi:

«— Merkezi Umumi'nin bir kararını size bildiriyorum: ENVER Bey Manastır'dan kaçtı, siz kendicini TİKVEŞ'te bulacaksınız.»

Hemen «Eşkiya takibine çıkıyorum» diye otuz, kırk kişilik bir müfreze hazırladım ve Tikveş'e hareket ettim.

Merkezi Umumi Tikveş'te bir rehberini bekletiyormuş. Rehber arkadaş beni buldu ve Timyanik köyünde Enver'in beklediğini söyledi. Selânik Merkez Kumandanı Nazım Bey'i vuran Mustafa Necip de yanındaydı. Timyanik köyünde küçük bir evde Enver'le karşılaştık. O zaman İttihat ve Terakki'nin Teşkilât müfettişi olan Enver bütün hayatında olduğu gibi orada da tam bir ihtilâlci gibi şunları söyledi:

«— Amca! Bölgenize bir merkez çetesi, her kazada da birer kaza çetesi kuracaksınız. Çeteler hemen hareket haline geçeceklerdir....»

Merkezi Umumi'nin Enver vasıtası ile verdiği emre hemen uymak gerekiyordu. Sonun ne olacağı belli değildi. Enver'le bir daha görüşemiyeceğiz gibi vedalaştık....

Karacaova'ya döndüğümde Mülâzım Gani Bey (Topal Gani) idaresinde hemen bir çete kurdurdum.

Çete birkaç saat sonra harekete geçti. Ben de seksen askeri ayırdım ve hazırladım. Sonra yazı masamın üzerine şu notu bırakarak doğalara doğru yürüyüşe geçtim:

«Maksadı mukaddesi millet istihsal olunmadıkça ölmek var dönmek yok.... HALİL.»

Hareketimden evvel kasaya bıraktığım makbuzun karşılığında yüz altını da aldım. Durmadan dağlarda dolaştım ve çeteleri kurdum. Her çete kuruluşundan hemen sonra hareket haline geçip sarayın saltanatına karşı yürüyüşe başlıyordu.

Morehova dağlarında bulunduğumuz bu günlerde bir sabah top sesleri ile Hürriyet'in ilân edildiğini öğrendik. Artık dağlarda dolaşmamıza lüzum kalmadı ve silâhlarımızı omuzumuza asarak Vadina'ya indik, sonra ilk gideceğim yer tabii ki Selânik oldu. Türk, Bulgar, Yunan, Ulah çeteleri dağlardan inmişlerdi ve herkes memnundu. Bizim için daha herşey yeni başlıyor sayılırdı. (*)

(*) Hürriyet'in ilânı önceki ve sonraki olaylarda «Kahraman-ı Hürriyet Niyazi Bey'in» etkisi ve sosyal çabaları ayrı bir şekilde ve geniş bir kitap olarak hazırlanmaktadır. (T. S.)

PADİŞAH VURULACAKTI

Aslında bizim istediğimiz bir «tek kişi» düzeni değil, halkın temsilcilerinin de sözlerinin olabileceği bir devlet düzeniydi... Hürriyet'in ilânından önce teşkilât istediğimiz bir hale gelmişti. Ben teşkilâta güveniyordum ve düşüncem meseleyi bir Saray Darbesi ile kökünden halletmek, bitirmekti. Yani kestirmeden gitmekte fayda vardı. Bunun için de Merkezi Umumi'ye şu teklifte bulunmuştum :

«İttihat ve Terakki'nin 9. Fedai Bölüğünden seçeceğim bir tek arkadaşla, evlenmek bahanesi ile İstanbul'a gideceğim. Yıldız Sarayı'nın Selâmlık yolu üzerinde bulunan Beşiktaş'daki evimde saklanacağım. Bir Selâmlık resminde Sultan Hamid geçerken beş altı metre mesafeden O'nu vuracağım. Cemiyet'in İstanbul Merkezi bu vuruştan faydalanacak ve Meşrutiyet'i ilân edecek.»

9. Fedai Bölüğünden seçtiğim arkadaşım da Mülazım Hilmi idi. (*)

Merkezi Umumi bu teklifi vakit geçirmeden İstanbul Heyeti Merkeziyesi'ne bildirdi. Ancak orası şu cevabı vermiş:

(*) Ankara'da idam edilen Ardahan Mebusu Hilmi Bey.

«Sutlan Hamid'in vurulması memleket için tehlike teşkil eder ve İstanbul'da büyük karışıklıklara mucib olur.»

Teklifimin cevabını beklediğim sırada bir kurye gelerek TALÂT BEY'in beni görmek istediğini bildirdi. Kendisi ile karşılaştığımızda ben heyecanlıydım, o ise sakindi.

«— Halil Bey, teklifinizi düşündük. Ancak şimdilik bunun yapılmasının doğru olmayacağını görüyoruz. İstanbul Merkezi'nin mütalâasına uymak iyi olacaktır.»

Canım sıkılmıştı. İşi uzatmanın manâsını anlamıyordum. (*)

(*) Babıali baskını olayından sonra aynı şekilde bir çıkış yapmayı merhum YAKUP CEMİL düşünmüş ve ENVER PAŞA ile baskından hemen sonra saraya giderken silâhının kurşunlarını tazelemiş ve «Padişahı vuralım, bu iş kökünden bitsin» teklifinde bulunmuştur. Ancak ENVER BEY (PAŞA) bunu zamansız bularak önlemiştir. (T.S).

FEDAİ MÜFREZE

Meşrutiyet'in ilânından sonra MERKEZİ UMUMİ, İSTANBUL HEYETİ MERKEZİYESİ ve Devlet Merkezi ile temaslarda bulunmak üzere Binbaşı Cemal Bey (CEMAL PAŞA) idaresindeki birkaç arkadaşı İstanbul'a göndermiş. Bu heyeti takviye ve icabında silâhlı müdahalede bulunmak üzere benim idaremde olmak üzere bir FEDAİ MÜFREZESİ'nin de İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine sevdiğim ve ölünceye kadar güvenebileceğim tek başına bir bölüğe karşı koyabilecek şu arkadaşları yanıma alarak İstanbul'a gittim: MÜLÂZIM HİLMİ, YAKUP CEMİL, MUSTAFA NECİP, EMİRBERİM ARNAVUT ALİ.

Sirkeci, istanyonda trenden indik. İstanbul Hürriyet'in keyfi içinde yüzüyordu. Bahçekapı'da bulduğumuz mütevazı MERİÇ oteline giderek Rum patrondan bir oda istedik, buyrun pasam ağırlaması ile bizi odamıza çıkardı. Pelerinlerimizin altında ikişer barabellum tabanca ve el bombaları asılıydı. Pelerinlerimizi çıkardığımız vakit Rum otelcinin gözleri yuvalarından uğradı, bir yaygara koparark otelden çıktı gitti... Herifin ne kaçışına ne de yaygarasına aldıracak halimiz vardı. Yol yorgunluğundan sıyrılmak için başlarımızın altına koyduğumuz tabancalar üzerinde derin bir uykuya daldık....

Sabahleyin uyandığımız vakit bu telâşlı Rumun zor bir zamanda başımıza iş açabileceğini düşündük ve BABIALİ yokuşunun başındaki Mustafa Bey'in MESERRET OTELİ'ne yerleştik, otel'in Babıali'ye yakın olması da bizim için daha da iyiydi....

Bu sırada Selânik Mıntıka Kumandanı Ferit Paşa Harbiye Nezareti Piyade Dairesi Reisi olmuş. Beni yanına aldı. Verdiği vazife şuydu: İstanbul'daki I. Ordu zabitlerinden Saray'a mensup olanlarla sicili bozuklar ayrılacak, bir kısmı ordudan çıkarılcak, bir kısmı da birinci ordunun dışındaki birliklere gönderilecek.

Tasfiye işiyle uğraşırken Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'nın yaveri Harbiye Dairesinde beni buldu ve kumandan paşanın derhal kendisini görmemi emrettiğini bildirdi.

Karşısına çıkıp selâmımı henüz verdim ki kumandan paşa şu emri verdi:

«— Hicazda araplar arasında Hükümet'e karşı bir isyan başlamıştır. Birinci Ordu kıtaatından üç taburlu bir mürettep alay ayrılmıştır. Vapur yanaşmıştır, şu anda asker vapura binmektedir. Alay Kumandanlığına siz tayin edildiniz. Hazırlığınızı yaparak kumandayı alınız.»

«— Rovelverim ve kılıcım yanımdadır. Şimdi hemen Sirkeci'ye giderek kumandayı alacağım. Başka bir hazırlığa ihtiyacım yoktur..»

Şöyle bir durdu, yüzüme baktı,

«— Söyledikleri doğruymuş... Allah muvaffak etsin.»

Hemen Sirkeci'ye indim ve kumandaya başladım. Vapurda askerin yerleştirilmesine nezaret ediyordum. Ferit Paşa'nın yaveri geldi ve Paşa'nın beni görmek istediğini söyledi. Beş dakika sonra Ferit Paşa'nın karşısındaydım ve Ferit Paşa diyordu ki:

«— Halil Bey, seni sağ kolum sayarım. Benim muvaffakatim olmadan Mahmut Muhtar Paşa'nın seni Hicaz'a göndermesine razı olamazdım. Kendisi ile konuşarak vazgeçirdim, gene burada kalacaksın.»

Böylece bizim alay kumandanlığı güme gitti.

Sonradan Albay Suphi Bey bana Mahmut Muhtar Paşa'nın şu sözlerini nakletti: «Evine, ailesine vedaya dahi lüzum görmeden harbe koşan Halil'in bu işten alıkonulması bizim Ferit'i kıramadığım için oldu. Ferit'in de yaptığı doğru değil...»

İRAN HÜRRİYETÇİLERİ VE İTTİHAT VE TERAKKİ...

İttihat ve Terakki'nin başarısı İran'da hürriyetçilerin şah ve istibdat aleyhindeki hareketlerini artırmış. İran İnkılâb Cemiyeti Merkezi Umumi'den Şah aleyhindeki mücadeleye yardım etmemizi istemiş. Merkezi Umumi bu işle beni görevlendirdi. İran'a giderek hürriyetperverlere yardımcı olacaktım. Bunun için de birkaç arkadaşı yanıma almam gerekiyordu. Gene herbiri bir bölüğe bedel olan şu arkadaşları yanıma alarak hareket ettim: Mülâzım HİLMİ, YAKUP CEMİL, MUSTAFA NECİP, HATİP ÖMER NACİ. Aramızda bir de İranlı Said Selmasi bulunuyordu.

Trabzon üzerinden Erzurum'a indik. Burada Yüzbaşı Kâzım, Topçu MUSA ve iki üç subayla bunların seçtiği asker ve Erzurumlu dadaşların da katılması ile kuvvetimiz otuz mavzerli oldu.

Kuvvetin bir kısmını Van'a gönderdim, ben de altı arkadaşımla beraber Beyazıt-İran hududu üzerinden Ağrı Dağı eteklerinde oturan Celâli Kürt Aşiretlerinin liderlerini ziyaret ederek hudut boyunca ilerledim. Bunu yapmaktaki maksadım, İran hududunda oturan aşiretleri İran İnkılâb Cemiyeti'ne kazandırmak ve ileride bu aşiretlerden İran içlerinde faydalanmaktı.

HAZERANLI, HAYDARHANLI, YEZİDİ, TAKORİ, ŞEMSİKİ ve MİLAN aşiretleri ile dostluk bağlarını kuvvetlendirerek Van'a geldim, hazırlıklarımı son defa gözden geçirdim, birkaç gün dinlendim ve İran hududunu geçtim. Buradaki en kuvvetli aşiret ABDÜVİ aşiretiydi ve merkezleri de Kotur'du. Kotur'da Abdüvi Reisi Simko denilen İsmail Ağa ile ahbab olduk. Simko genç ve aklıbaşında bir liderdi, iki gözü açık olarak silâh kullanabilen usta silâhşörlerdendi. Kotur deresine yukarıdan bakan şatoya benzer bir konakta oturuyordu....

Misafirliğimizin ilk günlerinde bir akşam üzeri konağın avlusunda oturmuş çay içiyorduk. Kotur deresinden testisine su doldurmuş, testiyi başının üzerine almış salına salına yürüyen genç bir kız gözümüze ilişti. İsmail Ağa mavzerini aldı ve şaka olsun diye kızın başındaki testiye doğru tetiğe bastı, testinin parçalanması ile genç kız telâşa kapıldı ve kaçmaya başladı, Simko İsmail Ağa da kahkahadan kırılıyordu.

Bu şakaydı ama, bana biraz da bize gözdağı verilmek için yapıldı gibime geldi. Simko'nun silâhının namlusunda barutu hatalı imal edilmiş bir kurşun olsaydı kurşun, kızın başına isabet edebilirdi. Bunu Simko'ya anlattıktan sonra:

«— Şu dere kenarına bir abduni külâhı koydurun da biz de bir deneme yapalım..» dedim.

Simko kalın bıyıkları ile oynayarak adamlarına işaret etti, koştular ve dere kenarına testinin üçte biri kadar olan keçe külâhı diktiler. Onlar külâhı dikerlerken biz arkadaşlarla şöyle bir bakıştık...

Biraz sonra silâhlarımızı kavradık ve konağın önündeki düzlüğe çıktık. Önce arkadaşlarımızdan HİLMİ mavzeri omuzladı ve tetiğe bastı, külâh bir metre sola fırladı, daha o mavzerini indirmemişti ki Yakup Cemil'in mavzerinden çıkan kurşun külâhı yerine getirdi, Mustafa Necip de mavzerini doğrultur doğrultmaz tetiğe dokundu, külâh bu defa bir metre geriye fırladı ve son defa tetiğe ben bastım, külâh parçalandı, etrafa dağıldı....

İsmail Ağa takdirle arkadaşlarıma baktı ve sonra ağır ağır şunları söyledi:

«— İran'da bulunduğunuz müddetçe ne olursa olsun, size karşı hiçbir harekette bulunmayacağım...»

İsmail Ağa bu sözünde sonuna kadar durmuştur. Şah taraftarlarının en çok güvendikleri altı yüz atlısı olan bu aşiretle mavzer kurşunları ile imzaladığımız anlaşma bizim için son derece yararlı oldu.

Abdüvilere veda erek İran mücahitlerinin idaresi altındaki Selmas vilâyeti merkezi DİLMAN kasabasına gittik. Buradaki mücahitlerin reisi Hadümilmille tanıştık ve kendisinden mücahitlerle Şah kuvvetleri hakkında bilgi aldık. Dilman'da iki gece misafir kaldık ve şu anlaşmaya vardık: Biz kendilerine Şah kuvvetlerinin kuşatması altında bulunan HAY kalesini kurtarmakta yardımcı olacaktık.

Arkadaşlarımla oturup bir plân hazırladım. İlk olarak kaleyi savunanlara haber gönderdik ve gece yürüyüşe geçerek sabaha karşı gizlice kaleye girdik. Şehirdeki kuvvetlerin sayısı bine yakındı. Kaleyi şöyle bir dolaştığım sırada anbarlarda dört tane, eski, tunçtan kale topu gördüm, bunların herbiri bir yana atılmıştı.

Nuhu nebiden kalma tunç topları güçlükle kale burçlarına çıkarttırdım ve küçük bir grubu ayırarak bunlardan topçu birliği kurdum, iki gün de onlara top talimi yaptırdım. Sonra sıra mavzer talimlerine geldi ve birkaç gün böylece geçti.....

ŞAH ordusu HAY etrafında üç grup halinde ordugâh kurmuş bulunuyordu, tahminlerimize göre de suvari ve piyade kuvvetleri üç bin civarında idi. Askeri kuvvetleri sıfır denilecek kadar zayıf olan mücahitlerle bu kuvvetlerin üzerine birdenbire saldırmanın doğru olmayacağını anladım ve başka bir çare düşündüm, yaptığım bir keşif sonrasında da şuna karar verdim: Şah kuvvetlerine geriden bir baskın yapmak....

Kaleden gizlice çıktım ve yanımdaki birlikle Hâşerut çayının üç dört kilometre Güneyindeki bir köprüden suyu geçtim. Sabaha karşı istediğim baskın noktasına ulaşmış bulunuyordum. Birlikleri savaş nizamına soktum ve taarruza başladım. Beklemedikleri bir istikametten şiddetli ateş baskısı altında kalan Şah kuvvetleri şaşkınlık içinde üzerimize doğru saldırdılar, bizi püskürtmek için gelen bu kuvvetler beş on ölü verince döndüler ve kaçmaya başladılar. Kaçmaya başlayan Şah kuvvetlerinden bir kısmı civardaki evlerde savunmaya geçerlerken diğer bir kısmı da dağlara doğru çekildiler. Bunlar bilâhare geniş bir daire çizerek arkadan üzerimize doğru ilerlemeye koyulmuşlar. Daha önce gerideki tepeye Karslı İbrahim Ağa kumandasındaki bir birliği göndermiş ve geriden gelecek kuvvetlere karşı tedbir almıştım. Ancak Şah kuvvetlerini, saldırısı sırasında

İbrahim Ağa yüz atlısını da yanına almış, tepeyi müdafaa etmeden çekip gitmiş. Piyadeler de sırtlarını düşmana çevirmişler ve büzülüp oturmuşlar. Sonradan öğrendiğimize göre İbrahim Ağa kuvvetleri sıkışınca Şah kuvvetlerine teslim olmuşlar. Şah kuvvetlerine teslim olmaya alışmış bu adamlar sıkıştıkları vakit «Selamün aleyküm ağa, bizi buraya zorla getirdiler» der ve tüfeklerini hasımlarına teslim ederlermiş. Şah kuvvetleri de tüfeklerin namlularını koklar, barut kokusu duyarsa bunları öldürür, barut kokusu duymazsa serbest bırakırmış.

Bununla beraber bize sadık kalan kuvvetlerle evlerin pencerelerindeki ve damlarındaki Şah kuvvetlerini kırıyorduk, bir kısmı tüfeklerini atıp teslim olmaya başladı. Şah Ordusu adını takınmış bu gürûhun Mücahit adını takınmış kuvvetlerden askerlik bakımından bir farkları yoktu....

Çatışma devam ettiği sırada diğer ordugâhlardaki suvarilerin de birleşmeleri ile yekûnu kabaran düşman kuvvetleri dağ tarafından köy içine girmeye başladı. Yanımızda güvenebileceğimiz otuz kırk mücahit kaldığını görünce müfrezeye geldiğimiz yoldan geri çekilme emrini verdim.

YAKUP CEMİL'le ben geride kalarak artçı görevi ile savaşarak yavaş yavaş çekildik. Şah kuvvetlerinin köye hâkim olmaya başladıkları sırada sahibi vurulmuş bir at gözümüze ilişti. dereyi geçmek için bundan güzel fırsat olamazdı. Daha önce çekilmesini emrettiğim müfreze bizim artçı ateşi himayemizde kolaylıkla köprüye varmış ve karşı tarafa geçmiş olacaktı. Bizim ise köprüye kadar çekilme imkânımız

ortadan kalkmıştı.... Yakup Cemil çevik bir hareketle atın sırtına atladı, ben de hayvanın kuyruğunu tuttum, böylece dereyi geçtik. Karşı sahilde ikimiz birden kendimizi uygun bir hendeğin içine fırlatarak Şah kuvvetlerine karşı tekrar ateşe başladık. Cephanemiz bitmek üzereydi... Ama her tetiğe basışımızda bir Şah'lının yere yuvarlanması bunları yıldırdı ve dereyi geçmeye cesaret edemediler. Eğer dereyi geçebilselerdi bizi vurmaları yahut yakalamaları mümkün olabilirdi. Ovada ateş ederek karşı taraftaki kuvvetlerle aramızı bir hayli açmıştık ki bu defa sekiz on atlının doludizgin üzerimize doğru geldiklerini gördük. Cephane bunları devirmeye yeterdi. Yakup Cemil'le beraber mavzerlerimizi üzerlerine doğrulttuk. Onlar ateş etmeden süratle ilerliyorlardı. Silâhlarını kullanmamaları dikkatimizi çekti, biraz daha yaklaşmalarını bekledik. Mesafe daralınca bunların başlarında fes olduğunu gördük. Atlılar yaklaştılar, başlarındaki müfreze kumandanı kendisini şöyle tanıttı:

«— Başkale Mutasarrıfı Cevdet ..»

O zaman Başkale Mutasarrıfı olan Tahirpaşazade Cevdet Bey bilâhare Van Valiliği yapmıştır. Bizi aramaya gerekirse yardım etmeye çıkmışlar.

Artık ateş mıntıkasının dışındaydık. Yol üzerindeki ermeni köyünde müfrezemizin büyük kısmıyla birleştik. Bir gece evvel bu köyün müdafiileri olan TAŞNAKYAN çetesini yardıma davet etmiştim, fakat bunu kabul etmemişlerdi. Taşnaklar Mücahitlere karşı dost, Şah kuvvetlerine karşı da tarafsız davranıyorlar, ERMENİLERE ve kendi köylerine bir za-

rar verilmedikçe kuvvetlerini yıpratmak istemiyorlardı. Köyde yaptığım yoklamada birisi hafif olmak üzere üç yaralımız olduğunu tesbit ettim. SAİD SELMASİ ise daha önceki vuruşma sırasında şehit olmuştu.

Köyde istirahat ettiğimiz sırada düşman tarafından gelen beyaz sarıklı atlı, koynundan çıkardığı mektubu verdi. Şah kuvvetleri Kumandanı Hasan Han tarafından yazılmış ve kocman bir mühürle mühürlenmiş, mektupta Taşnaklara hitap ediliyor ve şöyle deniliyordu:

«Dün gece yaptığınız vahşiyane rezaleti beğendiniz mi? Ortada hiçbir sebeb yokken çarpışma çıkardınız. Bir derya içinde siz bir avuç kumsunuz. Yaptığınız bu küstahça hareketin cezasını elbette çekeceksiniz.»

Ben bu mektuba Türkçe olarak şu cevabı verdim:

«Han hazretleri, dün gece sizi çevirip perişan eden kuvvet ermeni fedaileri değildir. Şahınızın istibdadını yıkmak için Türkiye'den fedai olarak gelmiş ilk kafileyi teşkil eden 500 Türk mücahididir. Bugün, yarın gelmesi beklenilen kafile de gelir gelmez vahşiyane hareketin veya askerce dövüşmenin ne demek olduğunu göreceksiniz.

Türkiye Kolağalarından
HALİL»

Köyde bir müddet daha kaldık. Mektubun tesiri de pek çabuk kendisini gösterdi. Haşerut köyü cı-

varında toplanmış olan Şah kuvvetleri derinliğine bir kol halinde TEBRİZ istikametinde çekilip gittiler.... Böylece HAY muhasarası kalkmış ve SELMAS etrafında Şah kuvvetleri kalmamış oluyordu....

Eksilen cephaneyi tamamlamak üzere Ömer Naci Bey'i Van'a göndermiştim. Bir sabah Ömer Naci Bey'in gönderdiği cephanelerle beraber bir de mektup geldi. Deniliyordu ki:

«İstanbul'da henüz mahiyeti anlaşılamayan karışıklıklar başgöstermiştir. İran'ı muvakkaten bırakarak Van'a gelmeniz daha münasip olacaktır.

Ömer Naci» (*)

(*) 1908 Hareketini hazırlayan İttihat ve Tarkki Cemiyeti bütün Asya'daki ve çevredeki öteki ülkelerde bulunan saray yönetimlerinin yerine meclis sisteminin kurulmasını Devletin ve insanların yararına görmüşlerdir. İran harekâtı bunun örneklerinden biridir. Geniş şekilde ve belgelerle «İttihat ve Terakki» kitabında işlenecektir. (T.S.)

31 MART OLAYI

... Süratle Van'a geldik. Yanımda vefakâr arkadaşlarım vardı. Karargâha gider gitmez SELÂNİK'ten çekilmiş şu telgrafı elime verdiler:

«İstanbul'da ayaklanma başlamıştır. Merkezi Umumi bu sebeble Selânik'e nakledilmiştir. İsyanın Şark vilâyetlerine sirayeti ihtimali vardır. Şark vilâyetlerinin idaresini Merkezi Umumi namına ele almanız zarureti hasıl olmuştur.

TALÂT»

Hemen telgrafhaneye giderek geniş bilgi elde etmeye çalıştım. Van sakindi, fakat Erzurum'da askerler mektepli subaylar aleyhinde harekete geçmiş ve bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da kaleden çıkarmışlar. O halde bize düşen şey hemen Erzurum'a gitmekti. Hasankale üzerinden Erzurum'a hareket ettik. Hasankale'de bir suvari alayı vardı, daha isyan etmemişlerdi ama bize ve subaylara yan yan bakıyorlardı... Erzurum'a ulaştığımız vakit arkadaşlarımın bir kısmını kalenin dışında bıraktım ve kendilerine şu emri verdim:

«— Ben, Yusuf Paşa ile görüşeceğim. Kendisi ile anlaşamadığım haberi gelirse buradan toplayacağınız

kuvvetlere isyancılar tarafından kale dışına çıkarılmış olan zabitleri de dahil ederek şehre baskın yapacaksınız. Baskın sırasında acımadan hareket edilecektir. »

Yanıma aldığım on atlı ile KALE KUMANDANI YUSUF PAŞA ile görüşmek üzere Erzurum'a yürüdüm... Kalenin açık kapısında başı boş otuz kırk asker vardı. Bir ara soru sorup dikilmeye kalktılar, kendilerine aldırmadan süratle içeri girdim. Ana cadde üzerinde bir müddet ilerlemiştim ki ötedenberi Erzurum'un tanınmış İNKILÂPÇILARINDAN AKİF DADAŞ'ı karşımda gördüm. Selvi endamı, uzun sakalı, kalın kirpikleri ile dikkati çeken bir şahsiyeti olan Akif Dadaş belinde uzun kaması ile bizi karşılamaya çıkmış.... Attan atladım, saygı ile kendisini selâmladım, şehrin durumunu sordum. Akif Dadaş kalın sesi ile tam bir inkılâbçı gibi konuşuyordu:

«— Dışarıdan gelen bazı Sivaslılar asker elbisesi giymişler, Erzurum'un adını kötülüyorlar. Fitnenin başı fırka kumandanı Kara Yusuf Paşa'dır. Şehirde zabit kalmadı, askeri yalnız o idare ediyor...»

Vakit geç olmuş, karanlık bastırmıştı. Kale dışında bekleyen arkadaşlardan bir kısmı da şehre gelmişti. Akif Dadaş bizi yakındaki taş hana götürerek ağırladı. Burada arkadaşlarla beraber savunmaya elverişli üç odaya yerleştik. Yorgunluktan bitkin hale gelmiş zavallı atlarımız da ilk defa dinleneceklerdi...

Cemiyete mensup arkadaşlarla Heyeti Merkeziye azalarının bir kısmının saklandığını, bir kısmının köylere çıktığını Nazım Bey adındaki bir azanın

da Fransız Konsoloshanesine ilticaya mecbur kaldığını öğrendim. Gece silâhlarımız dolu ve koynumuzda yatıp uyuduk. Sabahın erken saatlerinde şuna karar verdim ki Yusuf Paşa'yı bir ziyaret etmek lâzımdır.

Kara Yusuf Paşa'nın oturduğu konağa tek başıma gittim. Konağın önünde bir manga kadar nöbetçi vardı, açık duran kapıdan içeride de üç mangalık silâhın çatılmış olarak durduğu görülüyordu, Posta çavuşunu çağırdım, Paşa'yı ziyaret edeceğimi bildirdim ve kim olduğumu da söyledim. Posta çavuşu gidip Paşa'ya haber verdi ve Paşa'nın müsaadesi ile yukarı kattaki odasına girdim....

Vakit henüz çok erkendi ve Paşa gecelik entarisi ile divanın üzerinde oturuyordu. Selâmlaştıktan sonra daha ben ağzımı açmadan Paşa konuşmaya başladı:

«— Halil Bey, ne oluyoruz?...»

Benim kendisine sormam lâzım olan şeyi Paşa bana soruyordu. Hiç düşünmeden cevap verdim:

«— İstanbul'da asker arasında bir ihtilâl çıkmış. Şeriat isteriz bahanesi ile mektepli zabitan, İttihat ve Terakki mensuplarından bazıları katledilmiş. Fakat pek yakında Üçüncü Ordu İstanbul üzerine yürüyerek bu işi kökünden halledecektir. Merkezi Umumi pek öyle kolay kolay pabuç bırakacak değildir...»

Yusuf Paşa'yı bir düşüncedir aldı, sonra şunları söyledi:

«— İstanbul vak'asına müteakip Erzurum'daki askerin de aynı şekilde hareketine mani olmak maksadıyla Erzurum'da mevcut mektepli zabitanı kâmi-

len bir emrile kale haricine çıkardım, bu işin önüne geçtim. Erzincan'da bulunan Müşir İbrahim Paşa da kuvvei seferiyesi ile Erzurum'a karşı yürüyüşe geçmiş, acaba siz buna ne manâ verirsiniz?»

«— Paşam, zabitsiz kalan bir sürü asker herhangi bir telkine kapılarak halka hattâ fırkanın başında bulunan zatıalinize fena bir muamelede bulunabilir. Bu ihtimal dahilindedir. Binaenaleyh Müşir İbrahim Paşa hazretleri herhalde bu gibi ihtimalleri bertaraf etmek emel ve endişesi ile sizi takviyeye gelmektedir zannındayım.»

Paşa bir sevindi ki...

Durumu içinden öğrenmiş oldum. Sonra Yusuf Paşa Merkezi Umumiye bir telgraf çekerek kendisi için «hüsnü şahadette» bulunmamı istedi. Cebimdeki Şark vilâyetleri için selâhiyet veren telgrafı kendisine gösterdim, yazı masasının başına geçerek Merkezi Umumiye şu telgrafı yazdım:

«İstanbul İsyanına benzer harekât Erzurum'da da başladığı sırada Yusuf Paşaa'nın aldığı uygun tedbirler ve askerle sıkı teması neticesinde büyümemiş vaziyet sakin kalmıştır. Bu telgrafın çekilmesini kendisine havale ettim.

HALİL»

«Bu telgrafın çekilmesini kendisine havale ettim» sözü Merkezi Umumi'nin herşeyi anlaması için yeterdi...

Yusuf Paşa ile olan sohbetimiz bir hayli uzadığı için vakit de geçti. Bu yüzden Taş Han'daki arkadaş-

lar telâşa düşmüşler.. Acaba Halil'in başına bir şey mi geldi diye....

Paşa ile hararetli hararetli konuşmaya devam ediyorduk. Birdenbire ne olduğunu anlayamadım. Evin alt katında gürültüler başladı, sonra merdivenler sanki bir bölük asker koşar adımlarla çıkıyormuş gibi gümbürdedi ve oturduğumuz odanın kapısı büyük gürültü ile açıldı. YAKUP CEMİL yıldırım gibi içeriye daldı. Paşa'nın varlığına, yokluğuna ehemmiyet verdiği yoktu. O'nun yüzüne bile bakmadan:

«— Nerde kaldın be Halil?.. Sana birşey mi oldu diye arkadaşlarla meraktan çatladık...»

Yakup Cemil'in mangalarla çevrili konağa dalması umursamadan yukarı koşmasından ben mahcup oldum. Amma Paşa'nın da gözleri büyüdü. Fena halde ürktüğü ve korktuğu belliydi.

«— Paşa hazretlerini selâmlasan»
deyince de Yakup Cemil bir yüzüme baktı, sonra Paşa'yı şöyle bir selâmladı ve bos bulduğu bir sandalyeye oturuverdi... Zaten Paşa'yla konuşulacak pek birşey kalmamıştı. İstanbul'a hareket edeceğimi söyleyerek kale kapısına gereken emri vermesini rica ettim. Yakup Cemil'le beraber çıktık...

Yusuf Paşa'nın karargâhını ziyaretten sonra Vali Tahir Paşa ile de görüşmem lâzımdı. Yakup Cemil, Taş Han'a döndü, ben de Hükümet konağına giderek Tahir Paşa'yı ziyaret ettim. Tahir Paşa sevilen ve sayılan açık görüşlü bir ihtiyardı, bütün fesadın YUSUF PAŞA'dan çıktığı kanaatinn besliyordu. Bunu açıklayarak dedi ki:

«— İsyancılar şehrin her tarafında zabitler ile İttihad ve Terakki aleyhinde nümayişler yaptıktan sonra topluca Hükümet Konağı önüne geldiler. ŞERİAT İSTERİZ diye bağırıyorlardı. Hükümet Konağı'nın meydana bakan dış kapısı önüne çıkarak kendilerine istediklerinin Şeriat değil müslüman kanı dökmek olduğunu, Padişahın Vekili ve Van Valisi sıfatı ile önce beni vurmaları lâzım geldiğini ifade ettim.... Üç defa Padişahım Çok Yaşa.... diye bağırdılar ve defolup gittiler. Dağılırlarken de havaya birkaç yüz el silâh sıktılar. İbrahim Paşa da hazırladığı kuvvei seferiye ile bu tarafa geliyormuş. Şifreli muhaberata göre Yusuf Paşa'yı tevkif edecekmiş.» (*)

Geceyi arkadaşlarla beraber Taş Han'da geçirdik. Sabahleyin erkenden Erzurum'un Kuzey kapısından çıkarak Trabzon istikametinde ilerledik. Kale dışında bıraktığım bir kısım arkadaşlar Ebülhindi köyünde misafir olmuşlar, artık onların da işi kalmadığı

(*) Erzincan ve Erzurum'da 31 Mart: Erzincan ve Erzurum'da patlayan 31 Mart isyanını tedip eden kuvvetlerden bir kısmının kumandanlığını yapmış olan İstiklâl Savaşı'nın SUVARİ ORDULARI kumandanı emekli Orgeneral Fahrettin ALTAY hatıralarında bu bölgedeki olaylar için şöyle demektedir:

.... Hürriyet'in ilânında Erzincan'da Dördüncü Ordu Kumandanı olan Mareşal Zeki emekli yapılarak yerine tayin edilen Abdullah ve Tatar Osman paşalardan sonra İBRAHİM PAŞA gelmişti. Rumeli ve Hürriyet'in ilânı işlerine karıştığından meşrutiyet nutukları veriyor, Rumeli'de olan işleri anlatıyordu. İstanbul'da da 31 Mart vakası olduğu sıralarda Erzurum ve Erzincan'da da isyancılar tarafından gönderilen ajanlar bazı çavuşları elde etmişler ve ayaklanmayı hazırlamışlar. %

için hep beraber Trabzon'a geldik ve atlarımızı satıp vapur parası temin ederek İstanbul'a döndük.

Biz İstanbul'a gelmeden önce Hareket ordusu İstanbul'a girmiş ve isyanı bastırmış. Şehirde sükûnet hâkimdi. İsyan sırasında AYESTEFANOS İTTİHAT ve TERAKKİ KULÜBÜ'nde toplanan Meclisi Mebusan aldığı kararla Abdülhamid'in halline karar vermiş, yerine kardeşi Beşinci Sultan MEHMET REŞAT geçmiş. Yeni Padişah milletçe meş'um sayılan Yıldız Sarayı'nda değil Dolmabahçe Sarayı'nda oturuyordu.

Birkaç gün sonra İbrahim Paşa tarafından tevkif edilen KARA YUSUF PAŞA İstanbul'a gönderildi ve TOPÇU RIZA PAŞA Divanıharbinde verilen kararla idam edildi.... (*)

(*) «İsyancılar ANADOLU ORDUSU'nu alacaklar ki Rumeli'den gelecekleere karşı koyabilsinler. Bu düzenin öyle iki avcı taburunun yapabileceği işlerden olmasına akıl ermez. Çok daha kuvvetli ve üstün yerlerden hiç şüphesiz kökü dışarıda olarak tertiplenmiştir...» Fahrettin Altay'ın bu görüşlerini belgeleyen olaylardan birisi de İstanbul'da isyanın başlamasından bir gün önce Türk karasuları civarında İngiliz, Fransız, İtalyan savaş gemilerinin dolaşmaya başlamaları olmuştur. (T.S.)

MAİYET-İ SENİYE'DE

.....İstanbul'a geldikten sonra Padişah'ın, Saray'ın muhafazası için seçme bir piyade ve suvari bölüğünün teşkili vazifesini bana verdiler. Ordunun boylu poslu, yakışıklı gençlerinden ikiyüz mevcutlu bir piyade ve yüzelli mevcutlu bir suvari bölüğü teşkil ettim. Bu bölüklere beyaz pantolon, kırmızı ceket ve beyaz kalpak giydirildi...

Bu arada ordunun genç subaylarının HANEDAN'a mensup genç kızlarla evlendirilmesi ve böylece Hanedan arasına İNKILÂBÇI fikirler sokmak görüşü ortaya çıktı. Her subay evlenip gireceği çevrede İttihat ve Terakki'nin inkılâbçı fikirlerini yayacak, böylece hanedan mensuplarının ve onlara bağlı çevrelerin ileride yapabilecekleri engellemelerin önüne geçilmiş olacaktı. Bu nazariyeye göre ilk olarak YEĞENİM ENVER NACİYE SULTAN'la evlendirildi. Erkânıharp Binbaşı HAFIZ HAKKI, şehzade Selâhaddin Efendinin kızlarından birini aldı.

Arkasından arkadaşlar bana da aynı şekilde bir izdivaç yapmam lâzım geldiğini söylemeye başladılar. Ben itiraz ediyordum. Bir arkadaşıma şunu da söyledim:

«— Aleyhinde kıyam ettiğimiz bir hanedandan kız almayı ben doğru bulmuyorum. Arkadaşlarımın da evlenmelerine muarızım.»

Ama arkadaşlarımın ısrarlarının sonu gelmedi. Birgün Beşiktaş Yıldız caddesindeki evime SON HALİFE ABDÜLMECT EFENDİ'nin kayınbiraderi ZEKİ BEY geldi. Otırup biraz sohbet ettik, ayrılırken:

«— Yarın sabalı erkenden Üsküdar'a geçeceksin, vapur iskelesinde bekleyen saray arabasına binip Çamlıca' daki Efendi Hazretleri'ni ziyarete gideceksin...»
dedi.

Sabahın erken saatlarında dediğini yaptım ve Üsküdar'da beni bekleyen arabaya binerek Çamlıca'ya çıktım.... Mecit efendi, yazı masasının üstünde bulunan kapalı ve balmumu ile mühürlü bir zarfı alarak bana uzattı ve mahrem olan bu mektubu Kurbağalıdere'de kardeşi SELÂHADDİN efendiye götürmemi, bunun için benden daha emin bir kimseyi bulamadığını söyledi.

Kapının önünde beni getiren araba bekliyordu. Bu araba ile Kurbağalıdere'de bir sırt üzerinde bulunan büyük köşke geldim. Harem ağalarının aracılığıyle efendi hazretlerine haber gönderdim. Beni beklemem için köşkün ovaya bakan salonuna aldılar. Bu salon diğer salondan camlı bir kapı ile ayrılıyordu. Birkaç dakika sonra kapı açıldı, Selâhaddin efendi içeri girdi. Mecit efendinin mektubunu kendisine verdim, açıp okudu. Biraz istirahat etmemi, kendisinin mektubun cevabını yazacağını söyleyerek aynı kapıdan harem tarafına geçti. Bana kahve yaptılar, sigaralar ikram ettiler. Bu sırada ara kapıdaki tüllerin kıpır kıpır kıpırdadıklarını gördüm. Tüllerin arkasında da birisinin olduğu anlaşılıyordu..... Hanedan

kızlarıyle genç subayları evlendirme düşüncesinde olan arkadaşlarımın Mecit Efendi vasıtası ile bir teşebbüste bulunmuş olabilecekleri birdenbire aklıma geldi....

Vakit geçmek bilmiyordu, gelèli bir saat olmuştu ki, kıymetli tablolarla dolu salonda sıkılmaya başladım, nihayet Selâhaddin Efendi camlı kapıdan göründü, elindeki mektubu uzatarak bunu biraderine selâm ve teşekkürlerle götürmemi söyledi. Tam kalkıp gidiyordum ki, beraberce bir kahve içelim bahanesi ile beni tekrar oturttu. Makedonya'dan, mektep hayatından yarım saat daha konuştuk. Nihayet dayanamadım Selâhaddin Efendi'nin iznini alarak arabama atladım ve Mecit Efendi'nin köşküne geldim. Harem ağalarından en büyük sayılanını çağırtarak İstanbul'da Harbiye Nezaretinde çok acele ve mühim bir işim olduğunu söyleyerek mektubu verdim ve hemen Beşiktaş'a doğru süratle yola koyuldum.....

Beşiktaş'ta, Köyiçi denilen yerde tertemiz küçük bir meyhane vardı. O zamanlar en yakın arkadaşlarımdan Refet (Refet Paşa), Edip Servet (eski Gümüşhane mebusu) buluşur rakı içerdik.... Ve o meyhanenin havası bir başka türlü olurdu....

O gün de soluğu Köyiçi'ndeki meyhanede aldım. Bermutad rakımı içtim. Hattâ biraz da fazla kaçırdım o akşam. Eve döndüğümde annem yatmak üzere idi. Ötedenberi de «Artık evlenmelisin oğlum» der dururdu. Halini hatırımı sordum ve pat diye,

«— Anne, ben evlenmeye karar verdim, sen hemen bir kız bulsana»

diyiverdim. Sevindi. Uykusu kaçtı, bir sürü kızdan bahsetti... Ama hiçbiri işime gelmiyordu. Nihayet,

«— Bizim saraylı hanımın bir kızı var amma pek de küçük, bilmem ki verirler mi?...»

Anlattığına göre bu Saraylı hanımın kızıyla evlenebilirdim. Gidip talip olmasını rica ettim. Annem çarşafını geçirdi ve gitti. Döndüğünde kızın annesinin babasının bu evlenmeyi kabul ettiklerini söyledi.

«— Peki şimdi tekrar git, yarın sabah nikâhın kıyılacağını söyle...»

«— A oğlum, bu saatta olur mu böyle şey?... Dur, dur bir bakayım da yarın olsun, gündüz gözü ile... »

Kadıncağız ısrarlarıma dayanamadı, söylediklerimi delice buldu amma sevgili oğlunu kırmak da istemediği için çıktı gitti. Döndüğü vakit cevabı yine, «Evet»di...

Şaşırmıştı anacığım... Ama sebebini bilmiyordu telâşımın...

Ertesi gün nikâh kıyıldı ve artık evlenmiştim. Eylül 1909...

Nikâhtan daha kimsenin haberi yok. Zeki Bey teşrif etti. Ertesi gün yine kendi arabası ile beni Çamlıca'da bekleyeceğini söyledi. Dediklerini yaptım. MECİT EFENDİ beni her zamanki gibi samimi bir tavırla karşıladı. Mültefitdi,

«— Halil, şimdiye kadar oğlum gibiydin. Şimdiden sonra hem oğlum hem de damadımsın...»

Yarı telâşlı, yarı sevinçli bir halde kendilerine şu cevabı verdim:

«— Benim için ne büyük saadet, fakat ne ya-

payım ki talihim bu işe mani̇dir. Çünkü velinimetim bendeniz evliyim...»

«— Sen ne zaman evlendin Halil?»

«— Çoktan efendimiz çoktaaan... Evliyim ve nikâhlıyım.»

Şaşırdı kaldılar, başka bir emirleri olup olmadığını sorup Hanedan'dan Mecit Efendi'ye veda ettim.... (*)

(*) İttihat ve Terakki konusunda yapılan araştırmalar sırasında ele geçen belgelerden birisinde denilmektedir ki: «Halil Paşa Maiyet-i Seniye'ye Saray'ı kontrol altında tutmak için verilmiştir. Yeni bir 31 Mart'a karşı bütün tedbirler alınmıştı. Ve böyle bir halde Saray kökünden yokedilecekti.» (T.S.)

ÇAKIRCALI EFE

.... 1910 yılının Temmuz ayında Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin Bruck Ander Leite kasabasında tertip ettiği atış müsabakasına iştirak ettik. Bu müsabakada Avusturya - Macaristan - Romanya - Türkiye subayları bulunuyorlardı. Biz otuz kişilik bir ekiple birinci olduk. Altıyüz subayın katıldığı atışlarda tek olarak ta ben üçüncülük aldım...

Maiyet-i Seniye bölük kumandanlığına başlayalı bir yıl olmuştu ki Aydın, İzmir, Söke havalisinin asayişini tahammül edilmez derecede bozan ve Hükümet kuvvetlerini hiçe sayacak kadar işi büyüten ÇAKIRCALI EFE meselesi, hükümeti ciddi olarak düşündürmeye başladı.

Hükümet nihayet Çakırcalı Efe'nin tenkili vazifesini bana verdi. Her ne kadar Çakırcalı bir eşkiya idiyse de kendisinin Türk oluşu bunun yanında yürekli ve iyiliksever bir insan olması yüzünden bu delikanlıya kıymak içimden bir türlü gelmiyordu.. Vuruşursak öldürüleceğini biliyordum. Ama düşünüyordum ki belki dağdan indirip affını da sağlarım. İçim tuhaf oldu... Gereken hazırlığı yaptım ve İzmir'e hareket edeceğim sırada Babıali'ye Selânik Valisi İbrahim Bey'den şöyle bir telgraf gelmiş:

«Vardar Güneşi Apostol nami ile maruf Bulgar şaki tekrar ortaya çıkmıştır. Zaman geçtiği tak-

dirde Apostol tekrar eski kuvvet ve nüfuzunu kazanacaktır. Bir an evvel, vücudunun ortadan kaldırılması için Halil Bey'in acilen Selânik'e gönderilmesi lâzımdır.

İBRAHİM»

Bundan haberim olur olmaz hemen Apostol'un takibine çıkmanın daha yerinde olacağını Babıali'dekilere söyledim. Çakırcalı'yı vurmak istemiyordum. Nihayet Babıali, Çakırcalı yerine Apostol'un tenkilini tercih etti. Böylece gönlümün elvermediği Çakırcalı takibinden kurtulup büyük bir memnunluk içinde Selânik'e gittim....

Burada ilk işim Üçüncü Ordu kıtaatından eşkiya takibi için seyyar jandarma taburu adı ile müstakil bir birlik kurmam oldu.

Bu birliği gruplar halinde güvendiğim subayların idareleri altında eşkiyaların dolaştıkları yerlere dağıttım. Apostol'un izini bulur bulmaz bana haber vereceklerdi. Mıntıkaları teftiş ederken Yenice-Vardar kazasına geçtim. Bu çevrelerde herkese Apostol'un işe başladığını, O'na uyulmaması lâzım geldiğini, kendisini görenlerin hemen merkez olarak seçtiğim Yenice'ye, bana bildirmelerini dostça tebliğ ettim.

Yenice'de bir gece Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Mehmet Ali Bey'in evinde misafirken kapı çalındı, içeriye çete kıyafetinde bir Bulgar genci girdi. Kendisinin Apostol çetesi afradından olduğunu, bu çeteye kendi arzusunun dışında zorla sokulduğunu, Yenice'ye üç saat kadar mesafedeki Armutçu köyü

yakınında bir dere içinde Apostol'u bırakarak Çete'ye ekmek almak için şehre indiğini ve ilk işinin de buraya gelmek olduğunu söylüyordu....

Hazır durumda bulunan otuz kişilik müfrezeyi Yüzbaşı Mehmet Ali Bey kumandasında çıkardım.... Sabaha karşı Apostol sarıldığını anlayınca kaçmak istemiş fakat muvaffak olamayınca yanındaki iki arkadaşı ile vurulmuş.

Böylece hiç beklenilmeyen bir zamanda ve şekilde Makedonya'nın onbeş onaltı yıllık bir eşkiyası ortadan kalkmış oldu.

Selânik'e döndüm. Vali İbrahim Bey'in evinde misafir olarak kalıyordum. İstanbul'dan bir telgraf aldım. Telgrafta bir oğlumun dünyaya geldiği yazılıyor ve ne isim konulmasının istendiği soruluyordu. Arkadaşların hepsi isimler sıralamaya başladılar. **Sonraları İzmir Valisi olan Rahmi Bey ortaya bir isim attı:** Aydın... Sevdim bu adı. «Aydın» koyulsun diye İstanbul'a bir telgraf çektim ve kısa bir müddet için İstanbul'a döndüm. Burada Babıalidekilere, Makedonya'da daha bir müddet kalmam lâzım geldiğini bildirerek ailemi yanıma aldım ve Selânik'e gittim.

TRABLUSGARP OLAYLARI

Günler ve aylar süratle geçti. Takvim yaprakları üzerine 1911 tarihi düştü. Birgün Makedonya ve İmparatorluğun İdare Merkezi İstanbul'da ortalığı allak bullak eden bir haber duyuldu: İtalya, Türkiye'nin Trablusgarp Vilâyeti'ne silâhlı tecavüzde bulunmuştur....

İtalyanların bu hareketleri İttihat ve Terakki ile O'na bağlı, genç vatansever subaylar üzerinde bir şok tesiri yarattı. Trablusgarp'ta esasen zayıf bir birlik vardı. Ki bu zannedersem 15. Fırka idi. Bu Tümenin talim terbiye görmüş askerleri terhis edilmiş, yeni efrat da henüz birliklerine ulaşmamıştı. İtalyanların İttihat ve Terakki içinde «Kahpece» olarak vasıflandırılan bu hareketleri bütün Türklerin izzetinefislerinde tamiri mümkün olmayan bir yara açtı. Ve ilk akla gelen şey de Trablusgarp'te ölünceye kadar vuruşmak oldu....

Selânik'te Vardar Güneşi Apostol'un ve çetesinin imha hareketi sonuçlandığı için Üçüncü Ordu Kumandanlığından şu emri aldım:

«Garp Trablusu'nun takviyesi için derhal hareket edeceksiniz.»

Yol parası olarak Üçüncü **Ordu** 150 altın Cemiyet'te gene 150 altın verdiler. Selânik'e getirmiş ol-

duğum anneme, eşimi ve altı aylık oğlum Aydın'ı alarak İstanbul'a dönmesini söyledim ve Trablusgarp'a gitmek için Paris'e hareket ettim.

Paris-Marsilya-Tunus yoluyla Trablusgarp'a varmak istiyordum. Paris'te indiğim istasyonda, istasyonun hemen karşısında gözüme bir otel ilişti: Hotel Terminus St. Lozare.... Bir oda tutup yerleştim.

Paris'i ilk defa görüyordum. Otel kapısından bir şehir plânı alarak şehrin merkezine giden caddeyi takibe başladım. Bir taraftan yürüyor, bir taraftan da benden önce Paris'e hareket ettiğini, Selânik'te öğrendiğim Rahmi Bey'i nerede bulabileceğimi düşünüyordum... (*)

Dalgınlık içinde ilerlediğim sırada uzun boyu ve silindir şapkası ile Rahmi Bey karşıma dikiliverdi. İkimiz de öyle sevindik ki..

«— Paris'e ne zaman geldin Halil?»

«— Henüz trenden indim... Durum nedir acaba?...»

«— Halil, eğer bana yardıma geldiysen iyi yaptın. Trablus'a gitmek istiyorsan yol kapalıdır. Senden önce kırk elli Türk zabiti Tunus'a kadar gitti fakat Fransız Hükümeti bunların hepsini geri gönderdi. Arkadaşlar şimdi şaşkın vaziyette ne yapacaklarını bilmeden bekleşip duruyorlar....»

«— Bir çaresine bakmaya çalışacağız...»

Sonra bir lokale giderek konuşmalarımıza devam ettik. Kafamı kurcalayan şeyler vardı. Onun için Rahmi Bey'e sordum:

(*) İzmir Valisi Rahmi Bey.

«— Size ne gibi yardımım olabilir. Bahsettiğiniz zabitler neden geri gönderilmişlerdir? Neden Trablus'a girememişlerdir. Yoksa burada arkadaşlar Paris'in kızlarına alıştılar da gitmemek için ayak mı diremeye başladılar?»

«— Halil, benim vazifem Fransız gazeteleri vasıtası ile Türkiye lehinde propaganda yapmaktır. Bunun dışında da Trablus'a kaçak olarak cephane göndermek de gene benim vazifemdir. Genç zabitlere gelince, bunların hepsi asil, azimli ve cepheye kavuşmak isteyen gençler oldukları halde sırf Fransızların aksilikleri yüzünden hududu geçemedikleri için geri dönmek zorunda kalmışlardır...»

Rahmi Bey'in konuşması beni ikna etti ve beraberce otellerimize döndük. Teklifim üzerine ertesi günü beraberce o tarihte Türk Sefiri bulunan RIFAT PAŞA'yı ziyarete gittik. Karşılıklı selâmlaşmadan sonra kaybedilecek vaktim olmadığı için hemen meseleye girdim:

«— Paşa hazretleri, Türk zabitleri acaba neden Tunus'ta geri çevrilmişlerdir?...»

Paşa kısaca düşündükten sonra:

«— Türkiye ve İtalya arasındaki harpte Fransa bitaraftır. Binaenaleyh Fransa Hükümeti münferiden ve silâhsız bir şekilde seyahat eden hiçbir Türk zabitine mani olmak selâhiyetine haiz değildir. Ben de bu zabitlerimiz neden geri çevriliyor diye Fransız Hükümeti nezdinde lüzumu kadar protestoda bulundum.»

«— Sizi anlıyorum paşa hazretleri... Protestolarda tamamen hakkınız var. Bize Erkânıharbiye sı-

nıflarında Hukuku Düvel namı altında senelerce ders verdiler, hatırladığıma göre Convention de Genéve diye bir bahis vardır, bu bahiste iki düşman memleket arasında, iki düşman memleket teb'ası tek olmak, askerî üniforma taşımamak, silâhlı bulunmamak şartı ile herhangi bitaraf bir memleketten geçmekte serbesttir. Bu maddeyi gayet iyi hatırlıyorum. Böyle bir madde mevcut iken ben gidişi tecrübe etmeden Türkiye'ye dönmem paşam.... Müsaade buyurursanız Selânik'ten irat sahibi Halit Muzaffer namı ile aldığım pasaportun Garp Trablus'u için vize edilmesine emir buyurursanız ben de bir tecrübe yaparım...»

Paşa bu teklifimi kabul etti, pasaportumun vize muameleleri tamamlanıncaya kadar Rahmi ile beraber Türkiye lehine Fransız gazetelerini satın almak ve bu arada cephane temin etmek için çalışmaya başladık. Türkiye lehinde bir makale yazılması yolunda MATİN 10.000 Frank, TEMPS 2.000 Frank istediler. Birer-makale neşredilmişti ki bu efendiler işi açık artırmaya çıkardılar. İtalyanların daha fazla para verdiğini söyleyerek on misli para istediler....

Cephane temini için çalışmalara giriştiğimiz sıralarda Paris Kaçakçı Şebekesinin **Elebaşısı olarak karşımıza Paris Emniyet Umum Müdürü** çıkıverdi.... Paris'in emniyet umum müdürü beni evine davet etti, izaz ve ikramdan sonra derin bir pazarlığa girişti ve bu arada salonun kapısı üzerinde asılı uzun bir mızrakla kılıflı bir kitabı bize gösterdi, sonra ilâve etti:

«— Aslına bakılırsa ben, müslüman ve arap nes-

linden geliyorum. Gördüğünüz mızrak, ecdadımdan kalmıştır. Onun yanında asılı duran kitap ise gene ecdadımdan kalma bir Kur'andır.»

Bu zatın rengi hakikaten esmer ve saçları da kıvırcıktı. Neyse üç aşağı beş yukarı anlaştık ve ilk parti olarak gidecek cephanenin avansını kendisine teslim ettim. Ama sonra öğrendik ki bu adam bir tek cephane bile göndermemiştir.... Ben işlerin yoluna girdiğini zannederek Marsilya üzerinden Tunus'a tren ve vapur biletlerimi alarak Paris'teki arkadaşlara veda ettim.

Marsilya'ya geldiğimde Tunus'tan geri çevrilen arkadaşların akıbetine uğramaktan kurtulmak için rıhtımda satılan Budapeşti Hirlap ve benzeri ne kadar Macar gazetesi varsa aldım. Vapurun salonunda yalnız gazete okumakla vakit geçiren bir Macar seyyahı pozu içindeydim. Yemekte de kimseyle konuşmadım. Türk olduğum anlaşılabilir kaygusu içinde erkenden kamarama çekildim.

Sabahleyin Tunus'ta olacaktık. O zaman giydiğimiz boz renkli pelerinimle parabellum tabancamı, yüz mermiyi kamaranın penceresinden denize attım. Subay olduğum anlaşılsa bile silâhsızdım. Bu sebeple geri çevirmelerine imkân yoktu. Yanımda sadece içinde bir iki ufak tefek çamaşır bulunan küçük valiz kaldı....

Sabahleyin vapur Tunus Limanına girdi ve iskeleye yanaştı. Yolcuların arasına karıştım, onlarla beraber karaya çıkıyordum.... Tam iskeleye ayak bastım ki bir sivil ve bir resmî Fransız polisi yanıma yaklaştı:

«— Vapurdaki Türk subayı siz misiniz?...»

«— Evet, vapurdaki Türk benim, subay olup olmadığım sizi ilgilendirmez, neden soruyorsunuz?..»

«— Komiser bey sizi bekliyor.» dediler. Daha fazla konuşmak lüzumsuzdu, beraberce yürüdük ve iskele komiserinin odasına girdik. Kara kaşlı, kara gözlü, efendi bir adamdı komiser, terbiyeli bir hali de vardı. Ayağa kalkarak:

«— Hoşgeldiniz.» diye yer gösterdi ve aynı soruyu sordu:

«— Vapurdaki Türk subayı siz misiniz?.»

«— Evet. Vapurdaki Türk benim, yalnız subay olup olmadığımı sormak selâhiyeti sizde yoktur. Siz bir Fransız komiserisiniz, Fransa, Türkiye ile İtalya arasındaki kavgada tarafsızdır, herhangi bir Türk teb'ası bitaraf bir memleketten geçerken üzerinde askerî üniforma ve silâh bulunmadıkça serbestçe gidip gelmekte hürdür. Cenevre konvansiyonuna imza koymuş Fransa ve Fransa'nın bir komiseri bu ahkâma karşı gelemez.»

Komiser gülümsemeye başladı...

«— Buyrun buyrun, bir sigaramı için...»

Şimdi komiser benim bir açığımı yakalamakla uğraşacaktı, ben de bunun tedbirlerini düşünüyordum. Kendisine itimat telkin etmek için:

«— Komiser bey, ben Tunus'a ilk defa olarak geliyorum. Şehri bilmem, kalabileceğim, temiz, çok pahalı olmayan bir otel tavsiye edebilir misiniz?»

«— İstediğiniz gibi bir otel..... Hotel De France'dır...»

Komiser bilâhare bir atlı araba çağırttırdı ve beni, söylediği otele bırakmalarını söyledi....

Otelin sahibi orta yaşlı bir kadındı... Güler yüzle karşıladı beni. Odamı öğrendim, bu saatta da yatamazdım.

«— Madam» dedim, «Ben gencim, şehrinize de yeni geliyorum, hemen de yatıp uyuyamam. İçecek birşey verebilir misiniz bana?»

Kadıncağız içilecek bir sürü şey getirdi, hepsini içtim bitirdim... Aradan geçen yarım saat içinde otelci kadınla dostluğumuz hemen ilerleyiverdi. Sonra kendisinden şehrin gece gidilebilecek yerlerini sordum, beş altı yerin adını not ettirdi. Gece olmuştu. Araba ile gelirken cadde üzerinde dikkatimi çeken kahvehaneler olmuştu. Bunlardan birinde belki bana yardım edebilecek bir Tunuslu bulurum ümidi içinde dolaşıp dururken fesinin püskülü omuzuna kadar inen ehramlı Tunus'luyu selâmladım. Sormak istediğim bir adres vardı, bunu Paris'te vermişlerdi. Kumandan Gelladi'yi arıyordum. Fesli Tunus'lu «No» diyip gitti. Şapkamı kafama taktım ve yürüdüm...

Bu sırada kahvelerden birinden şapkalı, çevik bir delikanlı çıktı. Hemen önüne geçtim, şapkamla aynı zamanda müslüman usulü bir selâm verdim. Fransızca bilip bilmediğini sordum, müsbet cevap alınca da,

«— Eski bir aile dostum vardır, Kumandan Gelladi... Acaba O'nun evini nasıl bulurum?»

Delikanlı şöyle bir yüzüme baktı, tepeden tırnağa bir süzdü:

«— Siz subay mısınız?..»

«— Evet..»

«— O halde ben şimdi bir tramvaya bineceğim, tramvay kalkarken siz de binersiniz, arap mahallesindeki bir durakta ben ineceğim, tramvay kalktıktan sonra siz atlayıp geri dönünüz, buluşuruz.»

Delikanlı ile mutabık kaldığımız şekilde buluştuk. Etrafı kontrol ettik, bizi takib eden yoktu. Bundan emin olarak Arap Mahallesi'ne daldık. Mimarî bakımından Arap Tunus'u Fransız Tunusu'ndan tamamen ayrıydı. Arap Tunus'u bizim Fatih, Eyüp gibi dar, zikzaklı yollar ve hepsi kerpiç binalarlao dolu.... Fransız Tunusu'nda ise caddeler, bulvarlar en az yirmi otuz metre genişliğinde, bütün binalar betonarme ve mermerden....

Adını sormadığım Tunuslu delikanlı da benim adımı sormadı. Dar ve zikzaklı yollarda hayli dolaştık, nihayet delikanlı, bir yerde durdu:

«— İşte, aradığımız ev burasıdır....» dedi ve kapıyı çaldı.

Kapıyı açan uşağa delikanlı:

«— Misafir getirdim.» diyerek uzaklaştı...

Uşak zannettiğim gencin Kumandan Gelladi'nin oğlu İbrahim olduğunu sonra öğrendim. İbrahim beni babasının bulunduğu salona götürdü.

Salonda beyaz sakallı yüzü Türklere mahsus güzellik taşıyan asil bir ihtiyar oturuyordu ki bana itimat telkin etti. Kendimi Makedonya'da eşkiya takibine memur ve bununla tanınmış Kolağası Halil olarak takdim ettim. Rıhtımda komiserle aramızda geçen konuşmayı, otel sahibesi ile olan hovardalığı şöyle bir anlattım ve kendisini ziyarete geldiğimi

söyledim. İhtiyar da beni sevdi. Çaylar, kahveler içtik, nihayet ben asıl maksadımı anlattım:

«— Yüksek hâkimiyetinizden beklediğim, bana yalnız bir otomobil bulmanızdır. İkinci ricam, ben hayatımın büyük bir kısmını tıpkı bir şaki gibi açıkta geçirmişimdir. Herhalde Tunus gençlerinden vakitlerini şekavetle geçirmiş olanlar vardır, bunlardan birkaçını benimle tanıştırınız, herhalde bu yardımı bana yapabilirsiniz.»

Gelladi bu açık konuşmamdan memnun oldu ve bana güvendiğini bildirerek:

«— Meşhur barut kaçakçılarından Muhammed ve bir de çok sevdiğim bir İtalyan şoförü vardır, ben yarın ikisini de temin ederim. Yalnız Tunus'tan Trablus hududuna kadar beşyüz altıyüz kilometrelik mesafe vardır, otomobil ücreti elli altın tutar...»

Kemerimdeki 250 altını kendisine gösterdim, mutabık kaldık. Eğer otomobil yolda arıza yaparsa ben geri dönmeyecek, kaçakçı Muhammet ile gündüz saklanıp gece yürümek suretiyle kaç günde olursa olsun, Trablus hududundan içeri girecektim.

Sabaha karşı otele döndüm. Madam halâ uyumamıştı, sarhoş bir tavırla:

«— Madam, tavsiye ettiğiniz barların hepsini dolaştım, fakat hiçbirinde sizin kadar güzelini göremedim..» diye iltifatlar savurdum, madam cin, konyak, viski ne varsa hepsini önüme yığdı...

.... Sabahın erken saatlarında uyandım, hemen bir arabaya atlayarak beni TUNUS BEYİ'nin Sarayı'na götürmesini söyledim. Tunus Bey'i bence Türk'tü ve **Türkiye hiçbir zaman Tunus Beyi'nin kendi ta-**

hiyetinden ayrılması için ne karar vermiş, ne de bir vesika imzalamıştı.... Saray'a girince HALİT MUZAFFER yazılı kartımı teşrifatçılara verdim ve Trablusgarp'a gitmek isteyen bir Türk'ün kendisini ziyaret etmek istediğini söylemelerini bildirdim. Aradan bir müddet geçti. Bey'in kâtibi geldi ve şunları söyledi:

«— Bey sizi kabulden maruzdur, Trablusgarp'a gitmek istediğinize nazaran Fransa Rezidonini görmekliğiniz lâzımdır.»

«— Bu cevabı alacağımı esasen biliyordum. Ben Bey'den bir Türk gibi hareket etmesini beklerdim...»

Çıktığımda şunu düşünüyordum: Bu İmparatorluğun dostu kalmamıştır....

Biraz sonra Fransız Rezidoni'nin dairesindeydim, hiç bekletilmeden Fransız'ın yanına aldılar, beni ayakta karşıladı, şöyle dedim:

«— Ben bir Türk'üm, Trablusgarp'a gitmek istiyorum. Yolda bir müşkilâtla karşılaşmamak için de Fransa'nın tarafsızlığına dayanarak sizden izin istiyorum...»

«— Siz subay mısınız, sivil misiniz?..»

«— Rezidon hazretleri, ben Türkiye'den, Türkiye'nin bir parçası olan Trablus'a gitmek için yola koyulan bir yolcuyum. Zabit olup olmadığımı sormak hakkı, tıpkı rıhtımda benden aynı şeyleri soran komiserde olmadığı gibi sizde de yoktur. Üzerinde askerî alâmetler bulunmayan hèr fert bitaraf memleketlerden serbestçe geçebilir.»

Rezidon bir zile bastı, kâtibi çağırdı ve şu emri verdi:

«— Yazınız. Askerî mıntıkaya kadar Halit Muzaffer seyahatinde serbesttir,»

Vesikayı alır almaz hemen otelime döndüm. Biraz istirahat ettim, bilâhare «Sevgili Kumandanım»ı buldum, otomobilin o akşam güneş batarken Muhammet ile otelimin kapısında olmasını rica ettim. Beklediğim saatta otomobil geldi. Mükemmel bir yoldan SFAKS-SUS şehirlerini geçtik, Fontatavin kasabasına geldiğimizde sabah oluyordu, şoför benzinin bittiğini söyledi, telefon edip benzin getirtecekmiş, yanımızdan ayrıldı. Basit kasabada otomobilin durduğu yer geniş bir meydandı, bir köşede de büyük bir kahvehane vardı.

Kahveye girdim, ne buldumsa, konyak, cin içmeye başladım. Benden evvel Tunus'a gelmiş ve geri dönmemek için kumandan Gelladi'nin himayesindeki evlerden birinde saklanmış Recep Paşazade Ekrem Bey, Polonyalı mühtedi Seyfettin Gastafa da buradaydılar, kendilerine ikramlarda bulunuyordum, iki Fransız inzibat çavuşu geldi, askerce selâm verdiler. Askerî mıntıka kumandanı olan Generalin kendisini görmemi emrettiğini bildirdiler.

İstediklerine uyarak kumandanı ziyarete gittim. Dairesi, oturduğumuz kahvenin yakınlarındaydı, geniş bahçe içinde tek katlı, mütevazi bir bina.... Nöbetçi çavuşuna kendimi tanıttım. Kapıyı vurup içeri girdi, geldiğimi bildirdi, girmemi işaret etti.....

Askerce bir selâm verdim, açık konuşmak yerinde olacaktı:

«— Üçüncü Ordu İkinci Avcı Taburu Kumandanı Erkânıharp zabiti Kolağası Halil Halit, zaten sizi

selâmlamaya gelecektim, hudut kumandanını selâmlamadan geçmeyi doğru bulmamıştım...»

General açık konuşmamdan olacak biraz hayretle:

«— Binbaşım.... Yaa, demek siz subaysınız?»

«— Evet... generalim.»

«— Trablus'a gitmek istiyorsunuz?...»

«— Evet generalim...»

«— Gidemezsiniz, derhal dönünüz...»

Güzel yüzlü, beyaz bıyıklı sempatik generali askerce selâmladım dışarı çıktım, kapıyı çekmiştim ki aklıma başka birşey geldi, hemen kapıyı vurdum içeri girdim ve generalin konuşmasına fırsat bırakmadan dedim ki:

«— Generalim, sizden emir aldım, dönüyorum fakat şunu size arzetmeden dönmiyeceğim, biz Türk gençleri çocukluğumuzdan beri Fransız terbiyesi aldık, Fransızcayı ana dilimiz gibi benimsedik... Size birşey sormak istiyorum, Fransız gençliği vatanperverlik demektir. Tu Seras Soldat diye bir kitap vardır, bilirsiniz... bunu okuya okuya büyüdük... dönüyorum ama size bunları söylerken hissiyatımı da söylememe müsaadenizi rica ediyorum..»

«— Söyleyiniz..»

«— ...Evet generalim, Fransız vatanı tehlikede olduğu bir zamanda genç bir Fransız zabiti sıkışık vaziyette bulunan vatan parçasındaki vatandaşlarının imdadına koşarken karşısına bir Alman generali çıksa da ey Fransız genci, sen vatanına, vatandaşına yardıma gidemezsin, geri dön derse o Fransız genci vicdanında Alman generaline karşı ne gibi bir

his duymuşsa ben de aynı hissi duyarak yalnız emir aldığım için dönüyorum. Başka bir emriniz var mıdır generalim?...»

«— Binbaşım...»

«— Buyrun generalim..»

«— Benimle bir konyak içer misiniz?»

Ben cevap vermeden zile bastı, içeri giren askere iki konyak getirmesini söyledi ve hemen ilâve etti:

«— Ya kahve binbaşım?...»

«— Hay hay generalim...»

Birinci kahve ve konyaktan sonra arkasından beş altı konyak daha içtik. Dost olmuştuk. General telefonla bütün merkezlere şu emri veriyordu:

«Otomobille bir Türk binbaşısı gönderiyorum, kendisine hürmet edilecek ve huduttan geçtiği bana bildirilecektir...» Hemen arkasından şu ricada bulundum:

«— Generalim, Paris'te tıpkı benim gibi kırk elli genç arkadaşım daha var, Tunus mülki idaresyi bunları geri gönderdiği için arkadaşlar Paris'te ümitsiz bir halde bulunuyorlar, lütfederseniz bu gençler de vatandaşlarına kavuşsunlar...»

«— Hay hay, yazınız gelsinler, Tunus'taki sivil hükümete asker olduklarını söylemesinler, buraya gelince senin gibi asker olduklarını benden saklamasınlar...»

General hemen bir kâğıt çıkardı ve buyrun yazın diye bana uzattı. Hemen orada RIFAT PAŞA'ya şu mektubu yazdım:

«Paşam, Paris'te bulunan gençler derhal Tunus Mülkiye mensuplarından zabit olduklarını saklaya-

rak izin alıp hududa gelsinler ve hudutta hudud kumandanı General'e mertçe ve askerce hüviyetlerini versinler, hepsine izin verilecektir.»

Zarfı kapadım, General aldı ve resmî bir yazışma ile mektubu hemen gönderdi...

General'e teşekkür ederek yola koyuldum. Yolda yorgun atı üzerinde genç bir Fransız subayı ile karşılaştık. Yorgunluktan bitkin haldeydi, kendisini otomobile almamızı istedi, isteğini yerine getirdim, atını emir erime verdim... Kum çöllerinde bata çıka ilerliyorduk, iki de bir otomobil kumlara saplanıyor, ite kaka çıkarıp yolumuza devam ediyorduk...

Vakit gece yarısını geçti, çöl ayazı başladı... Genç Fransız Mülâzımı hudut kulesinde misafir olmamızı teklif etti. Yorgunluk yüzünden hemen kabul ettim.

Hudut kulesi alt tarafı koğuş, üst tarafı araplara ateş etmek için hazırlanmış mazgallarla dolu bir binaydı, geceyi orada geçirdik. Nazik Fransız subayı benim kim olduğumu öğrendikten sonra DEHİBAT'taki yüzbaşısına telefon ederek durumu anlattı ve ertesi akşam yola çıktık. Dehibat'ta Fransız kumandanı bir merasim kıtası ile bizi karşıladı.

Hazırlanan şampanyalar patlatıldı... Buraya beni getiren otomobilin parasını verdim geri gönderdim. Bütün yol boyunca benimle arkadaşlık eden sevimli delikanlı Muhammed'e de on altın vermeyi unutmadım.

Dehibat'dan Nadut'a gitmek için dağlık arazide bir patikadan başka yol yoktu. Altı saatlık mesafeyi yaya olarak yürüdük ve gece yarısı Nadut'a girdik. Na-

dut kazası kaymakamı REFET BEY'di. Bize kalabileceğimiz bir yer gösterdi, bir gün istirahat ettim, sonra cepheye hareket için üç deve kiraladım. Develerle yarım saatlık yolu henüz katetmiştim ki deveyle seyahate alışmayanlar için bunun feci bir şey olduğunu öğrendim. On günlük yolculuğun böyle sürmesi mümkün değildi, hemen emir erime elli altın verdim ve kaymakamdan bir at istettim. Aradan çok geçmedi Nadut'un en güzel atlarından biri geldi ve yola devam ettim. Dokuzuncu günde AZİZİYE'deki fırka karargâhına ulaştım.

Sonra Paris'te sıkışıp kalmış olan bütün arkadaşlar akın akın gelmeye başladılar. Yeğenim Nuri (NURİ PAŞA) de gelenler arasındaydı.

TRABLUSGARP'TA DURUM

... O tarihte 15. Fırka Kumandanı Erkânıharp Miralayı Neşet Bey, Erkânıharp Binbaşısı Fethi (OKYAR) ve Yüzbaşı ABDÜLKADİR beyler oradaydılar (*).

Asker az, cephane hiç yok denebilecek kadar.. İtalyanların bütün malzemeleri tamam, cephane ve asker sayısı üstünlüğü kat be kat! Bu duruma göre İtalyanlara karşı zafer ümidi zayıf görülüyor... Üstelik çeşitli şekillerde aleyhimizde tahrik edilen ve satın alınan aşiretlerin de aleyhimizde savaşa katılmaları her an bekleniyor.

Neşet, Fethi ve Abdülkadir Beyler bu büyük davanın yürüyebileceğine şartlara göre inanamıyorlar. Şu teklifte bulundular: İtalyanlarla anlaşmak için Merkezi Umumi'ye ve Hükümet'e başvurulsun.. Esasen bunun için bir telgrafı hazırlamışlar bile. Bana getirdiler, imzalamamı teklif ettiler. Vaziyeti yakından bilmediğim için imzalıyamıyacağımı söyledim, fakat ısrarlarına dayanamadım. Buraya kadar gelmişken mutlaka birşeyler yapılmasını istiyordum. Onlara ne yapabileceğimi sordum, bana şu teklifte bulundular:

«— Aziziye'den iki günlük mesafede LEBDA ve-

(*) **Ankara Valisi maslup Abdülkadir.**

ya HAMS'ta bir fırka kadarlık bir İtalyan kuvvetinin sahile çıktığını öğrendik. Bunun karşısınd bizim sadece bir müstakil taburumuz bulunuyor, bunun kumandanlığını alınız..»

Teklifi kabul ettim ve hemen harekete geçtim. Hams mutasarrıfı ŞEFİK bey Musallata ilerisinde kırk elli atlı ile beni karşıladı. Şefik Bey asker olmadığı halde harbin başlangıcından beri tabur ve aşiretlerden toplayabildiği üç dört yüz kişi ile durumu idare etmiş. Benim gelişimden istifade ederek İstanbul'a hareket etmek istiyordu. Kendisi ile vedalaştık ve Şefik Bey herşeyi bana terkederek İstanbul'a gitti.

Bir taraftan Tabur ve Mıntıka kumandanlığı vazifesini alırken bir taraftan da Hams mutasarrıflığı bana verildi. Cepheyi teftişte şunu gördüm: **Tabur mevcudu 37 kişi — Arap mücahitler 300 kişi**...

Hams kasabasını ve kasaba yakınındaki birkaç küçük tepeyi işgal ederek pek sıkışık vaziyette kalan İtalyanlar'ın donanmalarının himayesi ateşi altında biraz genişlemek isteyecekleri pek tabii idi.

Sahilde geniş hurmalık bir mıntıka vardı ki İtalyanlar en rahat genişlemeyi bu istikamette yapabilirlerdi. Hurmalık içinde zayıf bir kuvvet bıraktım, ana kuvveti MERGAP tepesinin arkasına ihtiyata çektim. Tahminlerim doğru çıktı, birkaç gün sonra İtalyanlar hurmalıklar boyunca taarruza geçtiler. Verdiğim talimat gereğince hurmalığı müdafaa eden Cevahat kabilesi ateş ederek Batı'ya doğru çekilmeye başladı. İtalyan taarruz kolu hurmalığı işgal etmişti ki tepenin gerisinde sakladığım ihtiyatlarla İtalyanları ar-

kadan taarruz baskım altına aldım. Üssünden uzaklaşmış olan İtalyan kuvvetleri şaşkınlık içinde kaldılar, kumsal boyunca Lebda'ya doğru kaçıştılar. İtalyanlar kaçarlarken ellerindeki silâhları bile ağırlık yapmasın diye hurmalık içine ve bostan kuyularına atıyorlardı. İtalyan donanması da şaşkın halde gelişigüzel ateşe başlayınca kendi askerlerinin üzerlerine düşen top mermerleri yüzünden kayıplar ağırlaştı, İtalyanların bütün cephaneleri bizim arap askerlerin eline geçti....

Gece yaptığım sayımda altıyüz İtalyan tüfeğinin elimize geçtiğini gördüm, her silâh için de ikiyüz mermi. Bu başarı çölde yayılır yayılmaz başıboş gezen bir sürü muharip bize katılmaya başladı. Kuvvetim bir anda bin kişiyi buldu. Arkadaşlarım Trablus arabının temiz ruhunu görmemişlerdi. Bu yüzden çekilen telgrafa imza koyduğuma üzüldüm.

Şehre Güney'den en hâkim nokta Mergap tepesiydi ve bu tepenin savunmasına herşeyden çok önem veriyordum. Ana kuvvet devamlı olarak bu tepenin gerisinde kalıyor, aşiretler sırayla ileri karakol vazifesi yapıyordu...

Bir gece zenci TAVURGA aşireti mensupları âdetleri olduğu için sabaha kadar çay içmiş nöbet tutmuşlar, fakat sabah olunca da uykuya dalmışlar. İtalyanlar yaptıkları bir keşifle bunu görünce harekete geçmiş ve bütün Tavurgalıları süngüden geçirmişler. İtalyanlar çıt çıkarmadan baskında muvaffak olmuşlar ve hemen tepeye üç batarya top ve birkaç mitralyöz yerleştirmişler. Tepenin işgal edildiğini bu hazırlıklar bittikten sonra ancak öğrenebildik...

Yapılacak şey, tepenin geri alınmasıydı. Sağ ve soldan sarılan tepeye doğru bir taarruz denemesine giriştim, fakat makinalı tüfek ateşinden aralık bulup içeri sıyrılmak mümkün olamadı. Bütün kuvvetlerimle sahilden 1500 metre Güney'de bulunan Reis Köhle ve Cebeli Kumandan silsilesine çekilerek orada yerleştim. Bu sıralarda bana iltihak eden yeğenim MÜLÂZIM NURİ (NURİ PAŞA) yi de sahildeki hurmalık bölgede görevlendirdim.

Gece teftiş için sahil bölgesine indim. Hurmalıklar içinden seri ateş sesleri gelmeye başladı, anlaşılıyordu ki düşman bütün kuvvetleriyle buraya saldırmıştır. Hurmalıklar içinde göğüs göğüse devam eden savaş, sayı üstünlüğü ve askerlerin yetişme tarzı bakımından bizim geri çekilmemizi gerektirmişti.

Buranın kumandanı olan yeğenim Nuri'ye Hurmalığın Güney tarafında bulunan Şürfetülhammam tepesini tutturdum ve tahkim ettirdim. Benim birliklerimin bulunduğu yüksek nokta ile Nuri'nin birliklerinin bulunduğu yüksek noktalar arasında bir vadi uzanıyordu ve düşmanın bu bölgeden içeri sızabilmesi için vadiyi geçmesi lâzım gelirdi. Fakat buna imkânları olamazdı.

İki yıl süren bu savaşta İtalyanlar bizim bulunduğumuz bölgedeki bu vadiden içeri akamadılar....

Eldeki cephane her savaşçıya ancak yirmi fişek verebileceğimiz kadardı. Hiçbir taraftan da cephane ikmali yapmak imkânı yoktu. Sonra bunun bir yolunu bulmakta gecikmedik. Kaçakçılar vasıtası ile karabarut temin ediliyordu. Kapsülleri de Tunus üzerinden dışarıdaki arkadaşlar taahhütlü mektuplarla gönderiyorlardı. İş kurşunu temin etmeye kalıyordu... Mektupla kapsül getirtebildiğimize göre bunun da bir çaresine bakardık ya...

Ve çareyi bulduk. Araplar sekizer onar kişilik gruplar halinde kum tepelerinin arkasından şöyle bir gözükünce devamlı tarassutta bulunan donanma yaylım ateşine başlayıveriyor... Araplar kafalarını kuma gömüp saklanıyorlar, sonra ateş kesilince de kumların arasından misketleri ayıklatıyordum....

Sözün kısası, İtalyanlar vasıtası ile kurşun temini yolu da bulundu. Bu garip düşmanların aklına, neden bu adamlar kafalarını kum tepeleri ardından uzatıp uzatıp çekerler diye birşey gelmiş ve düşünmüş durmuşlardır... Ama bir türlü de sebebini öğrenememişlerdir.... Askerlerle beraber bu iş arapların da hoşuna gitmeye buşladı, bu defa kum tepelerinin arkası arap doldu.... Onlar da misketleri toplayıp bana satmaya başladılar... İlk zamanlar az olan miktar, sonra öyle çoğaldı ki kurşun madeni bulduk sanki. Bir deve yükü kurşunun fiatı bir franga kadar

düştü... Arada bir, bir iki kaza olunca İtalyanlara yeni oyunlar oynanmaya başlandı. Bu defa araplar kendilerini de göstermiyorlar... Sopalara bağladıkları çuval parçalarını tepelerin ardından uzatınca veryansın kurşun geliyordu... Böylece toplanan kurşunlar eritildikten sonra kumdan yapılan kalıplarda eritildi ve kalıplanarak ihtiyacımız giderilmeye başlandı...

Ortada bir şey kalıyordu, o da kuvvetçe zayıf olduğumuzu gizlemek... Bunun için de önce tel örgü lâzımdı. Elimde tel örgü yoktu. ancak İtalyanlardan temin edebilirdim. Bunun için de Hams'a mutasarrıf ve kumandan olarak tayin edildiğim vakit çıkardığım bir umumi afla bana sığınan şakiler daha doğrusu bu savaşın isimsiz kahramanlarından yararlanabileceğimi anladım. Bir akşam hepsini karargâhıma davet ettim. Çok sevdiğim bu kahramanlar koşarak geldiler, ellerini göğüslerinin üzerlerine koyup emirlerimi sordular.

«— İtalyanların tel örgülerinden istiyorum.» dediğimde tek ve kesin bir cevap aldım...

«— Tel örgüleri kesmek için makas verin kâfi...»

Tunus üzerinden beş altı adet tel kesme makası getirttim. Daha önce affederek kurtardığım, gece harekâtına alışmış eski şakiler bu iş için biçilmiş kaftandı. Yukarıda da söylediğim gibi öyle seviyordum ki onları. Hepsinin kendine göre sevimli bir tarafı vardı. Onları dağlara, kum çöllerine iten sebeb, içinde bulundukları şartlardı....

Çeteler gece ellerinde makaslar düşmanın tel örgüleri civarına sızmaya başladılar. Önce tel örgüler kesiliyor sonra nöbetçileri gık dedirtmeden bıçaklıyorlar ve sonra da daha içerilere sızıp silâh, mühimmat yüklenip dönüyorlardı... Tel örgüleri getirmek için de kendilerine göre bir yol buldular, bu isimsizler: Dikenli teller halatlara bağlanarak sürükleniyordu...

Şimdi hatırlayabildiklerim arasında Ahmed-ül Annak... Ve bir de Kambur vardır.

İtalyanların son durumlarını öğrenmek için İtalyan esirlere ihtiyacım oldu. Aklıma Kambur geldi. Kendisini çağırttım, ışıl ışıl gözleri ile karşımda dikildi, bizim askerlerden öğrendiği şekilde selâm vermeye çalıştı. Selâmı yanlıştı ama olsun «başıbozuk olmaktan kurtulmak istiyordu ya».

«— Bak Kambur!» dedim, «Diri bir İtalyan istiyorum. Getirirsen sana tam beş altın var...»

«— Bahi...»

Demesi ile fırlaması bir oldu.... O gece aldığı görevi yapmış olduğunu göstermek için sabah doğru çıkageldi, elinde saçlarından tutup salladığı bir İtalyan başı vardı... Tavurgalıların sabaha kadar oturup ta sabahleyin uyumaları yüzünden meydana gelen katliam sebebiyle güneş doğup yükselmeden ve sabah baskını vakti geçmeden uyumamayı âdet edinmiştim.... Her gece baskıncısı beni çadırımın önünde elimde silâhımla bulurdu... Kamburu elinde bir İtalyan başıyla görünce de canım sıkıldı. Onu şöyle bir azarladım:

«— Kambur, ben senden baş değil, canlı adam istedim, bunu bana ne diye getiriyorsun?..»

Kambur mahcup oldu. Sıkıldı, başını önüne eğdi ve:

«— Efendim, ben ne yapayım. Teli kestim, üstüne atlayıp yakaladım, efendi gel seni kumandan paşa istiyor dedim herif dil bilmiyor, anlamadı, tuhaf hareketler yaptı, zorla sürüklemek istedim olmadı, tüfeğe davranmak istedi, ben de vazifeyi tam yapayım diye bir çelme savurdum yere yıktım, kestim kafasını getirdim size... İnanmazsanız şimdi gider gövdesini de getiririm...»

Ben daha cevap vermeye fırsat bulamadım ve bizim Kambur fırlayıp gitti... İtalyanlar her gece tel örgülerinin kesilmesinden, nöbetçilerinin kafalarının koparılmasından, ellerinden silâhlarının alınmasından bıktılar...

Ertesi akşam gene çadırımın önünde oturuyordum, bizim Kambur pat diye karşıma dikildi. Bu defa yanında zincire bağlı simsiyah bir kurt köpeği var... Tasmasında da Briganti yazıyor... Kamburun yaptığına güler misin kızar mısın... Saf, küçücük bir çocuk gibi yüzüme bakıp durmaya başladı:

«— Nereden çıkardın bunu be Kambur?» diye sorunca gene çocuk, çocuk anlatmaya başladı:

«— Kumandan paşam, tel örgüleri kestim, sürüne sürüne nöbetçi arıyordum. Baktım nöbetçi yerine bu köpeği bağlamışlar. İtalyanlar köpeğin çıplak adama havlamıyacağını bilmiyorlar, ben de soyundum ve köpeği tuttum getirdim...»

Bunu öyle övünerek anlattı ki.. Güzel köpek için

kendisine iki altın bahşiş verdim... Bu sıralarda Fransa ve Tunus üzerinde L'İllustration mecmuasının yazarlarından George Reymond cepheye misafir olarak geldi. Mösyö, benim siyah kurtu bir sevdi ki beraber bir sürü fotoğrafımızı çekti, bu fotoğraflar o yıl L'İllustration'da yayınlandı... Birkaç gün sonra da telefonla bir haber verildi: İngiliz milletvekillerinden birisi Lebda cephesini görmek için hareket etmiş....

Yaşlı başlı bir milletvekiliydi. Kendisini çadırımın yakınında münasip bir yerde ağırldım. Esasen yanında dört köşeli, tek kişilik portatif bir karyola ile masası vardı. Bu yaşlı milletvekili ile iyi dost olduk. Ziyaretinin sebebini şöyle açıkladı:

«— Nisbet kabul etmez kuvvetlere karşı nasıl dövüştüğünüzü görmeye ve bunları memleketime bildirmeye geldim.»

Yaşlı dostuma cephenin durumunu anlattım ve biraz ileride İtalyanların yeni inşa etmekte oldukları bir gözetleme kulesini işaret ederek dedim ki:

«— Bakın, isterseiniz haftalardan beri inşa edilen şu kule yarın yok olsun...»

İngiliz şaka yapma der gibi yüzüme baktı ve:

«— Yok canım, bu nasıl olur?...»

Nasıl olursa olur görürsün dedim kendi kendime. Bunu bizim Ahmed-ül Annal pekalâ başarabilirdi. Kendisini çağırttım. Daha önce İtalyan uçakları tarafından atılmış ve fakat patlamamış olan bombalardan söktürdüğüm elli kilo trotil ile bir buçuk metrelik fitil vardı. Bunları kendisine teslim ettim, kuleyi gösterdim,

«— Bu kule bu gece havaya uçabilir mi?...»

«— Siz emrederseniz efendim...»

O kulenin yapılması bizi zor durumda bırakmış olacaktı, zaten bir an önce havaya uçurulması lâzımdı. Kısmet o geceymiş... Bizim eski şaki Ahmet patlayıcı madde çuvalını sırtladı ve karanlıklarda kayboldu gitti... Çoluk çocuğuna yiyecek götürür bir hali vardı. Öyle sevinçli ve gururlu gidiyordu ki....

Misafirimle yemeğe oturduk, O'nun yanında biraz viski vardı, bir iki kadeh içtik. Ben karanlıklardan yükselecek tarakkayı bekliyordum, misafirim sabırsızlanıyordu... İkimiz de bir haber beklerken karanlıklar içinden kulakları sağır eden bir infilâk sesi yükseldi, yankılarla silindi gitti... Misafirime,

«— Siz biraz uzanınız, ben vazifeme devam edeceğim,» diyerek ayrıldım. İngiliz benden gelecek haberi beklediği sırada çadırıma dokuz yaşlarında bir çocuk geldi. Gözlerinde bir gurur vardı, başı dikti amma, bir iki damla yaşın da yanaklarına aktığını görüyordum...

«— Babam vazifesini yapmış.. O'nu Abdülkerim sırtında taşıyıp getirdi, evde yatar ve sizi bekler...»

Eski şakinin evine koştum. Kerpiç kulübesinin içindeki sedirde yatıyordu. Ahmet beni görünce ağlamaya başladı:

«— Paşam... ben... on altı... senedir bir şaki... şaki olarak yaşadım..... Ama sayende.. şehit olarak ölüyorum... ailemin varisi sensin....»

Sonra sesi ve soluğu kesildi. Önünde saygı duyarak eğildim. Halkı düşünmeyen saltanatın dağlara Şaki diye saldığı, aslında temiz yürekli ve toprağını

sever bu insanın önünde şimdi ben ağlıyordum... Halbuki ne çatışmalar ve vurulan insanlar görmüştüm. Çoluk çocuğuna beni babaları bilmelerini söyledim, başım önümde karargâhıma döndüm.... Sabah olmuştu. İngiliz misafirimle arapların CEBELİ KUMANDAN adını verdikleri gözetleme noktasına çıktık. İtalyanların altı yedi aydır uğraşarak yükselttikleri kuleden sadece bir enkaz yığını vardı ve ufukta bir çizgi gibiydi.... Sonra Ahmet'in arkadaşı Abdülkerim'den O'nun nasıl vurulduğunu sordum: sakin bir şekilde şöyle anlattı:

«— Tel örgüleri kesti, kuleye iyice yaklaştı, duvarın dibine bir metrelik çukur açtı. O zamana kadar kimse görmemişti. Yalnız fitili ateşlemek için kibriti çaktığında kulenin üstündeki nöbetçiler ateşe başladılar, bir mermi, yerde yatan Ahmet'in sırtından girmiş göbeğinden çıkmış..»

İngiliz mebus bunları dinlerken şaşırıyordu. Kendisinden bize dinamitleri uzaktan teaşlemek için bir el bataryası gönderip gönderemiyeceğini sordum, defterini çıkardı, büyük bir ciddiyetle bunları not etti ve fakat batarya bir türlü gelemedi... Ne yapalım...

Bütün cepheyi dolaşan bu İngiliz her türlü üstünlüğe rağmen İtalyanların bir sığıntıdan ileri gidemedekleri, bizim ise duruma hâkim olduğumuz kanaatına sahip olarak dönmeye karar verdi. Benden Tunus hududuna kadar kendisine refakat edecek birkaç kişi vermemi istedi. Hududa ulaştıktan sonra da karyolası ile 11 milimetre çapındaki tabancasını bana hediye edeceğini vaadetti. Meşhur şakilerden üç kişiyi yanına verdim. O'nu hududa kadar sağ salim

götürmüşler, döndüklerinde İngiliz'in vaadettiği hediyeleri getirdiler....

Savaşlar şiddetle devam ediyordu ki bir gün İstanbul'dan şu telgrafı aldım:

«Selânik vilâyetinden mebus seçilmiş bulunuyorsunuz. Fethi Bey de Manastır'dan seçilmiştir.»
Hiç düşünmeden şu cevabı verdim:
«Cephenin durumu burasını bırakıp Meclis'e gitmeme müsait değildir, affımı rica ederim.» (*)

(*) Mustafa Kemal Atatürk ile İttihat ve Terakki Merkezi Umumi'si arasında bu konuda bir mesele çıkmıştır. Teşkilâtın üyesi olan Mustafa Kemal Atatürk, Merkezi Umumi'nin isteği ile adaylığını koymaktan vazgeçmiştir. Konuya İttiyat ve Terakki kitabında değinilecektir. (T.S.)

KASRI AHMED - MİSRATA ÇIKARMASI

....Aradan çok kısa bir zaman geçti... Misrata'dan aldığım telgrafta İtalyanların Misrata Kasabası'nın iskelesi Kasrı-Ahmed'e çıkarma yaptıkları bildiriliyordu... Çıkarma bölgesi, karargâhına iki günlük mesafede idi. Yanıma aldığım on atlı ile vakit geçirmeden yola koyuldum ve ertesi gün savaş bölgesine ulaştım. İtalyanlar bir tümen piyade, bir suvari tugayı ile çıkarmayı sağlamışlar. Mahallî arap kuvvetlerinin sayısı da beş yüzü geçmiyor. Bu kuvvetlerle ve içinde bulunduğumuz imkânlarla İtalyanları denize dökmenin imkânını göremedim. Yapılacak tek şey kuvvetli bir savunma yapmak oluyordu. Arap kuvvetlerini yanımdaki on atlı ile beraber savunma hattına çektim. Biraz sonra da İtalyanların üstün silâhlarla taarruzlara başladı, bu taarruz sırasında bir kısım kuvvetlerimiz imha edildi. Elde kalan kuvvetleri tekrar yeni bir savunma hattına doğru geri çektim. Ancak ne var ki elimizdeki savunma kuvveti inatçı direnişimiz sırasında yarı yarıya eridi. İtalyan suvari tugayı bizden evvel MİSRATA kasabasını işgal etmiş. Bu yüzden yanımdaki on atlı ve ben zor durumda kaldık. Ya işgal kuvvetlerini yarıp diğer

tarafa geçecek ya da imha edilecektik. Arkadaşlarıma şu emri verdim:

«— Dört nal... düşman kuvvetlerinin arasından geçeceğiz.»

Bölgenin meşhur şakilerinden Süleyman Garibe'den satın aldığım kısrağın karnına mahmuzlarımı gömdüm. Bir tavşan kadar çevik bir ceylan kadar süratli savaş atımla hurma bahçelerini birbirinden ayıran yüksek duvarların üzerinden aştık... Diğer arkadaşlarımın atları da benimkinden geri kalmadılar. Böylece kendimize yol açarak düşman çemberini yardık ve geçtik.

İtalyanlar MİSRATA'yı tahkim ederek buraya iyice yerleşmişler. On gün durmadan geceleri çöllerde uyuduk, fecir vakitlerinde de on atlıyla İtalyanların hatlarına baskınlar yapmaya başladık. Maksadım durumun arap aşiretleri arasında duyularak benim yanımda büyük kuvvet olduğu düşüncesini yaratmak ve aşiret savaşçılarının bize iltihakını sağlamaktı.

Nitekim biraz sonra bizim gerilla hareketlerimiz arap aşiretleri arasında yayıldı ve peyderpey iltihaklar başladı. Bir hafta geçmişti ki kuvvetlerimizin sayısının sekizyüze ulaştığını gördüm....

Hams savaşlarında olduğu gibi burada da hurmalıklar içinde zayıf kuvvetleri bıraktım ve diğer birlikleri kum tepeleri gerisine çekerek beklemeye başladım. Bir seher vakti İtalyanlar tekrar aynı oyuna düştüler ve hurmalıklar içinde taarruza kalktılar. Emirlerim gereğince hurmalıklardaki kuvvetlerim birdenbire hurmalıkların kenarlarına çekildiler. Bu

anda kum tepeleri arkalarına sakladığım kuvvetlerim şu emrimi alır almaz saldırıya kalktılar:

«— Silâh kullanmadan kasatura ve hançerle düşmana sol kanat gerilerinden hücuma kalkılacak...»

Bir anda kasaturalar ve arap hançerleri İtalyanların göğüslerine inmeye başladı ve bu onların arasında şiddetli bir panik doğurdu.

Panikteki düşman askerleri tüfeklerini savurarak kaçmaya çalışırlarken bir mücahidin elinden öbürününkine geçiyor yediği kasatura, hançer darbesinden yıkılıp kalıyor... Hurmalıkların sıklığı yüzünden ihtiyat kuvvetler ve topçular ateş imkânı bulamadığı için de İtalyanlar elimizde eriyip gidiyordu...

Savaş geceye kadar devam etti, hurmalıklar içinde artık imha edilecek düşman kuvveti yoktu, her savaşçı omuzuna astığı üç dört düşman silâhı ve bol cephane ile dönmeye başladı. Savaşçılara kendileri için en güzelinden birer silâh ayırmasını, bir diğerini yığınak yerine bırakmasını, diğerlerini de istedikleri gibi satmalarını emrettim... Elimde bol miktarda silâh ve mühimmat birikmiş oldu. Böylece arap savaşçılarının iltihakları da çoğaldı. Gelenler beğendikleri silâhı seçiyorlar, sonra da orduya mücahit sıfatı ile kayıtlarını yaptırıyorlardı....

Burada 1500 kişilik bir kuvvet birikti, bunları Seyit Hasan kumandasına vererek Misrat savunma hattını kurdum, karargâhıma döndüm. Seyit Hasan harbiyeden yetişmiş savaşçılardan birisiydi.

LEBDA
BASILACAKTIR

Aziziye'deki karargâhıma henüz dönmüştüm ki Fırka Karargâhından Erkânıharp Reisi Binbaşı FETHİ BEY'in (OKYAR) beni telefonla aradığını bildirdiler. Aramızda şu konuşma geçti:

«— Türkiye İtalya arasında silâhların bırakılması için görüşmeler başlamış bulunuyor, efkârı umumiyeyi kazanmak için canlı bir harekete imkânınız var mıdır?...»

Hiç tereddüt etmeden şu cevabı verdim:

«— Manen İtalyanlardan çok çok üstün durumdayız. Seksen, yüz sandık kadar piyade cephanesi göndermeniz mümkün olursa İtalyanların kalesini basar ve yakarım.»

«— İstediğiniz mühimmat derhal gönderilecektir..»

Birkaç gün sonra beklediğim cephane geldi. Ayrıca 7,5luk iki cebel topu ile elli mermisi de emrimize verildi...

Birlik kumandanlarını toplayarak emri tebliğ ettim:

«— Lebda mevziine bir baskın yapılacaktır. Düşman cephesinden bir kısmı delinecek ve ikiye bölünecek. Doğudaki zayıf düşman kuvvetleri bu bölünme sırasında muhasara altına alınarak imha edilecektir. Harekât tamamen gece baskını şeklinde ola-

cak, gün doğarken açılmış bulunan gedikten geri çıkılacaktır..»

Gece karanlık basar basmaz harekât başladı, tel örgüler kesilerek dört bin kişilik kuvvetim düşman içine sızdı. Bu kuvvetlerin beş yüz kişilik bir kısmı Hams'tan gelebilecek düşman ihtiyatlarını karşılamak üzere hâkim bir tepede mevzi tuttu. Buradaki müdafaa kumandanlığını bilmediğim bir sebeple Harbiye'den çıkarılmış olna Ali Faik adındaki bir gence bıraktım. Ali Faik bu savaşlarda üstün cesaret göstermişti....

Taarruz kolu düşmanı uyku halinde bastırdı, bir kısmını imha etti. Savaş sırasında bir İtalyan bayrağı, çok miktarda silâh ve cephane ele geçirildi. Fakat yağmaya dalan arap askerlerden bir kısmı bu sebeple gün doğmadan geri çekilmek emrini yerine getiremedikleri için düşmanın kapattığı gedikle ortada sıkışıp kaldılar. Aklı başında olanlar gedikten vaktinde çıkıp karargâha dönlerlerken yağmaya dalanlar Megrap Tepesi makinalı tüfeklerinin ve sahildeki harp gemilerinin şiddetli ateşleri altında kaybolup gittiler. Bir kısmı da esir oldu.... **Müdafaa mevziini idare eden ALİ FAİK adındaki genç de Trablus ananesine göre sağ bacağının bileğini baldırına bağlamış ve sonuna kadar çarpışarak şehit düşmüş.** Sonradan görüşmek fırsatını bulduğum İtalyan subaylar O'nun büyük bir cesaret ve inatla dövüştüğünü anlattılar... Belki de kendisini Harbiye'den çıkaranlara son defa böyle hatırlatmak istemişti....

Karargâha döner dönmez hemen birliklerin yoklaması yapıldı ve bu çarpışmanın bize iki bin kişiye

mal olduğunu anladım. Bu benim kuvvetimin yarısı demekti. Ne var ki İtalyanların elimize geçen büyük bayrağının üzerine LEBDA HÜCUMU HATIRASI diye yazdırıp duvara asarken bütün AVRUPA şunu anlamış oluyordu ki daha çok uzun zaman savaşabiliriz. Zaten baskının sebebi de bu değil miydi?.. Yalnız ikibin kişinin birden kaybı ve kuvvetlerimin eksilmesi beni oldukça müteessir etti. Hem ikibin insanın ölümü gözümün önüne geliyor, bunu bir türlü aklımdan çıkaramıyordum, hem de yeni baskın ihtimalleri beni düşündürüyordu... Fırka merkezi ile olan telgraf konuşmalarında bundan bahsetmiştim. Tahmin ediyorum ki Trablusgarplı telgraf memurları bunu birbirlerine anlatmışlar ve haber etrafa yayılmış, hattâ belediye reisi Abdullah Melitan'ın kulağına kadar da gitmiş olacak ki bir gün şöyle bir telgraf aldım:

«Lebda'ya yapılan taarruzda iki bine yakın zayiat verilmiş olmasının sizin kalbinizi rencide ettiğini öğrendik. Her biri yüzer fişekle hazırladığımız iki bin mücahit yarın yola çıkarılmış olacaktır. Bunların yerini doldurmak üzere bir hafta sonra tekrar bin mücahit daha gönderilecektir. Sıhhat ve muvaffakiyetinizi temenni ederiz.»

Trablus araplarının samimiyetlerini unutmak mümkün değildir....

İTALYA İLE BARIŞ

.... 1912 yılının ekim ayının 12. günü İtalyan Hams Kuvvetleri kumandanından bir mektup getirdiler. Mektupta deniliyordu ki:

«İki hükümet arasında barış takarrür etmiştir. Mühim meseleleri görüşmek üzere bir zabitan heyeti, tarafımızdan gönderilecektir. Sizin tayin edeceğiniz murahhas heyeti ile ne zaman ve nerede tehlikesizce buluşabilirler?.»

İtalyan kumandanına kimseyi göndermiyeceğimi bizzat kendim giderek görüşmeyi yapacağımı bildirdim. Daha önce de bağlı bulunduğum 15. Fırka Kumandanı NEŞET PAŞA ile telefon görüşmesi yaparak durumu tesbit ettim. Buna göre Hams'taki kıtaat ve beraberce Türkiye'ye gelmek isteyenler Hams'ta bulunacak bir İtalyan vapuru ile Anavatan'a geçecekti.

Hams'ta İtalyan Fırka Kumandanı general Marki ile tanıştım. Kendisi ile mutabakata vardık. Bir İtalyan vapuru temin edildi ve Anavatan'a dönecek olanlar gemiye yerleştirilmeye başlandı. Bu hazırlıklar yapılırken mücahitlerin birikmiş aylıklarını vermenin yolunu aramaya başladım. Aylıklar dört bin

altın tutuyordu ve elde bu kadar para yoktu. Neşet Paşa'ya verdiğim bir şifreyle bunun teminini istedim. Paşa elde bu parayı gönderebilecek vasıta olmadığını bildirdi. İki yıldır mertliklerini gördüğüm mücahit ŞAKİLERDEN beş altı kişilik bir müfreze hazırlayarak Neşet Paşa'ya gönderdim ve ellerine de «Fırkadan dört bir altını aldım» diye bir senet verdim. Neşet Paşa'nın bulunduğu yere gidiş dönüş dört günde mümkün olabilirdi....

Eski Şakiler, şimdiki yiğit savaşçılar ayrıldıktan sonra aklıma dönmeyecekleri diye birşey gelmedi. Mutlaka dönecek ve dört bin altını getireceklerdi. Nitekim dört günlük yolu bir gün bir gece de alan bu fedakârlar dört bin lirayı getirip teslim ettiler.

Arapların birikmiş aylıklarını dağıttım, beraberce gelmek isteyen son grupları da alarak yola koyuldum.

Hams'tan ayrılmam hazin bir tabloydu. Araplar kendilerini bırakıp gitmememiz için yalvarırlarken İtalyan tayyarelerinin attıkları ajans bültenleri BALKAN HARBİ'nin kötü gittiğini bildiriyordu. Vapur rıhtımdan ayrılırken sahilde bir sükût ve bir boyun bükükliğü ile İmparatorluğun unutmuşluğunun susuz toprakları ve kırgın insanları geride kalıyordu.

Önce Trablusgarp'ta fırka kıtaatının toplandığı yere iltihak ettik. Burada yapılan son hazırlıklardan sonra iki İtalyan zırhlısının refakatinde bir Akdeniz yolculuğu başladı. Yunanlılar Balkan Harbi'ne katıldıkları için onların bir tecavüzlerine karşı bu tedbir alınmıştı.

Bize refakat eden zırhlıların büyüğünde İtalyan Kralı Viktor Emanuel'in dayısı olduğu bildirilen bir

mareşal bulunuyordu. Akşam yemeklerini zırhlıya geçerek beraber yemek yememiz âdet oldu bu yolculukta. General'in yanında yüksek rütbeli diğer subaylar, hariciyeciler de vardı. Neşesi yerinde yakışıklı bir ihtiyar olan mareşal, bir akşam yemek sırasında İtalyan ordusu hakkında ne düşündüğümü sordu. Aramızdaki samimiyete güvendiğim için fikrimi açıkça söylemekten çekinmedim:

«— Zabitlerinizle her zaman iftihar edebilirsiniz, vazifelerini hakkıyla yaptıklarına yakından şahit oldum, askerlerinizi methetmek için ise maateessüf bir fırsat düşmedi, Yüksek Komuta Heyetinize gelince, bunu mutlaka teşkil etmeniz lâzımdır, yok olduğuna eminim....»

Subaylarını methetmem Mareşal'in hoşuna gitti ve üstelik bu benim bir iltifatım değildi. İtalyan subayları kıtalarını sevketmek için cesaretle öne atılırlardı. Askerlerini herhalde benim kadar tanıyordu ki onlar için söylediklerime Mareşal hiçbir itirazda bulunmadı, yalnız komuta noksanı için söylediklerimin izahını istedi, ben de düşündüklerimi ve teşhislerimi gene açıkça anlattım:

«— Samimi bir asker sıfatıyla arzedeyim ki siz Trablusgarp'a sefer teçhizatı mükemmel ve büyük bir deniz kuvveti himayesinde üç kolordu gönderdiniz. Bu üç kolordu benim idaremde bulunsaydı yalnız bir noktaya çıkar, çıktığım noktayı iyice temizler ve harbi nihayet üç dört ay içinde bitirirdim. Siz böyle yapmadınız, sahil boyunca Zaviye, Zanzur, Zuvare, Trablusgarp, Hams, Misrata, Derne, Bingazi, Tobruk gibi sekiz on mıntıkaya kuvvetinizi dağıttınız, her çıktığınız yerde bu sebeple biz sizi durdu-

acak kuvvetler toplayabildik, iki sene süren bu harbın sonunda hiçbir yerde iki kilometreden fazla içeriye giremediniz.....»

Mareşal sessizce dinledi ve hırsından mosmor kesildi. Yumruğunu olanca kuvvetiyle masanın üzerine indirdi ve etrafındaki elliye yakın subaya dönerek bağırmaya başladı:

«— İşte benim sarayda yaptığım teklif te buydu ama beni dinlemediler...»

Mareşal hırsından aramızdaki Fransızca konuşmayı bırakmış, İtalyanca'ya dönüvermişti. Sonra anladı ve tekrar bana dönerek:

«— Binbaşım kusura bakmayın, İtalyanca bilmediğinizi düşünemedim ve hırsımdan İtalyanca konuşmaya başladım...»

Tekrar Fransızca olarak konuşmamıza devam ettik, benimle hemfikir olduğunu söylüyordu...

Dördüncü gün gemimiz HAYFA'ya yanaştı ve yolculuk bitmişti. Gemide askeri birlikten başka İtalya'da kalmış veya yollarda esir edilmiş iki bin kadar da sivil vardı. Bunları da İtalyanlar Türk hükümetine teslim için getirmişlerdi. Hükümet makamlarını durumdan haberdar etmek için karaya çıkarak mevki kumandanını buldum, yaşlı bir miralaydı,

«— Ben askerim, sivilleri teslim almam.» diye tutturdu, mutasarrıf ta kendisine bu yolda bir haber gelmediğini söyleyince işi uzatmamak için vapura döndüm. Yanıma aldığım kıyafeti düzgün bir subayı DAHİLİYE NEZARETİ adına görevlendirdim, benim de HARBİYE NEZARETİ namına tesellüme memur edildiğimi söyledim ve kimsenin cevabını

beklemeden hemen işe koyuldum. İki şekilde üsera teslimi varmış. Birinci usul defter esasına göre toptan, ikinci usul de komisyon çalışması şeklinde oluyormuş ki bu usule göre her esir tek tek komisyon önünden geçermiş. Ben bazı sebeplerle ikinci usulü seçtim. İsmi okunan VATANDAŞ salonun bir kapısından giriyor, sorulara cevap verdikten sonra öbür kapıdan çıkıp gidiyordu.

Bir ara TÜRK tebasından oldukları halde esir düşmüş olan fakat Türkiye'ye dönmek istemeyen onbeş yirmi kadar RUM bulunduğunu söylediler. Kendilerini görmek için salona çağırttım. Somurtmuş duruyorlardı.... Kızgınlığımı saklamaya çalışarak:

«— Neden Türkiye'ye dönmek istemiyorsunuz, söyleyin bakalım...»

İçlerinden biri hafif öne çıktı:

«— Türkiye'de doğduk büyüdük, ne hayır gördük ki..» demesin mi... Aklıma İstanbul'un, Ege'nin zengin ve rahatı yerinde dükkân çift çubuk sahibi rumları geldi...

«— Rızkınız açık olsun. İstediğiniz yerde yaşayabilirsiniz... Zaten Türkiye'de kendisini sevmeyenlerin içeriye girmelerinden bir hayır beklemez...»

Çıktılar gittiler...

Böylece buradaki işimiz de bitiyordu. Mareşal ve diğer yol arkadaşlarımızla vedalaştıktan, bol bol patlatılan Siyanti şampanyaları için teşekkür ettikten sonra yolcu yolunda gerek dedik ve gemiden ayrıldık. Gemi merdivenlerinden indiğim sırada başımın içinde bir uğultudur başladı. Bir anda gözlerimin önüne terkettiğimiz topraklar ve insanlarımız geldi.

rıhtımdakilerin gözleri teker teker önümde dolaşmaya başladı.... Artık oraları görebileceğimizi zannetmiyordum... Ama küçücük te olsa bir ihtimal gelip gidiyordu aklımdan... Ve bunun için daha bin yıl dövüşebilirdim....

Trablus'tan iltihak eden Nuri, Beşir Sedani kardeşler ve Şeh Ömer ile Rıfat adındaki arkadaşlarla beraber ŞAM üzerinden KONYA'ya geldik. Artık param bitmişti. Eski arkadaşlardan İsmail Hakkı'yı jandarma kumandanı olarak burada buldum ve ondan beş altın borç alarak arkadaşlarımla tekrar yola koyuldum. İstanbul'a geldiğimde şehir ve insanları bir başka türlü buldum...

Beşiktaş'taki evimin kapısını çalarken elim titriyordu. Kapıyı küçük ve tosun gibi bir erkek çocuk açtı, gözlerini büyük büyük açarak, pat pat koşa koşa içeriye kaçtı, O'nu önce tanıyamamıştım. Kapıyı bana açan çocuk, annesinin kucağında alelacele İstanbul'a gönderdiğim oğlum Aydın'dı... Ben Trablusgarp'ta savaşırken o büyümüştü....

Dört arkadaşımla beraber selâmlığa çıktık. Biraz sonra annem, içinde iki yüz altın bulunan bir kese getirdi verdi, bunun ne olduğunu sorunca,

«— Sen muharebede iken mebus olmuşsun, bu da senin aylıkların imiş, birisi getirdi almadım, bizim oğlan delidir kızar dedim, sonra TALÂT BEY geldi ısrar etti, ben de aldım ve sakladım.. İşte onlar...»

Savaşırken birşey anlamadığım mebusluk maaşı bu yoklukta hoşuma gitmişti. Beş lirasını Konya'da-

ki arkadaşa gönderdim, bir kısmını muhacir arkadaşlara verdim. Bu arkadaşlar bende bir hafta misafir kaldılar, sonra Yıldız'daki Şeh Zafer Tekkesi'ne yerleştiler.

Mebusluk hikâyesini ziyarete gelen dostlardan şöyle öğrendim:

Ben Trablus'tan, Meclise katılmıyacağımı bildirince Meclis bunu bir istifa olarak kabul etmemiş, çıkardığı bir tek maddelik kanunla FETİ Bey'in ve benim mebus olarak cephede kalmamızı kabul etmiş. Seçimler sırasında da MUSTAFA KEMAL BEY'i mebus seçtirmek istemişler fakat bu gerçekleşmemiş, Selânik'teki tanınmışlığımdan istifade ederek beni seçtirmişler. O sıralarda Merkezi Umumi ile Mustafa Kemal arasında bir tartışma geçmiş.

BALKAN SAVAŞI

.... Benim, İstanbul'a gelişim Balkan Savaşı sonlarına rastladı ama savaşacak zaman vardı. Ordu ÇATALCA-BOLAYIR hatlarına çekilmiş. General Ahmet İzzet Yemen'den getirilerek Hadımköy'de karargâh kurmuş.... FETHİ (Okyar) ile MUSTAFA KEMAL Bolayır kolordusunda görev almışlar, HAFIZ HAKKI ile yeğenim ENVER de Çatalca'da sol yan kolordusunda bulunuyorlarmış. Bu kolordunun kumandanı da HURŞİT PAŞA idi. Hemen cepheye koşarak kumandanlıktan vazife istedim ve beni Hurşit Paşa kolordusunun sol kanadında bulunan Erkânıharbiyesi'ne verdiler. Bir müddet fırkanın talim terbiyesi ve bulunduğu mevzinin tahkimatı için çalıştım. Ordunun zayıflığı gözler önünde, hayvan noksanlığı yüzünden de hareket kabiliyeti zayıf. Çatalca mevzii işe iki kanadının denize dayalı olması sebebi ve bilhassa sağ kanadındaki Terkos gölü maniasından geçilmesi zor bir cephe olarak görülüyor. Düşmanın bu mevziye taarruzu O'na pahalıya malolabilirdi fakat ne var ki karşımızdaki düşman cephesi de aynı şartlara sahipti. Bizim tarafımızdan yapılacak taarruzda bizim için pahalıya malolabilirdi.

Düşman gerisinde kalan EDİRNE'yi kurtarmak Devlet'in hayatiyeti ve Ordu'nun şerefiydi. Bu sırada aklıma gelen bir fikri Hurşit Paşa'ya teklif et-

mek için Kolordu merkezine gittim. Yeğenim Enver, ve Hurşit Paşa toplanarak konuşmaya başladık. Teklifimin esası şöyle idi:

«Ordu hareket kabiliyeti bakımından zayıftır. Uzun zamandanberi tahkim edilen düşman mevziine yapılacak taarruzda muvaffak olmak ihtimali karşısında Çatalca mevziimizin tehlikeye düşmesi ihtimali de vardır. Bu feci neticeler doğurur. Bu sebeple ordu mevcuduna dokunulmadan açıktan bulunacak bir kuvvetle denizdeki hâkimiyetimizden istifade ederek Bulgar ordusunun gerisine bir çıkarma yapmak sureti ile düşman mevzii düşürülebilir ve hafif birliklerle paniğe kapılacak düşman takib edilir.»

Teklifim kabul edildi, hazırlığa başladım. İstanbul hapishanelerinden dört bin kadar gönüllü seçtim, bunları Yıldız'daki Zuhaf alayları koğuşlarına yerleştirdim ve 45 günlük bir program tatbik ederek, silâh kullanmak, bomba atmak ve avcılık yapmayı öğrettim. Çalışmaların sonunda bunlar işe yarar hale geldiler.

Elbiselerini ordu modeli gibi değil, eski avcı kıyafeti gibi yaptırdım. Klâsik cephane kutuları yerine de meşin fişeklikler hazırlatıldı. Gerilla yapacak ve çadırsız yaşayan birliğin kıyafeti ancak böyle olabilirdi.

Nihayet hareket saati geldi, gizlice gemiye binerek denize açıldık. Yanımızda bir haftalık yiyecek ve her asker için de bin mermi vardı. İstanbul'dan ikindi vakti hareket etmiştik, hava karardığı zaman Çatalca hattı hizasına ulaştık, tam karartma halinde seyrederek Bulgar sağ kanadının gerisine vardık ve

sahile sokulduk. Altı sandal birden denize indirildi, kademe kademe sahile çıkmaya başladık. İlk çıkan birlik karşımızdaki köyün ismini öğrenecek ve köyü sararak dışarıya kuş uçurmayacaktı. Kısa bir zaman içinde köy sarıldı, diğer birlikler emniyet içinde sahile ayak bastılar. Sabah yaklaşıyordu, bizim için en tehlikeli saatlardı. Gemi kaptanını çağırtarak şu emri verdim:

«— Ortalık ağarırken sahilden uzaklaşacaksınız. Gemiden çıkmak istemiyenler varsa onlarla beraber hemen İstanbul Limanı'na döneceksiniz ve bir daha da dönüp gelmeyeceksiniz.»

Benim de sahile çıkmak sıram geldi, sandallardaki kafilelerden birisine katıldım. Çıkarma yaptığımız bölge KUMBURGAZ'dı. Büyükçe bir kilise vardı burası bizi düşman ateşinden koruyabilirdi. Cephaneyi bu civarda topladım, birlikleri de harp nizamına sokarak kontrole başladım. Üç yüz kişi eksikti ki bunlar gemiden çıkmamış!ardı. Aslında hırsız, kaatil, dolandırıcı, kumarbaz, ayyaş ve canilerden kurulu bu birlik kırkbeş gün içinde silâh kullanmayı öğrendi idiyse de moral durumları, savaşırken ortaya çıkacaktı. Vapur sahilden iyice açılmış, karanlık kalkmıştı. Kendilerine giden gemiyi göstererek dedim ki:

«— İşte gördünüz, kaptan bize ihanet etti kaçtı, şimdi arkamızda deniz, önümüzde Bulgarlar var, yapabileceğimiz tek hareket sessizce tepelere tırmanarak Bulgar ordusunun gerisine saldırmaktır. Onları bozduktan sonra aradaki engel kalkacağı için de kendi ordumuza kavuşmuş olacağız.»

Hepsi kurtuluşun tek çaresinin bu olduğunu anladı. Harp nizamında olan kıtaya tekrar sağdan saydırdım, mevcudu dört kısma ayırdım, her kısmın başına bir de kumandan tayin ettim. İleri de üç tepe vardı, her tepeye doğru bir bölük ilerlemeye başladı. Dördüncü bölük ihtiyat olarak benim emrimde kaldı. Bulgarlar Marmara'yı tarassut için tek bir nöbetçi bile koymadıklarından tepeler sessizce ve rahatlıkla işgal edildi, vadide portatif çadırlı Bulgar Ordugâhı uzanıyordu....

İkibinaltıyüz silâh ordugâha çevrildi, birliklerin ateş kesimleri tesbit edildi ve işaretimle birlikte tepelerden ordugâh üzerine ateş kusmaya başladık. Ordugâh bir anda korkunç bir paniğe kapıldı, hayvanlar kaçışıyor, cephanelikler havaya uçuyor, kurşunu yiyen düşman askerleri bir kenara yığılıp kalıyordu. Etraf Bulgar askerlerinin ölüleri ile doldu. Biraz sonra vadinin çukurluklarına doğru inmeye koyulduk. Bulgar firarı Sürgün köyü üzerinde Çatalca istikametine doğru oluyordu. Firarilerin sonu da köye girmişti ki karşıdan gelen bir Bulgar topçu birliği, köyü müdafaaya başladı. Köyün doğusundaki sırtlardan birisinde hemen tahkimat yapılmasını emrettim, kıtanın sevk ve idaresini de beraber olduğum bu tip baskınlarda yanımdan ayırmadığım YAKUP CEMİL ile HİLMİ'ye bırakarak bir bozguna meydan verilmemesi için bu hatta kalmalarını söyledim.

Yakup Cemil'le Hilmi harekete geçerlerken yanım aldığım sekiz on askerle Bulgarların en sağ kanatlarında Marmara'ya, bizim de sol kanada hâkim terkedilmiş batarya mevzilerinin bulunduğu KALİK-

ratya (Mimar Sinan) köyü üzerindeki tepeye çıktım. Bu tepeden bizim tarafa işaret vererek düşmanın sağ kanadının bozulmuş bulunduğunu bildirmek istiyordum. Mavzerin süngüsüne her zaman belimde taşıdığım beyaz yün havlumu takarak sallamak sureti ile durumu bildirmek istedim fakat Türk bataryaları tepede Bulgarların bulunduğu zannına kapılmış olacaklar ki seri ateşe başladılar, hemen siperlere sığındık, bu şekilde haber veremiyeceğimi anladım Bu defa sol kanadımız komutanlığına bir pusula yazdım, bunu ayağına çabuk iki delikanlıya vererek deniz kenarından gönderdim. Haberciler BÜYÜK ÇEKMECE KÖPRÜSÜNDEKİ nöbetçilere bu pusulayı vermeye muvaffak olmuşlar. Raporda şöyle yazmıştım: Gönüllü müfrezesi ile dün gece Kumburgaz sahiline çıktım. Bulgar sağ cenahı gerisindeki yaptığımız baskında muvaffak olduk. Bulgarlar çok fazla zayiat vererek Sürgünköy-Çatalca istikametinde çekildiler. Sürgün köye kadar takipte bulundum. Burada Bulgarların sahra topçusu ile karşılaştık. Talim terbiyeleri başka harekâtlara müsait olmayan elimdeki kuvvetleri tahkim ettirdiğim tepede müdafaaya çektim. Karşımızda düşman yoktur, suvari livası ile iki batarya süratle beni takviye için köprüden geçirtilerek sahil boyundan Kumburgaz-Bigados istikametine sevkedilmelidir.»

Diğer karargâh mensupları gibi yeğenim Enver de o sıralarda Çekmece'de bulunuyor. Köprü de Bulgarların topçu ateşi altındaydı, her canlının üzerine ateş açılıyordu fakat bizim arkadaşlar buna rağmen köprüden ellerini kollarını sallaya sallaya geçip gidiyorlardı. Akşam yaklaştı, Miralay Blak'dan imzalı

bir tezkere aldım, bunda raporumun fırkaca alındığı ve Kolordu'ya arzolunduğu bildiriliyordu. Tezkereye bir dip notu da konmuştu, o da şöyleydi:

«Cüretinizi takdir ve muvaffakiyetinizi tebrik ederim. HALİL»

Trabzonlu sınıf arkadaşım Halil'in bu satırları bizim savaş alanlarındaki dostluğumuzun küçücük bir örneğidir.

O geceyi Sürgün köyü karşısında muharebeye hazır vaziyette siperlerde geçirdik. Sabahleyin ilk ışıkla düşman topu ateşi başladığı sıralarda sahil boyunda da uzun bir yürüyüş kolu göründü, yaptırdığım keşifle bunun bizim mızraklı suvari livamız olduğunu öğrendim. ateşle verdiğim işaret üzerine Liva kumandanı süratle ilerleyerek beni buldu. Vaziyeti kendisine göstererek livasını yaya cenge indirmesini, sol kanadımı takviye etmesini rica ettim. Liva bataryalarına da mevzi aldırarak muharebeye katıldı, iki bataryasını da düşman siperleri üzerine çevirerek ateşe başladı. Bu hem bizim gönüllülerinin morallerini yükseltti, hem de Bulgarları iyice yıldırdı. Bu sırada Marmara'dan donanmaya mensup birkaç gemimiz de Bulgarları şiddetli yan ateşine aldı, gerilerini dövmeye başladı. Bir yanlışlığa meydan vermemek için sahile indim, işaretle gemilerden getirttiğim sandalla kumandanlık köşküne gittim, bizim ve düşman siperlerinin yerlerini göstererek geri döndüm.

Bu sırada kolordudan aldığım emirle gönüllüle-

rin idaresini suvari livası komutanı ile diğer arkadaşlara bıraktım ve karargâha döndüm.

Karargâhta iki düşünce vardı: Birincisi bir alayla Midilli Adası'nı işgal ederek savunmaya geçmem, diğeri Yunan adalarına yakın ve her zaman baskın beklediğimiz SÖKE mıntıkasının savunmasına memur edilmiş kıtanın kumandasını almam. Neticede Söke bölgesi kumandanlığıma karar verildi. Ordumuz Edirne istikametinde taarruza hazırlanırken ben İzmir'e hareket ettim. Söke'de fırkayı teftiş ederek sahildeki çıkarmaya müsait yerleri tahkim ettim. Sahilde her zaman Yunan eşkiyasını barındırabilecek bir sürü Rum köyü vardı. İlk işlerimden biri de bunları adalara tehcir etmek oldu. Diğer harekâtlarla da Söke mıntıkasını kısa zamanda tertemiz ve emin bir hale soktum.... (*)

(*) **Balkan Savaşı sonlarında Enver Paşa'nın yakınında bulunmuş ve o günleri karargâhlarda ve ateş hattında geçirmiş bulunan Emekli Orgeneral Fahrettin Altay hatıratında bu günlerdeki bazı olayları özetle şöyle anlatmaktadır: 1911 kışında İstanbul'da seferberlik şubesindeydim. Rütbem binbaşı. Arkadaşlarım olan HÜRRİYET KAHRAMANLARI Trablus ve Bingazi'de yerli mücahitlerin başında savaşa devam ediyorlar... Zaman zaman Balkanların durumundan bahsediyorduk. Birgün yine böyle konuşuyorduk, sokaktan sesler yükseldi. Mektep çocukları ellerinde bayraklar YAŞASIN NİYAZİLER, ENVERLER marşını söyleyerek geçiyorlardı. Aramızda bazıları Ahh şu Enver bir Trablusgarp'tan dönse gelse de aramıza girse bakın işler nasıl yoluna girer diye söyleniyorlardı. Düşünüyordum, Enver Harbiye ve Kurmay okullarında benim sınıfsız. Manastır Lisesinden Harbiye'ye gelen bu onaltı yaşnıfım arkadaşım, altı sene aynı dershanede beraber çalış-**

larındaki terbiyeli ve mahcup kurmay genç ile beşinci kısımda ilk karşılaştığımız günü hatırlıyordum. Bir kaşının ortasında bir santimlik bir beyazlık var. Arkadaşlar kendisine lâtife ederek bu işaretin gelecekte pek büyük adam olacağına delâlet ettiğini söylüyorlar. O da kızarıp bozarıp Manastır şivesi ile «Alay etmeyin abe kardeşler» diyor. Pek iyi hatırlıyorum bunları.... Demek ki Genelkurmay'ın genç elemanları o vakit Trablusgarp çöllerinde uğraşan Enver'in gelip işi almasında istikbal görüyorlardı... Ben Anadolu'dan İstanbul'a döndüğümde bütün Rumeli'yi Balkan devletleri işgal etmişler. Batı Rumeli Ordumuz kalmamış, Doğu Rumeli Ordumuz Çatalca-Bolayır hattına çekilmiş. Fethi (Okyar) ile Mustafa Kemal Bolayır Kolordusunda Enver ile Hafız Hakkı da Çatalca solyan Kolordusunda ödevlendirilmişler... Enver Bey birkaç arkadaşı ile Babıali'yi basıyor. Harbiye Nazırı Nazım Paşa vuruluyor, Kâmil Paşa'dan istifanamesini alan ENVER bunu Padişah'a götürerek Mahmut Şevket Paşa'nın Mareşallık ile Başbakanlık fermanını getiriyor ve merasimle yeni kabine kuruluyor. İttihat ve Terakki erkânından Fethi (OKYAR) bu olayı vakitsiz bulmuş, Mustafa Kemal de bu düşünceye katılmıştı. Hürriyet kahramanları kurmay subaylar bütün Rumeli'nin bilhassa Edirne'nin elden çıkmasına tahammül edemiyorlar. Edirne'yi kurtarmak çarelerini aralarında tartışarak araştırıyorlardı. Bunun içinde gizli bir plân hazırlanıyor. Mahmut Şevket Paşa, Enver'in isteğini kıramıyor, plânın tatbikini kabul ediyor. Bir gün Başbakan'lıkta Enver ile karşılaştık:

«— Haydi gel Fahri, beraber gidelim,» dedi. Beraberce iskeleye indik. Küçük bir torpido orada hazır bekliyordu, bununla Marmara'ya açılıp sahilleri dolaşarak Erdek'e geldik. Birdenbire bir fırtına patladı ve sakin deniz karıştı. Kapıdağ ile Marmara adası arasından geçerken korkunç dalgalar torpidonun üzerinden aşmaya başladı, kaptan kulesinde olduğum halde Enver'le ben sırılsıklam olduk. ENVER BUNA ALDIRMIYOR, GÖZLERİNİ BİR NOKTAYA DİKMİŞ DÜŞÜNÜYORDU....

Orgeneral Altay, Balkan Savaşı'ndan sonraki durum hakkında da hatıratında şunları söylüyor:

Milli Savunma Bakanlığı Balkan Savaşı sorumlularının yargılanmaları için Mareşal Tatar Osman Paşa'nın başkanlığında bir Divan-ı Ali kurdurdu. Bu mahkemeye sorgu vesikalarını hazırlamak üzere de bir tahkikat heyeti teşkil edildi, bu heyetin üyeleri şunlardı:

Başkan: Filibeli İkinci Komiser Kurmay Albay Hilmi, Binbaşı Fahrettin (Altay), Kara Vasıf, İsmet (İnönü). Raporun yazılması görevi İsmet Bey'e verildi. Birkaç gün sonra toplanarak raporu okuduk, bunda Başkumandan Nazım Paşa'nın sorumluluğu belirtiliyordu. İkinci rapor Doğu Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa içindi.... Üçüncü raporun yazılmasında sıra bana gelmişti ki bizim heyet lâğvedildi. Dosyalar ortadan kaldırıldı....»

... Söke'de bulunduğum bir gece Tahsin Bey'den (Uzer) bir mesaj geldi, beni telgraf başına çağırıyordu. Tahsin Bey'in telgrafında bildirdiğine göre, Van Vilâyeti dahilinde Kürt eşkiyalar Ermenilere karşı harekâta başlamışlar, bundan istifade eden Rus Hariciye Nazırı Sazanof Babıali'yi tazyike başlamış, Sadrazam MAHMUT ŞEVKET PAŞA da Van valiliğini kendisine teklif etmiş. Tahsin Bey de verdiği cevapta benim jandarma alay kumandanlığını kabul etmem halinde valiliği kabul edeceği şartını koymuş. Benden fırka kumandanlığını bırakıp Van Jandarma Alay Kumandanlığı'na gidip gitmeyeceğimi sordu. Cevabım şöyle oldu:

«Memleketin selâmeti icab ettirdiği takdirde bölük kumandanı olarak bile gitmekte tereddüt etmem.»

Memnun olduğunu söyledi, fırkanın idaresini arkadaşlara bırakarak İstanbul'a geçtim, yeni diktirdiğim jandarma elbiselerini giydiğim gibi Trabzon üzerinden Van'a hareket ettim.

Burada yaptığım ilk tahkikatta Van'ın Başkale, Çölemerik, Şemdinan, Mervane gibi dağlık bölgelerinde çok sayıda Kürt eşkiyalarından kurulu çetelerin dolaştığını, bunların Ermeni köylerini bastıkla-

rını ve hükümet kuvvetlerine baş kaldırdıklarını tesbit ettim. Çetelerin arasında da en çok isim yapanı Mirmahi Çetesi imiş. Mirmahi on onbeş yıldır dağlarda yaşıyormuş...

Jandarma alayından seçtiğim kırk kişilik bir birliği katırlara bindirerek yola çıktım. Üç hafta dağlarda dolaştım fakat bir netice alamadım, ne ermeniler ne de kürtler çete hakkında en ufak bir bilgi dahi vermediler, herkes bu şakiden ürküyormuş. Bu arada amcası Şakir Ağa'nın da ondan çekindiğini ve O'nu koruduğu anlaşıldı. Şaki'nin mensup olduğu Geraviler'e düşman olarak bilinen Memediler'den aldığım kırk atlıyla beraber Şakir Ağanın köyüne misafir olarak gitmeye karar verdim. Şakir Ağa benim gidişimden ürkerek kaçabilirdi, onun için de önce birlikten ayırdığım bir kuvveti Şakir Ağa'nın köyüne göndererek köyü sardırdım. Şakir Ağa bu yüzden paniğe kapıldı ve ben köye yaklaştığım sırada iki oğlu ile beraber üzerimize ateş açtı. Biz de karşılık vermeye başladık, biraz sonra Şakir Ağa vurularak öldü. Oğlu Ebubekir yaralı olarak öteki kardeşi ile beraber yakalandı.

Şakir Ağa'nın vurulması ile de ermeni ve kürt köylerinde yaşayanların moralleri yükseldi ve böylece Mirmahi'nin hareketleri hakkında bilgi alabilmeye başladık. Bir sabah erken saatlarda çetenin bulunduğunu tahmin ettiğim dağlarda ilerliyorduk ki bir sırtta henüz söndürülmüş bir çoban ateşi gördük, bu şakinin yakınlarda olduğunun işaretiydi. Dikkatle aramaya devam ettiğimiz sıralarda yaylım ateşi altında kaldık ki çeteyle ilk defa karşı karşıya geliyor-

duk. Karşılıklı müsademe yarım saat sürdü, sonra ortalığı bir sessizliktir kapladı. Ateşin açıldığı yere sürüne sürüne ilerlediğimiz vakit Mirmahi'yi alnından vurulmuş olarak gördük, arkadaşları ise O'nu bırakıp kaçmışlardı....

Şakir Ağa'nın arkasından Mirmahi'nin vuruluşu diğer eşkiyaların paniğe kapılmalarına sebeb oldu. Sıra sıra teslim olmalar başladı. İlk gelip teslim olna on iki kişilik çetesi ile beraber Geravi Aşiretlerinden KURT Bey'di. Mert ve güleç yüzlü bu şakinin ne kendisinin ne de arkadaşlarının silâhlarını aldım. Onları istedikleri köylere ücretli bekçi olarak tayin ettim. Silâhlarını alıp kendilerini öldürseydim yahut ta hapse soktursaydım, yerlerine yenilerinin çıkacaklarından şüphe etmiyordum. Onlar bana köy bekçiliklerini kanları ile, canları ile yerine getireceklerine söz verdikten sonra artık o bölgelerde başka eşkiyanın barınabileceğini sanmıyordum.

Bunun iyi neticeleri kısa bir müddet sonra görüldü. Silâhların alınmayışı ve onlara görev verilişi yüzünden diğer eşkiyalar sıra sıra dağlardan inip teslim olmaya başladılar ve böylece Kürt köylerinin yüzü gülerken SAZANOF'UN DA MÜDAHALE EDERİZ lâfları için sebebler şimdilik ortadan kalkmış oldu....

Van'a döndüğüm zaman çok sevdiğim Tahsin Bey'i memnunluk içinde buldum. Bu arada bana takdiren Altın İmtiyaz madalyası verildi. Bir yıldır Van'da, dağlarda dolaşıp duruyordum. Çoluk çocuğum gözümün önünde tütüyordu. Bir ev tuttum ve çocuklarımı almak için İstanbul'a gittim. Vapur Sam-

sun iskelesine yanaşmıştı ki gazeteleri aldım ve böylece yeğenim ENVER'İN HARBİYE NAZIRLIĞI'na tayin edildiğini öğrendim. İstanbula indiğim gece Enver evime geldi sarıldık, bir an birbirimizi süzdük. Savaşlar genç yaştaki Enveri olgun, ağır oturaklı bir lider yapmıştı....

«— Ne yapmak istiyorsun?..» sorusuna,

«— Çoluğu çocuğu alıp Van'a döneceğim» cevabını verdim.

«— Amca, Van'daki durum düzeldi.... Oraya başka birisi tayin edilebilir, artık sen İstanbul Merkez Kumandanı olacaksın...»

«— Ben Vana dönmek istiyorum... Merkez kumandanı başkası olsun... Böyle daha iyi... Senin de nazırlığın mübarek olsun.....»

«— Yok... Israr ediyorum... Merkezi Umumi'nin görüşü de bu merkezdedir. Merkez Kumandanlığı bizim için önemlidir.»

Yeğenimin isteğini kabul etmek zorulda kaldım.

O zaman Merkez Kumandanlığı zor ve mesuliyeti olan işti. Memlekette örfi idare ilân edilmiş bulunuyordu. Askeri kuvvetlerle beraber polis teşkilâtı da emrime verildi, bunun yanında matbuatı kontrol ve sansür de merkez kumandanlığının işlerindendi.

Yeni vazifeme başladığım sırada muavinim Erkânıharp Binbaşısı Köprülü **KÂZIM BEY'di. (General Kâzım Özalp).** Rütbem kaymakamlığa çıkarıldı.

Tahsin Bey'in bu sıralardaki ısrarı üzerine Kâzım Bey'i Van Jandarma Alay Kumandanlığı'na gönderdim....

Bir yıl kadar devam eden Merkez Komutanlığım sırasında «Umumi Harp» patladı ve Türkiye İhtiyat Ordularını seferber etti.....

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Türkiye seferberlik ilâm sonucunda ALMANYA-AVUSTURYA ile ittifak kurmuş oldu. Amiral SOŞON idaresinde Göben «YAVUZ» - Breylav da «MİDİLLİ» isimlerini aldılar... Bir müddet sonra bu gemiler Karadeniz'e açıldılar ve Sivastopol'u topa tuttular ki Türkiye böylece fiilen savaşa katılmış oluyordu.

Savaş başlamıştı artık. İyi kötü ne olursa olsun, İttihat ve Terakki ruhu ile yetişmiş bütün subaylar tek olarak şu düşünce içindeydiler: **Savaş başlamıştır, o halde savaşılacaktır ve görevler en iyi şekilde yapılacaktır.** Ben de artık Merkez Kumandanlığı gibi ikinci derecedeki bir vazifede kalamazdım. Ateş hattına koşmam, orada vuruşmam en tabii netice idi. Genel Karargâh ve BAŞKUMANDANLIK Vekâletini üzerine alan ENVER PAŞA'nın emri ile «HALİL BEY KUVVEİ SEFERİYESİ» adı altında teşkil edilecek bir müretteb fırkanın kumandanlığı vazifesini aldım... 37, 40, 43 üncü Piyade Alayları ile iki cebel bataryası, bir suvari bölüğünden müteşekkil kuvvetlerimi Anadolu yakasında topladım.. . Her gün yeni şeylere gebeydi ve her güneş batışında kaderler yeniden değişiyor, her güneşin doğuşunda başka başka kaderlere sahip oluyorduk. Savaş beklendiğinden da-

ha da çabuk bir şiddet ve geniş cephe halini aldı.

Birliklerimi yeni teşkil ettiğimin hemen ikinci gününde Başkumandanlık vekâletinden şu emri aldım:

«Merkez Kumandanı Halil Bey, vazifeniz fırkanızla İran'da Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek orada umumi bir isyana esas olmak üzere harekete geçmek ve Rusları Hazar Denizi kıyılarından tard etmektir.»

Tanzim edilen nakliyat listesine göre kuvvei Seferiyeme bağlı son birlik 19 Aralık günü İstanbul'dan hareket etmiş olacaktı. Tellülebyaz tümenin en son ihraç noktası olarak tayin edildi. Birlikler şu şekilde nakledileceklerdi:

Haydarpaşa-Pozantı	:	**Trenle**
Pozantı-Gülek Boğazı	:	**Yaya olarak**
Gülek Boğazı-İskenderun	:	**Demiryolu**
İskenderun-Katman	:	**Yaya olarak**
Katman-Tellülebyaz	:	**Trenle**

Kademeler halinde ilerleyen tümenimi Urfa'da toplamak ve burada son bir istirahat verdikten sonra yola devam etmek kararına vardım. Tümenin Urfa'da toplanması daha önce düşünemediğim bir fayda sağladı. Urfa'da bulunduğum sırada, Başkumandanlıktan gelen emirde kuvvetlerimi itimat ettiğim bir alay kumandanına bırakarak Başkumandanlık Karargâhı ile buluşmak üzere ULUKIŞLA'ya hareketim bildirildi.

Beşinci Kuvvei Seferiye'nin üç alay kumandanı

arasında bulunan **BEKİR SAMİ BEY'i yarbaylığa terfi ettirdim** ve kumandayı O'na bırakarak Diyarbakır üzerinden Ulukışla'ya indim. Bu arada Sarıkamış Harekâtı yapılmıştı.

ENVER PAŞA, yanında BRONZAR Paşa olduğu halde Erzurum'dan Ulukışla'ya geldi, yanında KÂZIM BEY (ORBAY) da bulunuyordu. Burada hazırlatılan bir trenle İstanbul'a döndük. Enver Paşa'nın ağzını yolda bıçak açmıyordu. Yorgun ve kederli bir halde gözleri dalıyor, düşünüyor düşünüyordu. Bunun da sebebi SARIKAMIŞ Harekâtı idi. Enver bir ara bana şunları söyledi:

«— Amca, Sarıkamış Harekâtı çok kötü bir netice verdi, bu sebeble Kuvvei Seferiye'yi Üçüncü Ordu emrine sevketmek zarureti doğmuş bulunuyor. Sen yeni teşkil edilecek bir fırka ile İran'a gideceksin...»

Sarıkamış harekâtından sonra hakikaten çok zayıf düşmüş bulunan Üçüncü Ordu, Kuvvei Seferiye'nin iltihakı ile yeniden harekete geçebilecek bir kuvvet haline geldi.

İstanbul'da Beşinci Kuvvei Seferiye kuvvetinde olmak üzere Birinci Halil Bey Kuvvei Seferiyesi teşkil edildi. Bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra Beşinci Kuvvei Seferiye'ninki gibi harekete geçildi. Urfa'da kısa bir bekleyişten sonra Musul'a ulaşıldı. Musul'da hazırlıklar tekrar gözden geçirildi. Erbil üzerinden Revandiz-Rayet istikametinde İran'a ilerledik. Bu sırada İran hududunu aşan Rus kuvvetleri «Hay»'ın güneyindeki sırtları tahkim ve işgal etmişler.

Ruslarla karşı karşıyaydık ve şimdi onlarla dövüşecektik. Karşı kuvvetlerin, saldıracağım mevzilerinin başında ermeni asıllı NAZERBEGOF bulunuyordu (*)

İlk saldırımız Rus kuvvetleri tarafından kırıldı, yeniden taarruz hazırlığına geçmek ve keşifler yapmak üzere Dilman Güneyindeki sırtları tahkim ederek yerleştik.

Biz taarruz hazırlığındaydık ki Başkumandanlıktan şöyle bir emir geldi:

«Van sükût etmiştir. Bitlis ve Irak istikameti tehlikeye düşmüştür, daha vahim tehlikeler içinde kalmamak için en kısa yoldan geriye çekilerek bu istikametlerin tutulması gayesiyle Üçüncü Ordu emrine giriniz.»

Düşmanla temas kesildi ve kademe kademe geri çekiliş bşladı. Sarp ve dağlık arazide bir tek köprünün bile bulunmadığı nehirleri geçmek ve 12 bin askeri, on iki, on üç gün durmadan hareket halinde tutmak kolay bir iş değildi. Çok çabuk hareket etmek zorunda olduğumuzdan asker üç günlük erzak ancak alabilmişti. Bu da ayrı bir mesele halinde karşımızdaydı.... **Van'da jandarma alay kumandanlığı yaptığım sırada himayemi görerek dağdan inmiş bulunan GERAVİ KURT BEY benim o taraflara doğru ilerlediğimi duyunca hemen yola koyulmuş, sarp dağlarda karşılaştığımız vakit en içten**

(*) Nazerbegof 1918 de Müstakil Ermenistan Harbiye Nazırı olmuştur. Erivan'da kendisi ile görüşmüştük...

gelen bir tarzda onbeş kişilik maiyeti ile beraber bana katıldığını bildirdi. Bu dağları avucunun içi gibi bilen ve her geçidinde zamanında pusu kurmuş bulunan Kurt Bey'in bize katılışı elbetteki faydalı oldu. Kurt Bey pusuların geçit yerlerini kolaylıkla buluyor, yol vermez dağlardaki kılavuzluğu ile bizi götürüyordu. Batıya çekilişimizi anlayan düşman, yolumuzu kesebilmek ümidi içinde öteki yollardan bizi takibe başlamış. Düşmanın bu takibinden birlikleri zayiatsız olarak çekebilmek için her gün bir alay düşmanı oyalarken diğer birlikler çekilmeye devam etti... Bu şekilde ilerlerken erzakımız bitti, yol üzerinde ne köy ne de aşiretler vardı. Ancak yanımızdaki koyun ve sığırları keserek bir müddet te bunlarla idare ettik. Fakat birkaç gün sonra kimse ağzına et koyamaz oldu, çünkü tuzumuz da kalmadı. Gıdasızlık yüzünden birliklerde takatsızlık başgösterdiğini görüyordum, bir ara da yürüyüş kolu gerisinde kalan birkaç askerin kürtler tarafından vurulup silâhlarının alındığını duydum. Bu cinayeti cezasız bıraktığım zaman dağlardaki oyuklarda yaşayan kürtler büyük bir problem olarak karşımıza dikilebilirlerdi. O anda aklıma eski tarihlerde okuduğumuz «On binlerin dönüşü» geldi.... Buluştuğumuz yerde askerlerime bir günlük istirahat verdmi, Kurt Bey'den civarımızda kürt aşiretleri olup olmadığını sordum, yakınımızda üç köyün bulunduğunu söyledi... Her alaydan yüz kişilik olmak üzere üç müfreze teşkil ettirdim ve gece karanlığında müfrezeler köyleri sardılar. Yapılan baskınla bir grup kürt yakalandı. Bunların içinden en iriyarı ve şekavete en elverişli gördüğüm üçünü seçerek her birini bir alaya teslim et-

tim ve sabahleyin hareket ederken onları yol kenarındaki ağaçlara asmalarını söyledim. Diğer kürtler o gece karargâhta kalacaklar ve sabahleyin idamları görerek köylerine döneceklerdi. Onları toplayarak şunları söyledim:

«— Bundan sonra asker arkadan vurulursa bütün köyleri yakarım...»

Bunu yapmaktan üzüntü duymuştum. İmparatorluğun asırlarca ihmal ettiği bu insanlara acımamak elde değildi. Ama askeri de kurtarmak zorundaydım.

Ertesi sabah hareket ederken idam cezaları infaz edildi. Bıraktığımız kürtler köylerine döner dönmez: Türkler buldukları kürdü boğuyorlar diye etrafa haberleri uçurmuşlar ve yolda bir tek çobana bile rastlamadan yolumuza devam ettik. Yorgunluktan bir günlük mesafede geride kalmış olan yüze yakın neferim bu sayededir ki birliklerine sağ salim dönebildiler. İçlerinde o köylerin insanları da vardı.

Takip ettiğimiz yolun ilk noktası SİİRT'ti. Siirt'e yaklaştıkça yiyecek bulma ümidimiz de artıyordu. Kurt Bey'in yanındaki kürtler vasıtası ile Siirt mutasarrıfına bir mektup yazarak hemen erzak göndermesini istedim. Yola devam etiğimizde bir tuz madenine rastladık ve böylece gene et yeme imkânımız meydana çıktı. Tuzsuzluk askerin gözünde öyle büyümüş ki bir kısmının cephane sandıklarını boşaltıp tuz doldurduklarını sonra öğrendim. Bu arada Siirt'ten çıkarılan erzak kafilesi bize ulaştı, iki üç günlük bir istirahattan sonra da Bitlis'e doğru harekete devam ettik ve VAN gölü Batı sahilindeki sırtları tah-

kim ederek yerleştik. Düşman karargâhı Malazgirt'te idi, ben de karargâhımı Tatvan'da kurdum....

Daha önce Urfa-Diyarbakır üzerinden Üçüncü Ordu emrine gönderilen Beşinci Halil Bey Kuvvei Seferiyesi Murat Çayı Doğusundaki sırtlara yerleşmiş. Tatvan'a gelişimden itibaren Kuvvei Seferiyeme 51. Fırka, eski Kuvvei Seferiyeme de 52. Fırka numaraları verildi, 36. Fırka ve Van seyyar Jandarma fırkası da ki bunlar dört tümendi, emrine verilecek ÜÇÜNCÜ ORDU SAĞ CENAHI adı altında bir grup meydana gelmiş oldu.

36. Fırka'yı Van gölü Güneyinde vazifelendirdim, 52. Fırka'nın sağ kanadı 51. Fırka ile temdit edilmiş oldu. Ayrıca emrime verilen müstakil suvari alayını Titop geçidinin müdafaasına göndererek iki fırka arasındaki açıklığı böylece kapadım. Jandarma Fırkasını ise ihtiyatta tutuyordum.

Devamlı tetik üstünde bekliyorduk ki Rusların Malazgirt-Tatvan istikametinden saldırıları başladı. Ruslar büyük ümitlerle bir saldırıya geçmişlerdi ki karşılarında hiç beklemedikleri muntazam bir müdafaa hattı buldular... İnatla dayanmamız sonucunda da binlerce ölü bıraktılar. Bir tabur da esir vererek geri çekildiler.

Rus Tabur Kumandanı yaralı halde elimize geçmişti. Hemen menzil hastahanesine göndererek tedavi altına aldırdım. Yara almamış bölük kumandanlarından birisini de sorguya çekmek üzere karargâhıma getirttim. İlk öğrenmem lâzım gelen şey nasıl esir düştükleriydi. Bunu sorduğum vakit cevabı şu oldu:

«— Biz şimdiye kadar hangi mevziye hücum ettiysek çok uzaklardan ateş ediliyor, yaklaştığımız vakitte tepeleri bomboş buluyorduk. Bizim mevzilerimize şimdiye kadar da uzaktan ateş edip kaçan kürtlerden başka kimse yoktu. Bu defa da her zamanki gibi tepeleri boş bulacağımızı ümid ediyorduk... Fakat yaklaştığımız zaman şiddetli bir ateşe uğradık, birliklerin büyük kısmı bu ateş karşısında çekilmeye mecbur oldu. Biz taburumuzla en ileride bulunuyorduk, cephe ateşi karşısında ilerlemek imkânı olmadığı gibi çekilmemiz de aynı şekilde imkânsız bir hale geldi. Sağ ve sol taraflarımızdan süngü takmış Türk askerlerinin bağırarak üzerimize doğru geldiklerini görünce ikinci bir zor durum başladı ve tabur kumandanımız yaralandı, bunun verdiği şaşkınlıkla da ateşi kesip teslim olmak zorunda kaldık.»

Uzun boylu, sivri sakallı Rus yüzbaşısı ile bir taraftan konuşuyor, bir taraftan da konyak içiyorduk. Konyağın tesiri ile biraz rahatladı ve bu defa bana,

«— Siz alay kumandanı mısınız?...» diye bir soru sordu.

«— Fırka var emrimdedir fakat ben o fırkanın kumandanı değilim» cevabını verdim.

«— O halde bir kolordu ile mi karşılaşıyoruz?..»

Cevap vermedim, zaten o kolordu kelimesini söylediği vakit elektrikle çarpılmış gibi yerinden fırladı, gözleri hayretten büyümüş gibiydi... Bu defa Rusça uzun uzun lâkaplar vererek benimle konuşmaya devam etti. Tercümanlığımızı Rusya'da okumuş, üniversiteye devam etmiş bir yedek subay yapmakta idi. Heyecana kapılan Yüzbaşıya oturmasını işaret ettim. Oturdu, bu defa da,

«— Sizin isminiz nedir?...» diye adımı öğrenmek istedi. Gözlerinin içine baktım, biraz durdum, yavaşça:

«— Halil...» dedim... Rus Yüzbaşısı bu defa daha çok hayretler içinde kaldı ve Rusça şunları söylemeye başladı:

«— Niula vimini... (Ele avuca sığmayan) Halil gelmiş te O'nun haberi yok... Abbasief mahvoldu...»

Yüzbaşının heyecanından karşımızdaki Rus Kolordusu'nun kumandanının General Abbasief olduğunu öğrendim.... Yüzbaşıyı, muhafaza altında bulunan çadırında istirahata gönderdiğim vakit cephe haritalarının üzerine eğildim, kendi kendime gülüyordum....

Ruslar durmadan taarruzlarını tekrarladılar, fakat hiçbirisinde netice alamadılar, durmadan saldırıyorlar ve fakat kırılıp kırılıp geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Düşmanın gözle görülür kayıplarına karşı askerlerimizin maneviyatları da o derecede yükseldi, bundan faydalanmak için Üçüncü Ordu Kumandanı MAHMUT KÂMİL PAŞA'ya bir teklifte bulundum. Bu teklifimde Abbasief kolordusunu ezmek için kuvvetimin kâfi geleceğini, benim taarruza geçmem halinde de düşman kuvvetlerini şaşırtmak için Erzurum istikametinden düşman gerilerine bir müfrezenin sevkinin yerinde olacağını ileri sürdüm.

Mahmut Kâmil Paşa, teklifimi bütün samimiyeti ile kabul etti ve bir müfreze yerine düşman gerilerine Dokuzuncu Kolordu'yu bütün mevcudu ile Kılıç Gediği istikametinden süreceğini bildirdi, iki kolordunun birleşik hareketi için de ABDÜLKERİM PAŞA'yı vazifelendirdi. Bu harekât için emrime ve-

rilen suvari fırkası bir alay piyade ile takviye edildi... Nihayet Ahlat-Bergari üzerinden Beyazıt istikametinde olmak üzere bir sabah güneş doğarken Malazgirt-Karakilli tarafarından taarruza başladım....

Yüklenmemizle beraber Ruzlar Kuzey istikametlerinde çekilmeye başladılar, onlar çekilirlerken biz inatla takibe koyulduk. Önümüzdeki Rus birliklerinin büyük kısmı esir düştüler. Bu arada bir Rus subayı, ağaçların birinin dibinde yaralanmış yatıyordu. Rus subayının emir eri silâhını bırakmış, kumandanının karşısında «esas duruşta» put gibiydi. Bu manzarayı karargâh mensuplarından önce kıtaat ta görmüş ve takdir duyguları içinde önlerinden geçip gitmişler. Yaralı Rus subayını derhal tedavi altına aldırırken kumandanına karşı büyük sadakat içinde olan Rus erini çavuşluğa terfi ettirerek şöyle bir pusula yazdım ve eline verdim:

«Bu asker, kumandanına karşı en büyük sadakatı göstermiştir. Hernekadar aynı milletlerin askeri değilsek te bu örnek askeri çavuşluğa terfi ettiriyorum ve savaştan sonra da Rus orduları kumandanının bu terfii geri almamasını diliyorum... HALİL»

Bilmem ki sonra ne oldu...

Abbasief Kolordusu ricatını eski Türk-Rus hududuna kadar sürdürdü. 93 HUDUDU denilen bu hududun barışta tahkim edildiğini bildiğimden Karakilise hattında bir tahkimat kurarak askerlerime istirahat verdim.

Abbasief Kolordusu da bir müddet sonra aldığı takviye kuvvetleri ile beraber mevzilerimize tekrar saldırmaya başladılar, her seferinde ağır zayiatla

durakladılar ve fakat gene her defasında da yeni saldırılar yapmaktan geri kalmadılar. Fakat ne var ki bizim birliklerimizi mevzilerinden söküp atamıyorlardı. Bu taarruzlarda Rusların tek muvaffakiyetini ALİ İHSAN BEY'in verdiği (SABİS) bir emir teşkil etti. Ali İhsan Bey fırkasının asıl mevziinin ilerisinde bir ileri mevzi yaptırmış ve buradaki birliklere de emir almadan geri çekilmemeleri, sonuna kadar müdafaada bulunmalarını emretmiş. Ali İhsan Bey'in verdiği bu hatalı emir yüzünden savunmadaki taburun yarısı şehit oldu, diğer yarısı da esir düştü ve bu taburu mevcut birlikler listesinden çıkardık....

Bunun öfkesi ve üzüntüsü içindeydim ki bu defa ABDÜLKERİM PAŞA'dan şöyle bir emir geldi:

«Dokuzuncu kolordu her taraftan sarılmıştır. Çekilmesine imkân kalmamıştır. Onsekizinci Kolordu aynı akıbete düşmemek için önüne piştar, arkasına dümdar, iki yanına caniptar müfrezeleri ayırarak süratle geri çekilmelidir. Ben bu gece Malazgirt, yarın gece de Hınıs'ta bulunacağım.»

İmza yerine de şu vardı: Bismüllahirahmanülrahhim, Mirliva Abdülkerim...

Böyle saçma sapan emirlere itaat etmem söz konusu olamazdı ve ben, benim kolordumla birlikte taarruza geçmiş Dokuzuncu Kolordu'yu düşmana bırakıp çekilemezdim. Beraber ölür ya da beraber kalırdık.

Dokuzuncu Kolordu Kılıç Gediği dağlarındaydı. Derhal Murat nehrine hâkim tepelere atımı sürdüm, tepeden Tutak Ovası tamamen görünüyordu. Buradan gördüğüme göre Dokuzuncu Kolordunun gerisindeki düşman kuvveti bir suvari fırkası idi.. Onları kurtarabileceğimi düşünerek 52. Fırkayı nehrin sağ sahiline geçirdim. Burada daha önce Ruslar tarafından yapılmış ve terkedilmış mükemmel siperler vardı, fırka bu siperleri işgal ederek yerleşti. Bunu anlayan düşman suvari fırkası 52. Fırka üzerine saldırıya geçti... Sonu, talim ve terbiyesi mükemmel bir piyade fırkasına bir suvari fırkasının saldırısı neye malolursa ona maloldu. Savaş tecrübesi fazla olan 52. Fırka düşman suvarileri bir metreye gelinceye kadar sabırla bekledi ve bir anda silâhlar ateş kusarken makinalı tüfeklerin tarrakası buna karıştı. Düşman birlikleri eriyip gittiler. Savaşı ve neticesini, bulunduğum tepeden olduğu gibi görebiliyordum... Kalıntılar atlarının başlarını geri çevirdiler ve peşlerine bataryalarını da takıp Kuzey-Batı istikametinde gözden kayboldular.

9. Kolordu Kumandanı REMZİ PAŞA'ya şu haberi gönderdim:

«Kılıç gediği Güneyindeki düşman suvari fırkası bozulup çekilmiştir. 9. Kolordunun geri yolu açıktır. Murat nehrini takiben Malazgirt'e çekiliniz. Ben kolordumla nehrin her iki sahilinden kademe kademe müdafaada bulunarak çekilişinizi himaye edebileceğim...» Böylece 9. Kolordu kumandanın emri hilâfına kurtulmuş oldu, yavaş yavaş ilk mevzilerimize çekildik.

Dört gün dört gece devam eden bu ricat savaşında gündüzler savaşla geceleri de yürüyüşle geçtiği için uykuya zaman kalmadı. 3. Ordu da bizden haber alamadığı için telâşa düşmüş, bekliyormuş...

Kop'a geldiğim zaman sahra telgrafı vasıtası ile orduya vaziyeti anlatmak üzere yazdığım raporun her cümlesini dikte ettirirken içim geçiyor uyuyuveriyordum. Makine sesi kesilince gözümü açıyor ve tekrar yazdırıyordum... Hayatımın en uzun uykusuzluğu bu olmuştur.

Asıl müdafaa mevzilerimize çekilmiştik. Yerleşmemizi tamamlayarak düşman saldırısını beklemeye başladık. Ruslar 52. Fırka'ya taarruza devam ettiler fakat muvaffak olamadılar. Rus kuvvetleri bu defa Murat nehrini geçerek siperlere yandan saldırmış, baskın şeklinde gelişen bu çarpışmada düşman siperleri işgal etmiş, bu yüzden önce bölük sonra tabur, alay ve nihayet fırka paniğe kapılmış ve gerilerdeki sırtlara çekilmeye başlamış. Kendi birliklerimin başında sırtımı bir toprak yığınına dayamış, elimdeki silâhı şöyle bir temizliyordum ki bu feci durumu bildiren bir şifre aldım.

Sağ cenahın müdafaasını Ali İhsan (Sabis) Bey'e bırakarak hemen o tarafa koştum, ne var ki artık vakit geçmişti. Sebebsiz olarak geri çekilen bu fırkayı tekrar eski mevzilerine sürmek mümkün olmadı. Yapılacak tek şey kalıyordu, bulunduğumuz sırtlarda fırkayı müdafaa hattına sokmak. Öyle yaptık...

Van Gölü'nün Güney yanlarındaki dağlarda bulunan ve buraları savunan 36. Kerkük Fırkası'nın talim terbiyesi noksandı. Onların da her zaman zor

durumda kalmaları mümkündü. Bu fırka üzerine Ruslar iki ermeni taburu ve bir Kazak suvari alayı ile saldırıya geçmişler. Fırka bu saldırıya dayanamamış, Bitlis istikametinde çekilmiş. Fırkanın çekiliş sebeblerini raporlardan incelediğim vakit şunu gördüm ki fırka kumandanı ŞAMLI YUSUF ZİYA Bey'in bu çekilişte hatası vardır. İsteseydi dayanabilirdi. Yusuf Ziya Bey'e bir haberci göndererek kendisine saldıran düşman kuvvetlerinin az olduğunu bu sebeble Bitlis Boğazı'nı tıkayarak savunmaya çekilmesini, kendisine gerekli takviye kuvvetlerini göndereceğimi bildirdim. Hemen arkasından da MİRALAY İSHAK'ı durumu yerinde görüp tahkik etmesi için 36. Fırka'ya gönderdim. Durumu süratle gözden geçirdiği anlaşılan İshak Bey şu telgrafı gönderdi:

«Siperler tek bir adam alamayacak kadar doludur, takviye manâsızdır.»

Durum meydana çıkmış oluyordu. İshak Bey'e şu şifreyi gönderdim:

«Fırka'nın kumandasını derhal deruhte ediniz. Yusuf Ziya Bey'i de tekaüde sevkettim... Halil.»

Bir müddet sonra da İran cephesinde Ruslarla savaşırken bir hayli zayıf düşmüş bulunan seyyar jandarma fırkasını 36. Fırka ile birleştirerek yeni bir kuvvet teşkil ettim ve bu kuvvetin başına KÖPRÜLÜLÜ KÂZIM BEY'i tayin ettim. (General Kâzım ÖZALP)....

Ruslar Kars mıntıkasında büyük kuvvetler toplamaya başlamışlardı. Yaptığımız tetkikler sonunda bu kuvvetlerin 3. Ordu'ya saldırmak için toplandık-

larını öğrendik. Bitlis-Muş istikametlerini örtme kuvvetlerine bırakarak kolordumla beraber Hasankale'ye hareket ettim. **14 Eylül 1915**'de 3. Ordu'nun sağ cenahına yerleştik, **19 EYLÜL 1915** günü de 51 ve 52. Fırkalardan kurulu kolorduma 18. Kolordu adı verildi.

Rusların beklediğimiz taarruzları gecikiyordu, taarruz geciktikçe bizim de sabırsızlığımız artıyordu. Rusların taarruzlarını geciktirmelerinin mutlaka bir sebebi olmalıydı. Ve çok geçmeden de bu sebeb kendisini gösterdi. Başkumandanlık karargâhı şunu bildiriyordu:

> **«Basra-Bağdat istikametinden ilerlemekte olan bir İngiliz Kuvvei Seferiyesi, Bağdat'ı tehdit etmektedir. 18. Kolordu, 3. Ordu emrinden çıkarak İngilizleri karşılamak üzere Irak'a hareket edecektir. 9 Ekim 1915.»**

Emri aldığım zaman gözümün önünde tam teçhizatlı ve talimli İngiliz orduları geldiler, dikildiler ve durdular.... Anlaşılan güzel bir savaş olacaktı, İmparatorluğu bölüşenlerden biri olan İngiltere, üzerinde Güneş'in batmadığı imparatorluğun orduları ile dövüşecektik... Dövüşürdük...

Emri subaylarıma kademeli ilerleyiş için gereken emirleri verdikten sonra Ordu Kumandanı Mahmut Kâmil Paşa'ya vedaya gittim. Karargâhında beni derin bir keder içinde karşılayan paşanın ağzını bıçak açmıyordu.

«— İngilizlere doğru ilerlemem gerektiğini bili-

yorsunuz. Savaştır bu, belki de tekrar görüşmek kısmet değildir... Allahaısmarladık demeye geldim...»

Mahmut Kâmil Paşa bana doğru bir iki adım attı, gözlerini gözlerime dikti ve sonra keder dolu bir sesle,

«— Halil.... Irak'a gideceksin, Bağdat'ı kurtaracaksın fakat Erzurum düşecek...»

Birşey söylemedim... O'nu karargâhında bırakıp çıktığım zaman ağlıyordu. Gözlerimi elimin tersi ile şöyle bir silerek birliklerimin başına döndüm.... REVAL'i hazırlayanlarla kaç cephede birden dövüşüyorduk...

Kolordu karargâhı, olduğu gibi atlıydı. Besili atlara binen subaylar da iyi birer suvari olarak yetiştirilmişlerdi... Mahmuzlarımızı atların karnına gömdüğümüzün birinci gününde Hasankale arkalarda kaldı ve Hınıs'a indik.. İkinci gün Muş atların nallarının arkasında kalırken üçüncü gün de Bitlis'e girdik. 500 kilometrelik dağlık ve sarp arazideki bu sürat ve hiç at değiştirmeden alınan mesafe karargâhta takdir duyguları uyandırdı. Bitlis'teki hafif moladan sonra Siirt'e doğru dört nala yola koyulduk... Anadolu'nun misafirperverliği ile tanınmış bu ufak şehrine girdiğimiz zaman halk sokaklara dökülmüş bizi karşılıyordu.

Siirt'te daha fazla kalamazdık. Bir konak daha ilerleyerek Siirt Çayı kenarında ordugâh kurduk. At sırtında geçen yorgunluğu rahat bir uyku ile gidermek istediğim gecenin sabahının erken saatlarında tahammülü zor bir sancı ile uyandım. Karargâhımdaki üç doktorun teşhisi şu oldu: Apandisit iltihabı...

Sancının bir nehir kenarında başlaması benim için şanstı. Ata binmek imkânım kalmadığından etraftaki köylerden temin edilen koyun postlarından savaşın pratik taşıt vasıtaları olan kelekler yapıldı. Kendimizi akıntılara bıraktık ve Musul'a kadar gelebildik. Burada Vali Haydar Bey'in evinde misafir kaldım. Türk ve Alman doktorların yaptıkları konsultasyon neticesinde hastalığın apandisit iltihabı olduğuna bir defa daha karar verildi. Ne var ki temiz bir yer bulunamadığı için amcliyata kimse cesaret gösteremedi. Alman doktor kendisinin de sekiz on yıl önce aynı şeyle karşı karşıya kaldığını bunun istirahatle geçtiğini söyledi. Ben de on gün kadar istirahat ettim. Bu sırada birlikler keleklerle Bağdat'a kadar nakledildiler. Bunun faydası askerin yorulmadan nakli oluyordu. Üstelik askercikler de bundan pek hoşlandılar. Kelekleri yapmak için Cizre'den bulunan tulum ve direkler seferlerini tamamladıktan sonra sökülerek Cizre'ye gönderiliyor, burada tekrar düzenlenerek yeni birliklerin nakli sağlanıyordu. Kolordu'nun keleklerle nakli böylece kısa bir müddet içinde tamamlandı...

İNGİLİZLER VE KUT SAVAŞLARI

... Bu sıralarda Irak Cephesi Kumandanı Miralay Nurettin Bey'di (*) ve ben Kolordumla beraber Nurettin Bey'in emrine verildim. Rütbem albaydı fakat Nurettin Bey benden daha kıdemliydi. Savaş durumu da pek lehimizde görülmüyor ve Nurettin Bey Dicle boyunca çekilmeye devam ediyordu. Son mevzi olarak ta Bağdat'ın güneyinde bulunan Selman-ı Pak'ta tahkimat yapmaktaydı. Benim kolordumun ileri kademeleri de cepheye yaklaşmışlardı ki en ilerideki alayla bir diğer alayın iki taburunu cepheye sevkettim.

Benim de cepheye gitmem ve mevzilerde alınan savunma tedbirlerini görmem gerekti... Ata henüz binemediğim için otomobilin içine serdirdiğim bir şilte üzerine uzanarak cepheye çıktım. Mevzileri gezdikten sonra Nurettin Paşa ile beraber şuna karar verdik:

Grup emrinde bulunan 45. Fırka Cephe savunmasına tahsis edilecek,

18. Kolordu'ya mensup tahriben iki alay mevziin sol ilerisinde koltuk şeklinde vaziyet alacak,

---

(*) Kurtuluş Savaşı'nın I. Ordu Kumandanı Nurettin Paşa.

Savaş kabiliyeti az olan 37. Fırka Grup ihtiyatı olarak kalacak...

Düşman bu tertiple karşılanarak dövüşülecek...

Ertesi günü sabahın erken saatlarında dürbünlerimiz GENERAL TOWUHSHEND kumandasındaki İngiliz sefer kuvvetlerinin adetleri olduğu üzere Dicle'nin sol yanından harekete geçtiğini tesbit ediyordu... Ve tarih **22 Kasım 1915**'i düşerken İngiliz kuvvetleri 45. Fırka'ya sol sahilden ve cepheden şiddetle vurdular. Harekâtın biraz daha gelişmesini bekliyordum, 45. Fırka da takdir dolu bir savunma yapıyordu... İngilizler cephe hattının büyük bir kısmına iyice yaklaştıkları sırada çöl tarafında bulundurduğum beş taburuma şu emri verdim:

«— Beş tabur birden ateşle beraber süngü hücumuna kalkacak ve düşmanı, istikametinde bulunduğu sağ taraftan vuracaktır. Çarpışma ölene kadardır....»

Ateş sahasına beş taburun birden süngü takmış olarak dalması İngilizler üzerinde önce şaşkınlık sonra panik yarattı. Taburlar «ölünceye kadar» emrini eksiksiz yerine getirirlerken İngilizler ricata başladılar. Sonra «4500»den fazla ölü verdiklerini tesbit ettik. Saldırı şeklimize göre bizim de zayiatımız pek hafif olmadı.

Geceyle beraber çölde sükûnet başladı ve Nurettin Bey'in 45. Fırka'nın ağır kayıplarını düşünerek bütün kuvvetleri ile Bağdat istikametinde ricata başladığını öğrendim. Otomobilime binerek süratle ilerledim ve Nurettin Paşa'yı buldum. Toz toprak içindeydi...

«— Ricatiniz için sebeb nedir?...» diye sorduğum vakit cevabı 45. Fırka'nın ağır kayıpları ve bu durumda kuvvetlerin dağılmaya başladığı, bu sebeble çekilmeye karar verdiğini bildirdi. Kendisine şunları söyledim:

«— Bozulan kuvvetler bizim kuvvetlerimiz değil, düşman kuvvetleridir. Şunu size temin ederim ki sabahleyin düşmanın geri kalan kuvvetleri de ricata devam edeceklerdir ve bunlar kuvvetlerimizce takip altına alınacaklardır...»

«— Peki o halde bu geceyi, bulunduğumuz nokta ve siperlerde geçirelim...»

Sabahleyin gün ağarırken karşımızda düşman kuvvetlerinden eser kalmadığını gördük. Birbirini takib ederek gelen tabur ve alaylarımla kuvvetlerim arttı. 18. Kolordu'nun önüne geçtim, 13. Kolordu'nun iki fırkasını da geriye alarak düşman kuvvetlerini takibe başladım. Gece piyadesini çeken düşman kuvvetleri bunların emin bir şekilde intikallerini sağlamak için suvari kuvvetlerini artçı olarak bırakmış. Artçı kuvvetlerle dövüşe dövüşe ilerlemeye devam ettik. Anladığıma göre General Towuhshend Selman Pak'e gelmeden önce çekilme ihtimaline karşı KUTÜLAMARA kasabasını sahra usulünde tahkim etmiş. Araplar vasıtası ile bunu öğrenmiş bulunuyorduk. General bir müstahkem mevkide suvari iaşesinin temininin zorunluğunu bildiği için de suvari kuvvetlerini Basra istikametine sürmüş. Böylece piyadeye karşı piyade temasımız başladı... (*)

(*) **IRAK SEFERİM adlı kitabında General TOWUHSHEND şu açıklamayı yapmaktadır:**

Takibin ikinci ve üçüncü günü sıkı yürüyüşlerimizle aradaki mesafe hiçe indirildi. Delebeha denilen mıntıkada düşman ordugâhı ile aramızdaki mesafenin bir kilometreye indiğini gördüm. Birliklerin çoğu ile beraber ben de geceyi burada geçirmeye karar verdim. Ayrıca geceyi boş geçirmemek için de 51. Fırka'nın bir alayını düşmanın yolunu kesmek için ileri sürdüm. Fırka sabaha kadar düşman ordugâhını arayıp durmuş ve boşuna yorulmuştu. Bunun sebebini öğrendiğim vakit te kendi kendime güldüm. Çölde zaman zaman kendini gösteren Serap'ın kurbanı olduk. Hattâ bir ara ileri harekete sürdüğüm 51. Fırka'yı takib ederek yola koyulduğumda birkaç kilometre ileriden gelen ufak bir atlı grubu gördüm, bunların İngiliz kuvvetleri atlıları olacağını düşünerek birkaç atlıyı üzerlerine doğru sürdüm, sonradan öğrendim ki bunlar 51. Fırka'nın öncüleridir. 51. Fırka öncüsü ordugâhtan hareketinden sonra düşman istikametinde ilerliyeceğine, kendi etrafında bir daire çizmiş ve bütün fırkayı da kendi peşine takarak geri ve hareket ettiği yere dönmüş....

Bu durum bize bir hayli zaman kaybettirdi. Artık ilerlemek için telgraf tellerini takib ediyorduk...

Delebeha'da düşmana çok yakın mesafede geceyi geçirdiğimizde kolorduyu takibe memur edilen 13. Kolordu, iki kolordu arasında bırakılması lâzım gelen açıklığa aldırmamış ve bu beş kilometrelik me-

---

«18.000 kişilik Türk Ordusunu sağ kanadından sarmıştım. Onları korkunç bir bozguna uğratacaktım. Fakat bu sırada Kafkasya'dan taze bir kolordu ile Halil Paşa WATERLO'daki BLÜCHER gibi muharebe sahasına çıkageldi... Talihimiz bir anda değişti böylece...»

safeyi kapadığı gibi sanki piknikteymiş gibi hemen mahruti çadırlarını da kurmuş...

Hareketlerimde serbest kalabilmek için Nuretin Bey'den bu kolorduyu benden uzak tutmasını istedim. ne var ki gün ağarıp ta çadırlar meydana çıkınca düşman bataryalarının şiddetli ateşleri başladı. Düz arazide hedef teşkil edilen çadırlar allak bullak oldu ve iaşe yüklü deve kolu da ağır zayiata uğradı. Kolordu 300 asker kaybetmişti. Bir subay kan ter içinde ve ateş arasında yanıma yaklaşarak şu haberi verdi:

«— 13. Kolordu Kumandanı Miralay Mehmet Ali Bey, çadırında parçalanarak şehit olmuştur...»

Savaş hata kabul etmezdi, en ufak hata ağır sonuçlar verirdi... Düşmanla yakın temas halinde bulunan benim kolordumun ise zayiatı yoktu. Daha sonra Kurtuluş Savaşı'nda görev alan Topçu Kumandanı Kemal (Korgeneral Kemal Doğan) bataryası ile düşman üzerine isabetli atışlar yapıyordu...

Geceden faydalanarak düşmanın yan tarafına doğru ilerlemiş bulunan 51. Fırka'nın taarruza geçmesi lâzımdı. Ne var ki bu kuvvetlere emir göndermek, ateş altında pek kolay değildi. Yanımdaki genç subaylara dönerek:

«— Saldırı emrini kim götürecektir?...»

Üç genç subay birden karşımda dikiliverdiler, baktım, ölüme hazır insanlardı....

Üçüne birden aynı emri yazılı olarak verdim:

«51. Fırka emri alır almaz, 45. Fırka emri alır almaz hemen düşmana cepheden ve arkadan tazyik hareketine girişeceklerdir..»

Biraz sonra üç genç subay düz arazide sıçrama hareketleri ile bizim birliklerimize doğru koşmaya başladılar. Etraflarında şarapneller yağarken onlar emre itaatın en güzel örneğini verip hedeflerini buldular.

Hayranlık dolu takib içinde bulunduğum sırada gene genç bir subay karşımda dikildi ve birlik kumandanından şu pusulayı getirdi:

«Bu sabahki vaziyete göre Fırkama düşmanın sağ cenah ve gerilerine taarruz emri vereceğinizi tahmin ettiğimden fırkamla beraber taarruza geçtiğimi arz ederim. Miralay Reşit...»

51. Fırka'nın yandan, 45. Fırka'nın cepheden tazyiki düşmanı bir hayli sarstı ve fakat bu sırada İngiliz suvari fırkası tekrar yan muhafazasına girişerek çevirme hareketine mani oldu....

Savaşta zaman çabuk geçiyordu... Ertesi sabah 51. Fırka önde, 45. Fırka da arkada olmak üzere tekrar düşmanın takibine koyulduk ve düşman daha önce hazırlanan KUTÜLAMARA mevzilerine çekildi... Bu müstahkem mevkinin varlığını biliyorduk fakat savunma kudreti ne idi?...

Kutülamara, bizim kısaca «KUT» dediğimiz bu kasaba, Dicle'nin sol sahilinde bulunan keskin bir dere üzerindedir. Kut'a giren düşman, dere içinde sıkışıp kaldı. Nehrin sağ tarafına geçip yoluna devam edebilmesi için de köprüsü yoktu. İngiliz kuvvetleri avucumuzun içine girmiş oluyordu böylece. Nuretin Bey'le durumu müzakere ederek düşmana teslim olması için teklifte bulunmaya karar verdik. Ama düşman bu teklifi kabul etmezse şiddetli bir saldırıyla Kut'u almaya karar vermiştim.

İngiliz kuvvetleri kumandanlığı teslim teklifimizi reddetti. Irkımıza has töreyi yerine getirmek bizim için düşmana karşı yapılması lâzım gelen son bir görevdi. Ondan sonrasını kendileri bilirlerdi.

Artık taarruz denemelerine başlayabilirdik. İlk olarak birlikleri düşmanın sağ cenahında bir çıkıntı teşkil eden Hudeyri Kalesi istikametinde olmak üzere bir taarruza kaldırdık. Topraktan yapılmış Hudeyri kalesi topçularımız tarafından tahrib edildi ve kıtalar, açılan gedikten içeriye dolmaya başladılar fakat ne var ki bunu hesaplayan düşmanın tel örgüleri onlar için ikinci bir engel teşkil etti. Topçumuz 10,5-15 lik toplardan mahrumdu, yalnız mantelli toplara sahipti. Sahra topçusu ise bu kuvvetle istediğimiz tahribatı yapamazdı. İnatlı taarruz ise bize askerin fazla kaybına malolurdu. Onun için birlikle-

ri geri çekerek düşman sığınağının etrafını sarmaya ve bütün yollarını kapatmaya karar verdik. Her kale gibi erzak ve cephanesi belli olan KUT elbette teslim olmak zorunda kalacaktı ve ben ya ölecektim ya da bu inatçı İngiliz birliklerinin esir alındığını Genel Karargâha bildirecektim... Başka bir yol seçmemeye karar verdim, taa ki yanımda son nefer kalsın.

Düşman suvari fırkası ise kaleye giremediği için çekilip gitmek zorunda kaldı. Kale uzun müddet dayanabilirse bizi ezmeye yetecek kadar İngiliz ve Hint Kuvvei Seyyariyesi'ne ihtiyacı olacaktı. Onun da çaresini şöyle bulduk. Gelecek yardım kuvvetleri Kut'dan uzak olan yerlerde tutulacaktır. Bunu da ancak kuvvetleri zayıf ta olsa suvari fırkası yapabilirdi O'nu Güney'e doğru sürdüm. Bir taraftan keşifler istihbaratlar yapılırken, bir taraftan da kale etrafındaki muhasara hattı tel örgüler ve siperlerle takviye edildi.

Muhasara hattı kuvvetlendikçe fazla olduğu kabul edilen kuvvetler düşmana yardım gelmesi ihtimali olan Basra istikametine sürülmeye devam edildi. Ve KUT MUHASARASI MESULİYETİ tamamen benim üzerime verildi. Düşmanda da huruç hareketi belirtileri görülmediği gibi gün geçtikte kuvvetinin kesilmeye başladığı da hissediliyordu. Öyle bir an geldi ki 45. Fırka'nın 3. Alayı ile 32. Fırka'nın zayıf bir alayından başka kuvveti muhasara hattında tutmanın lüzumsuzluğunu anladım, 18 ve 13. Fırka'ların asıl kıtaatlarını Aliülgarbi'ye sürdüm. Artık gelecek yardım kuvvetleri de biraz zor geçerlerdi bu kuv-

vetlerimizi. Dicle Grup Kumandanı Nurettin Bey bu kuvvetlerin idaresini üzerine alarak ayrıldı. Şimdi başbaşa kalmıştık inatçı İngiliz Kumandanı ile...

Bu sıralarda Basra üzerinden sevk edilmekte olan İngiliz ordusu gruplar halinde Aliülgarbi'ye gelerek yerleşmeye başladılar ve ordular arasında temas aramalarına geçildi. Dicle boyunda toplanan İngiliz kuvvetlerinin sayısı bizim ordumuzun çok üstüne çıktı ki bu hal kritik bir durum meydana getiriyordu.....

Genel Karargâh'ta bu sırda 6. Orduyu ihdas ederek kumandanlığına GOLTZ Paşa'yı tayinle Bağdata gönderdi....

İngiliz kuvvetleri hazırlıklarını bitirmiş olacaklardı ki birdenbire Aliülgarbi'deki grubumuza karşı taarruza geçtiler, muharebe sabahtan akşama kadar sürdü ve Nurettin Bey, kuvvetlerini daha gerilerdeki mevzilere çekmek zorunda kaldı. İkinci günü taraflar gene şiddetli bir savaşa tutuştular ve bu defa da kuvvetlerimiz Vadiikilâl mevziine çekildi... Gece Vonder Goltz'dan şöyle bir telgraf aldım:

«Derhal Grup kumandanlığını deruhte ediniz.»

Bu bence hazin bir emirdi. Kendisine şu cevabı verdim:

«Emri telâkki etmiş bulunuyorum. Ancak derhal cepheye giderek Nurettin Bey'le görüşeceğim. Savaş sırasında kumandan değiştirmek tıpkı 1870 seferinde Fransızların sık sık kumandan değiştirmesinden doğan fena neticeler gibi bir hal yaratır. Nurettin Bey parça parça kuvvetlerle muharebeyi kabul etmek yerine bütün kuvvetlerle savaşa girmeyi kabul ederse

emrine gireceğim. Kendisi ile hemfikir olamazsak ordu emrini yerine getirerek kumandayı üzerime alacağım.»

Goltz Paşa'nın cevabı:

«Vaziyetin tesbiti matluptur. Düşmanın durdurulması lâzım geldiğine göre dilediğiniz gibi harekette serbestsiniz.»

Telgraf başındaki bu konuşmamız böylece kesildi ve hemen Kut önünde maiyetime verilmiş bulunan grup erkânıharp reisi AŞİR BEY'i çağırarak (General Aşir ATLI) durumu anlattım ve dedim ki:

«— Tabiye fikirlerini yakından bildiğimiz Nurettin Bey bütün kuvvetini yalnız bir sahilde toplayarak düşmanlara karşı katti bir muharebe verilmesini kabul edecek midir.. Ne dersiniz?..»

«— Nurettin Bey'in sureti kattiyede alıştığı sistemden vazgeçmeyeceğini tahmin ederim...»

O halde yapılacak tek şey Nurettin Bey'le konuşmaktı. Otomobilimle derhal cepheye hareket ederek Nurettin Bey'i buldum, sabahleyin başlamış bir savaşın içindeydi.... Beni karşısında görünce ne var der gibi bana baktı,

«— Bir durumu sizinle görüşmek zorundayım, sol sahilde muharebe bütün şiddeti ile devam ediyor, halbuki siz yarı kuvvetinizi sağ sahilde muattal bir halde tutuyorsunuz, bunun doğru olmadığı görüşündeyim, sağdaki kuvvetlerinizi ilerideki köprüden sol sahile geçirerek düşmana yüklenmeniz lâzımdır...»

«— Böyle bir tabiyeyi kabul edemem, gece de ricat emri vereceğim.»

Üzülerek cebimdeki telgrafı çıkarıp kendisine gösterdim:

«— Şu andan itibaren kumandayı devralıyorum... Affınızı dilerim.»

Düşündü, gözleri dolu dolu oldu....

«— Allah senden razı olsun Halil, beni bu belâlı vaziyetten kurtardın, bildiğin gibi yap, Allah yardımcın olsun....»

Boynuma sarıldı, öpüştük ve kumandayı bana bırakarak cephe gerilerine doğru hareket etti....

10 Ocak 1916 günü grup kumandanlığını aldığım vakit Nurettin Bey'in maiyeti emrime girmiş oluyordu. Kıta kumandanlarını toplayarak kesin kumanda görüşünü tebliğ ettim:

«— Dicle sağ sahilinde bulunan kuvvetler mevzilerin gerisindeki köprüden sol sahile geçirilecektir. Kıtaatın geçişi tamamlanır tamamlanmaz dubalarla kurulmuş olan köprü sökülüp gerilere nakledilecektir....

Selâm vererek görevlerinin başlarına koştular.

13 Ocak 1916... Düşman sol cenahını Dicle'ye vererek cepheden sağ cenahımıza baskıya devam etmekteydi fakat düz arazide cephe taarruzu ile bir netice alamıyorlardı, bu defa ihtiyatlarını kendi sağ kanadına sürüp orasını takviye etmek suretiyle bizi çevirmeye teşebbüs ettiler. Onların bu hareketlerine karşı ben de ihtiyat kuvvetlerimi cephenin sol cenahına sürerek süratle cepheyi uzatmaya başladım. Böylece düşman kuvvetlerinin sağ cenahımız zannettikleri yerlerde cenah bir türlü bitmez oldu ve yeni yeni cephelerimiz meydana çıkmaya başladı, ne yapmak istediğimi anlıyamıyorlardı... Bir taraftan savaş bütün şiddeti ile devam ederken bir taraftan

da ben cenahı uzatıyordum.... Düşman artık cenalı diye birşey bulamaz hale geldi... Akşama doğru cephemiz 12 kilometre kadar genişlemişti ki bu saatlerde artık ne düşmanda ne de bizde yayılacak hal kalmamıştı.....

Akşam yaklaşırken sol cenahımız gerisinde kalan Süveyce bataklığı ile sol cenahımız açıkları istikametinde hücuma geçmek üzere hazırlanan bir düşman suvari fırkasının bulunduğunu tesbit ettim. Yapılacak şey vakit kazanmak ve O'nu şaşırtmaktı... Sayıca zayıf ve fakat fedakâr suvari birliğine derhal bu kuvvetlere saldırmaları için emir verdim, birlikler düşmana yaklaştıkları vakit yaya savaşa inecekler ve bataryaları ile onları oyalayıp hücumdan alıkoyacaklardı... Liva hareket eder etmez elimdeki son ihtiyat kuvvetleri de onları desteklemek için aynı istikamette ileri sürdüm. Liva'nın şiddetli saldırısı düşmanı bir anda şaşırttı ve istediğim neticeyi sağladı.... Mahiyetini bilmediği atlı kuvvetlerin üzerine geldiğini gören İngiliz kuvvetleri atlıları attan inerek siper savaşına tutuşmuşlardı.... Bu çatışma geç saatlere kadar devam edip gitti.

Savaşları, düşman hareketlerini tarassut dürbünü ile takib ederek lâzım gelen emirleri veriyordum ki omuzuma bir el dokundu, dönüp baktığımda GOLTZ PAŞA'yı yanımda dikilmiş gördüm... Umumi vaziyeti ve kanaatlerimi kendisine anlattım,

«— Gece yaklaştığı için düşman bizi mevzilerimizden sökemeyecektir, mamafih 15 kilometrelik bu cephe yerine 5, 6 kilometre geride Süveyce bataklığı ile Dicle arasında gelirken tesbit ettiğim iki ka-

nadı dayalı ve genişliği 1000, 1200 metre kadar olan Felahiye Boğazı'nda yeni bir mevzi hazırlatıyorum... Gerekirse orada dayanılacaktır ve bir adım da geri gidilmeyecektir, ta ki son nefere ve hattâ bana kadar...»

Kumandayı ilk ele aldığım gün, grubu geri çekmeyi pek uygun bulmuyordum, bu askerin maneviyatını bozabilirdi. 51. Fırka'nın 7. Alayı da Bağdat'tan yola çıkarılmış... O gece cepheye iltihak edecekti ve çok sevdiğim bu alay benim kuvvetli bir ihtiyat grubum olacaktı... Goltz Paşa beni dinledikten sonra,

«— Dürbününüzle düşman hareketini görebilir miyim?...»

«— Buyrunuz, bakınız...»

Goltz Paşa tarassut dürbününü gözlerine yaklaştırdı, baktı baktı, eli ile ilerileri işaret etti,

«— Güzel güzel...»

Bu arada sol cenahımız ilerisinde sıçramalarla yaklaşan bir başka düşman birliği tesbit ettim ve bu birlikleri dürbünün görüşüne sokarak Paşa'ya gösterdim. Paşa, gözlerini ovuşturdu ve,

«— Ve yani düşman birlikleri şu ormanın içinde midir?...»

Gülümsedim:

«— Gördüğünüz orman değil, düşman avcı kollarının teşkil ettiği hatlardır.. Serap görüyorsunuz...»

Gece oldu... Savaşın tatlı yorgunluğu yavaş yavaş omuzlarımıza çöküyordu, birliklerime yeni emrimi tebliğ ettim:

«— Bütün kıtaat geceyi savaşa hazır vaziyette geçirecektir...»

Biraz dinlenmek üzere tarassut yerinde kurulan çadıra çekildim, Goltz Paşa'yı da diğerine yerleştirdim... Silâhım belimdeydi ve ayaklarımdan çizmelerimi bile çıkaramamıştım...

Şöyle bir dalmıştım ki, nöbetçi subayı ile beraber GOLTZ PAŞA çadırıma girdiler... Paşa hiçbir şey söylemedi. Yumulmuş avucunu bana doğru uzattı, gözlerimin içine bakarak avucunu açtı... Birinci rütbeden bir Alman harp madalyasını bana veriyordu....

Daha sonra birlikleri daha önce hazırlattığım Felahiye mevziine çekmenin yerinde olacağını söyledi... Doğru buldum bunu ve kıtaat dinlenmiş bir halde kademe kademe Felahiye'ye çekilmeye başladı....

Sabah olduğunda bir alay Felahiye'de daha önce hazırlanan mevzileri işgal etmiş, hat gerisine bataryalar yerleşmiş ve diğer kısmı külli de bu bataryaların gerisinde yer almış bulunuyorlardı. Derinliğine yerleşen her alay bir kanadını Dicle'ye, diğer kanadını Süveyce Bataklığına dayayarak kendisine avcı hendeği açmaya başladı. Bu hendekler ilk zamanlarda basit idiyselerse de sonraları ateş hatları haline getirildiler. Peyderpey irtibat yolları ile birbirlerine bağlandılar ve böylece FELAHİYE SATHI MÜDAFAASI meydana çıktı.

52. Fırka birinci hatta,

35. Fırka ihtiyat olarak geride kademeler halinde yerleştiler. İki kanadı dayalı, ateş cephesi geniş ve kendi cephe genişliği 1200 metreyi geçmeyen bu hat karşısında İngiliz Ordusu Kumandanı General AYLMER zor durumda kaldı. Maksadı KUT'u kurtarmak olduğuna göre bir an önce bizi ezmesi ve Fe-

lahiye yolunu açarak Kut'a ulaşması lâzımdı, sürekli taarruz hazırlıkları ile vakit geçiremezdi....

Yeni mevzimizde İngiliz taarruzunu bekliyorduk, bir kilometre ötemize kadar sokulan Alymer burada bir hattı tahkim ederek yoklama taarruzlarına başladı... Arkasından ki **21 Ocak 1916** sabahı idi, mümkün olduğu kadar nehir boyunca yaklaştırabildiği gambetlerin şiddetli bombardımanına müteakip iki fırkalık bir İngiliz piyade kuvveti üzerimize gelmeye başladı... Şiddetli ateşin baskısı ile düşman kuvvetleri siperlerimizin sağ cenahına girmeye muvaffak oldular... Silâh elimde buraya koştum ve ateş hattına girdim, birlik kumandanlarına da şu emri verdim:

«— Ya bu düşman buradan atılacaktır yahut da biz öleceğiz...»

Birdenbire yeni bir savaş havası ortalığa hâkim oldu, İngiliz kuvvetleri ağır bir hezimetin içinde siperlerimizi terk etmek zorunda kaldılar... İnatla dövüşmesini biliyorlardı... Yapılan yoklama sonunda **500 askerimizin şehit düştüğü tesbit edildi. Savaş yerinde İngilizlerin bıraktıkları ölü adedi ise 8000 i geçiyordu**... General Alymer haber göndererek iki saatlık mütareke ile yaralılarını toplamak istediğini bildirdi... İstediğini yerine getirdim ve iki saatlık mütareke sırasında İngilizler adeta siperlerimiz içinden yaralılarını toplamaya başladılar, biz de kendi yaralılarımızı topluyorduk.... Meydan sessizdi, silâhlar susmuştu....

İki saat dolarken İngilizlerin işlerini bitiremediklerini gördüm ve kendilerine mütarekeyi altı saata

çıkardığımı bildirdim.....

İngiliz ordusunun bu muvaffakiyetsizliği Kutülamere'de muhasaraya alınmış, İngiliz ordusunun daha da zor durumda kalmasına sebeb oldu. General Alymer Felahiye mevzilerinin hücumla alınamayacağını anlamış olacak ki topçuları ile taciz ateşine başladı. Düşman bir taraftan taciz ateşi ile bizi yıpratmaya çalışırken diğer taraftan da siperlerini takviye ediyor, ufak tefek keşif hareketlerine çıkıyordu. Bu arada takviye almayı da ihmal etmiyordu. Hareketlerinden şu neticeyi çıkardım: Dicle sağ sahilinden katti bir atak yaparak KUT'un imdadına yetişmek.... Ne var ki bunun için de Hindistan'dan veya İngiltere'den gelecek yeni kuvvetleri beklemek zorunda kalacaktı.. 13. Kolordu'nun tahkimatını bu kesin çıkışa ve Kut muhasarasını devama göre hazırladım. 6. Kolordu'yu, takviye için gelen 2. Fırka'yı 13. Kolordu emrine verdim. 7 Mart günü düşmanın sağ sahilden taarruz hareketleri hazırlıklarını hızlandırdığını tesbit ettim....

BİLİNİZ Kİ KUT'U BIRAKMAM

Kut'un talihi üzerinde ordular son kozlarını bütün güçleri ile ortaya koymak durumundaydılar. Ben Kut'u almak için savaşıyordum, onlar da vermemek için....

8 Mart 1916.... Şafakla beraber İngiliz kuvvetleri tahmin ettiğim gibi bütün güçleri ile bir taraftan SABİS mevzilerine, diğer taraftan da cepheye karşı işgal savaşlarına başladılar. 13. Kolordu anudânc bir savunmanın içindeydi... Düşman da ağır zayiatına bakmayrak durmadan saldırıyordu... Bir ara sağ cenah siperlerinin bir kısmı inatçı İngiliz birlikleri tarafından işgal edildi. Elimin altında bulunan 51. Fırka Kumandanı Miralay HASAN CEMİL BEY'e şu emri gönderdim:

«— İmparatorluk, devlet şan ve şerefle dövüşünüzü bekliyor..»

... Biraz sonra Hasan Cemil Bey'in kuvvetleri süngülerini takmışlar saldırıya geçmişlerdi... Boğaz boğaza bir savaş sürüyordu... Süngülerin arasında elbombaları avuçlarda patlarken 51. Fırka subayları revelverleri ve kılıçlarıyla imparatorluğa bir yeni destan hediye etmekteydiler... İnatla dövüşen İngilizlerin ana kuvvetleri süngü ile imha edilince diğer İngiliz birlikleri artık geri çekilmekten başka bir tek

çare göremediler... Düşman çekilirken bu defa süngülerin yerine mavzerlerin namluları ölüm kusmaya başladı... Savaş alanında askerlerimiz ve subaylarımız, Kut'un mutlaka alınacağına imzalarını koyuyorlardı....

10 Mart 1916... Bu kesin günlük savaş biterken mavzerimin kundağı üzerinden GENERAL TOWSEND'e şu mektubu yazdım:

10 Mart 1916

Asaletmeap,

Sizi kurtarmak için gelmiş bulunan İngiliz kuvvetleri Felahiye'de muharebe vermiş, 7000 kişiyi kaybederek geri çekilmeye mecbur olmuşlardır. Bu ricatten sonra birbuçuk aydanberi ihzaratta bulunan General Alymer de dün kendisinin üstün derecede kuvvetli olduğunu zannederek gördüğünüz veçhile 5, 6, 8, 12 ci piyade livaları ve bir suvari livası ile Dicle sağ sahilinden tekrar taarruza geçmiş ve 4000 kişi kaybederek yine çekilmeye mecbur olmuştur. Ben, O'na karşı yeterli derecede kuvvetli vaziyetteyim.

Size gelince, siz askerlik vazifenizi kahramanca ifa ettiniz. Bundan böyle kurtarılmanız için muhtemel vasıta görmüyorum. Mültecilerin ifadelerine göre erzaksız kaldığınız ve kıtaatınız arasında hastalıkların icrayı hüküm sürdüğünü anlıyorum.

Kut'daki mukavemetinize devam etmek ve-

ya mütemadiyen artmakta bulunan kuvvetlerime teslim olmak hususatında serbestsiniz.

Ihtiramatı faikamın kabulünü istirham ederim general cenapları...

Irak'taki Osmanlı Kıtaatı Kumandanı ve Bağdat Valisi HALİL....»

11 Mart 1916.... Düşman hezimet halindeki çekilişi sırasında terkettiği MİZMİR tepesini geri alabilmek için birdenbire taarruza kalktı. İki inatçı ordu bilmem kaçıncı defa karşı karşıya geliyordu... Saatlerce süren bu savaşta da inatçı İngiliz birlikleri daha inatçı bir şekilde dövüşen kuvvetlerimiz tarafından geri püskürtüldüler.... İngiliz topçuları bu saldırıdan evvel geniş bir topçu ateşi açmış ve birliklerimizin bulundukları mevzileri yerle bir etmişlerdi, bu nedenle düşmanın çekilişinden sonra ikinci mevzilerimize çekilmeyi uygun bulduk.....

Günler karşılıklı deneme taarruzları halinde geçti ve,

6 Nisan 1916.... İngilizlerin yeni ve şiddetli saldırıları kuvvetlerimiz tarafından geri püskültüldü....

9 Nisan 1916 İngiliz... kuvvetleri ikinci mevzimize gene şiddetli bir taarruza kalktılar. Siperlerimizin bir kısmı düşman kuvvetlerinin ellerine geçmeye başladı... Birdenbire 43. Alay Kumandanı FAZIL BEY kuvvetlerinin en önünde piyade süngüsü ile hücuma kalktı... Asker, Fazıl Bey'in arkasından sel gibi akıyordu... Kıyameti andıran bu taarruz son bulurken düşman kuvvetleri savaş alanında 5000

ölü bırakmışlardı.... İngilizler çekilirlerken savaş alanından kan revan içinde dönüp önüme dikilen genç bir subay şu tekmili verdi:

«— Düşman kuvvetleri gördüğünüz şekilde geri çekilmek zorunda kalmışlardır, Kumandanımız Fazıl Bey şehitlerimiz arasındadır.... Yeni emirleriniz....»

Arkadaşları arasında İttihatçılığı ile şöhret yapan bu genç subayı tanıyordum..... İmparatorluk destan üstüne destan kazanıyordu... Başımı önüme eğdim, dudaklarımdan yüce askerlerimiz ve yüce subaylarımız için dualar döküldü.....

İngiliz kuvvetlerinin baskıları eksilmiyordu... Bunun yanında Süveyce bataklığının taştığı ve siperlerimizin su ile dolmaya başladığı haberleri geldi. Askerler su içinde kalamadıkları için siperlerden çıkmak zorunda kalmışlardı ve düşman topçuları bundan yararlanarak geniş bir ateşe geçtiler... Askerlerimizi yeni siperlerine kaydırdık...

Düşmanın sağ sahilden Kut'u kurtarmak için yaptığı büyük taarruz kesin olarak mağlubiyetiyle sonuçlanınca muhasara altında bulunan Towuhsend kuvvetlerinin kurtulamıyacakları bir defa daha ortaya çıkmış oluyordu... Bu sırada general Towuhsend'e yazdığım 10 Mart tarihli mektubun cevabı geldi, general şöyle diyordu:

«Asaletmeap...

İzmir'deki Türk askerlerinin Alman subaylarına karşı isyan ettikleri ve Erzurum'un düşmesin-

den dolayı da İstanbul'da karışıklıklar çıktığı Royter ajansı tarafından bildirilmektedir. Acaba bunlar doğru mudur, bana bu hususlarda bilgi verebilir misiniz?... Gösterdiğiniz nezakete karşı da müteşekkirim. Türkler muharebe sahasında daima iyi asker ve necip insandırlar ve fakat ben henüz teslim olmayı düşünmüyorum....»

General'e gönderdiğim cevapta Royter'in verdibütün haberlerin asılsız olduklarını bildirdim. Gerçekten de böyle bir durum yoktu.... Olsaydı generalin bizden önce mutlaka zaten kesinlikle haberi olabilirdi....

13 Nisan'da kurtarıcı İngiliz kuvvetleri kumandanı General Alymer geri alındı ve yerine General Göring getirildi. General'in işe başladığı an istihbarat servislerimiz durumu hemen bana bildirdiler, demek ki yeni bir taarruzla karşı karşıyaydık....

14 Nisan 1916.... Sol sahilde bir ümit olmadığını anlayan General Göring ön taarruzlara başladı....

17 Nisan 1916... Bugüne kadar deneme taarruzları yapan İngiliz generali birdenbire Beyti İsa mevzilerinin üzerine bütün gücü ile yüklendi... 35. Fırka düşmanın kuvveti karşısında gerilemeye başladığı anda 43. Alayı savaş alanına sürdüm. Dağılmakta olan 35. Fırka böylece takviye edilerek düşman kuvvetlerinin üzerine çullandı, gene bir süngü savaşı devam edip gidiyordu ve nihayet düşman kuvvetleri binlerce ölüyü savaş alanında bırakarak geri çekilmek zorunda kaldılar....

Tam bu sıralarda Almanya'nın Meclenburg dü-

kü kalabalık maiyeti ve büyük bir otomobil kafilesiyle Bağdat'a geldi. Bir misafire gösterilmesi gereken itibar O'na da gösterildi, kendisi ve maiyetindekiler Bağdat'ın en güzel evlerine yerleştirildiler. Birbirimizi ziyaret ediyor ve arasıra beraberce yemek yiyorduk. Bir yemek sırasında dük hazretleri, Türklerle İngilizlerin bir savaşını görmek istediğini söyledi, şu cevabı verdim:

«— Dük hazretleri, İngilizler en geç bir hafta sonra Felahiye mevzilerine karşı taarruza geçeceklerdir, çünkü son püskürtmemizden sonraki hazırlık devreleri bitmek üzeredir, büyük zayiat vermişlerdi, şimdi yeni takviyeler aldılar... Taarruz da şu içinde bulunduğumuz saatlara rastlayabilir...»

«— Uzun zaman birbirleri ile döğüşen kumandanların birbirlerinin savaş usullerini öğrendiklerinin yeni bir misali bu söylediklerinizdir...»

«— Tahmin ediyorum ki dük hazretleri, Felahiye'ye taarruz edecek olan düşman kıtaatı uzun bir bombardımanı müteakip piyadesini ileri sürecek, birinci ve belki de ikinci hatlarımıza kısmen girmeye muvaffa kolacak fakat gizli ihtiyatlarımızın el bombası ve süngü hücumları karşısında siperlerde hayli ölü ve esir bırakarak çekilecek ve çekilirken de takip ateşi altında daha da zayiat vererek asli mevzilerine dönmek zorunda kalacaklardır.»

«— Pek büyük bir merakla bu savaş gününü bekliyeceğim.»

«— Size iyi günler dilerim Dük hazretleri... Müsaadenizle ben birlikleri dolaşacağım...»

19 Nisan 1916 günü sabahleyin ilk ışıklarla beraber İngilizler topçu teşinin desteği altında yeniden Beyti İsa mevzilerine saldırdılar, bu defa da üç dört bir ölü bırakarak çekilmek zorunda kaldılar..... Şimdi Felahiye mevzileri önemli bir durum almıştı ve düşünüyordum ki İngilizler buraya şiddetli bir taarruza geçeceklerdir.... O'na göre tertibatımı aldım, iyi bir oyun oynayacaktım İngilizlere.....

22 Nisan 1916.... Alacakaranlıkta cephe telefonu İngilizlerin Felahiye mevzilerine şiddetli bir topçu ateşi açtıklarını bildirdi... Topçu ateşi beklediğim taarruzun belirtisiydi. Dük'e verdiğim sözü hatırladım, kendisine haber göndererek hemen hazırlanmasını istediğini göstermek üzere cepheye götüreceğimi bildirdim. On dakika sonra yola koyulduk ve Dük'le beraber Selman Pak Aziziye üzerinden Felahiye'ye ulaştık.... Biz yolda iken topçuların ateş sesleri bütün şiddeti ile duyuluyordu.... Kendisine birazdan istediklerini göreceğini söyledim...

Dük'ü tarassut yerinde bırakarak ben ön hatlara geçmeye karara verdim. Dük:

«— Sizin burada kalıp kumanda etmeniz gerekmez mi?....» şeklinde bir soru sordu, cevabım şöyle oldu:

«— Türk ordusunda kumandanların yeri, askerlerinin arasıdır..»

23 Nisan 1916... Savaş, anlatılması mümkün olmayan bir şiddetle devam ediyordu... Bir an için genel durumu plânlamak amacı ile geriye gittim, bu arada Dük benimle ileri hatlara gelmek istediğini bildirdi.. Arzusunu kıramadım ve yanıma alarak ileri hatlara hareket ettim....

Yarı yolda top seslerini işitmeye başladık. Piyade ateş mıntıkasına girdiğimizde otomobillerden indik ve yaya olarak piyade ateşine doğru ilerlemeye başladık. Bu sırada tek tük Türk yaralıları sargı yerinden geriye doğru gelmekte idi. İlk rastladığım yaralıyı durdurdum, bu Kastamonu'dan devlet için dövüşmeye gelmiş bir erdi. Durdu, yanımdakinin yabancı olduğunu anlamıştı, biz böyle askeriz der gibi gösterişli bir selâm verdi,

«— Savaş nasıl gidiyor Kastamonulu?...»

«— Kumandanım mübarek olsun, düşman aldandı bizim gizli ihtiyatlara....»

«— Neden aldandı?...»

«— Bilemedi ki, kumandanım bizim 40. Alayın birinci hatta olduğunu...»

Her cepheye gidişte ceplerime altın koymayı itiyat haline getirmiştim. Cebimden çıkardığım sekiz altını neşeli yaralıya verdim, sevinerek gitti... Alayının metanetine bu derece itimat besleyen askerimin arkasından Alman Dük bakakalmıştı...

Biraz daha ilerledik, bu defa ekmeği sol eli ile yiyen bir askere rastladım. Sol elindeki ekmeği koyacak yer bulamadı, başıyla selâm verdi, topuklarını birleştirdi durdu:

«— Neden ekmeği sol elinde yiyorsun?...»

«— Sağ kolum, kumandanım, bir gülleyle koptu gitti. Aradım aradım bulamadım.. Ne yapalım sen sağ ol...»

Yeni sarılmış sargıdan sağ kolunun yerinde olmadığı belli oluyordu. Bir avuç altın da O'na verdim... Gülerek ayrıldı gitti..

Arkasından bir başka yaralıya rastladık, ben daha O'na birşey demeden sevgiyle önümde dikildi ve,

«— Kumandan paşam, bu gelenler bize hiçbirşey yapamazlar biliyon mu... Hepsi sarı sarı, genç genç oğlanlar, daha süngünün ucunu değdirdin mi düşüp ölü ölüveriyorlar garipler.. Ama diyeceğin ki kartları gelse ne olur... Kartları da geldi, ne yaptılar ki...»

O da ikramını alarak yanımızdan ayrıldı. Bu askerin sarı sarı oğlanlar dediği askerler, Garp Cephesinden Irak'a yeni gelmiş saf kan İngiliz delikanlılarıydı...

Yaralılarla şakalaşmamızı merakla takip eden Dük'e Amerika'da okumuş son derece güzel İngilizce bilen bir yedek subayımız tercümanlık yapıyordu. Vakit yarı günü geçti, sabahın altısında başlayan cehennemi düşman ateşi altı saat durmadan devam etmişti. Topçu müfettişim SARI EMİN PAŞA'nın yaptığı hesaba göre bugün düşman ikibin mermi sarfetmişti. Bizim topçumuz ise ancak pek önemli gördükleri hedeflere ateş edebiliyorlardı. Topçu cephane mevcudumuzu sorduğumda Sarı Emin Paşa, defterini açtı,

«— Yolda bulunan bin atım müstesna, üçbin küsur mermimiz mevcut...»

«— Bütün bataryalara emir vererek 1500 mermilik seri ateş açtırınız, bu bir cehennem ateşine benzemelidir...»

Sarı Emin Paşa bataryalara hazırlık emrini verdi, biraz sonra cehennem ateşi başladı. Askerlerimiz sevinç avazeleri atıyorlar, mavzerleri ile bu cehennem gürültüsünü çoğaltmak üzere düşman mevzile-

rine doğru tetiklere basıyorlardı.... Ne var ki bu 1500 atımlık zaman ancak üç dakikada sona erdi.... Mevcut cephanenin yarısını sarfettirmiştim ama hem askerin morali yükseldi hem de topçuların. Çünkü topçu seri ateşle moralini düzeltir. Cephanesi bol topçunun da deviremiyeceği cephe yoktur ve hele bunlar zeki, kurnaz usta Türk topçuları olurlarsa....

Güneş ortalığı kasıp kavuruyordu. bulunduğumuz yerde 8,10 portatif çadır kurdurarak bu müthiş sıcağa alışkın olmayan misafirleri gölgeliğe davet ettim. Sağımızdan, solumuzdan kafile kafile İngiliz esirleri geçiliyordu. Misafirim Dük bir esirle konuşmak için müsaade istedi, elli altmış kişilik bir esir kafilesini yoldan çevirttim, Dük bunların arasından birini seçip konuşmaya başladı. İngiliz eri rahat bir şekilde tabur ve liva numaralarını söylediyse de fırka numarası sorulunca bunu söylemeye mecbur olmadığını ve söylemekten imtina ettiğini bildirdi.

Dük İngiliz erinden Garp Cephesinde, Flander harekâtında bulunup bulunmadığını sordu. Er, o cephede savaştığını ve buraya yeni geldiğini söyledi. Dük'ün son sorusu şu oldu:

«— Peki, Alman askeri mi, yoksa Türk askeri mi daha cesur?...»

«— Hiç şüphe yok ki Türk askeri, Alman askeri ile mukayese kabul etmez, Türkler çok daha cesur. Biz Garp cephesinde bir iki saatlık topçu ateşinden sonra ilerliyor, Alman siperlerine giriyor, yerleşiyor ve orada kalıyorduk. Burada ise altı saat süren topçu ateşinden sonra boş kaldığını zannettiğimiz Türk siperlerine girdik fakat ummadığımız bir

yerden harp safları nizamında bomba ve süngülerle üzerimize atılan Türk askerleri bizi gördüğünüz gibi toplayıp buraya getirdiler.»

Dük fena halde bozulmuştu. Bu İngiliz askerini sarılıp öpmek geldi içimden. Dük üç dört İngiliz askerine daha aynı soruyu sordu ve hepsinden aldığı cevap şuydu:

«— Türkleri mukayese etmeyiniz. Onlar savaşın ustasıdırlar...»

Dük elini uzattı ve elimi kıracak gibi sıkarken,

«— Pek mükemmel piyadeniz var...»

İngilizler hakikaten birinci ve ikinci hatları işgal etmişler ve fakat ihtiyatların saldırısı ile de geri atılıp binlerce ölü vererek geri çekilmişlerdi....

Dük böyle bir piyadenin başında savaşmak istediği için olacak ki,

«— Kumandan, bana 6. Orduda vazife verebilir misiniz?.» diye bir soru sordu. Süleymaniye'de, Süleymaniye Grubu adı altında mürettep bir alay, bir suvari livası ve iki batarya vardı.

«— Müstakilen grup kumandanlığını size verebilirim.» cevabını alınca sevindi. Ancak Almanların İran'da yapmakta oldukları gösteriş hareketlerine mani olmak için,

«— Yalnız Dük hazretleri kumandayı alınca Türk subayı üniforması giyeceksiniz..»

Canı sıkıldı Dük'ün,

«— Üniformamın tebdilini bana ancak Kaiser emredebilir..»

«— Teklifim Kaiser hazretlerine arz olunursa, müttefik bir devletin müttefik ordusunda bir derece

üst olmak şartı ile Türk üniforması giymek büyük bir şereftir, bu kanaatta bulunuyorum...»

«— Bunu kabul edemiyeceğim.. müsaadenizle...»

Dük yanımızdan ayrıldı ve gitti. Dük'ün asıl rütbesi miralaydı. Türk ordusunda hizmet eden Alman subayları bir üst derecede apolet taşıyorlardı. Eğer Dük teklifimi kabul etseydi mirliva üniforması ile ordumuzda çalışmak şerefine nail olacaktı.

23 Nisan 1916, gece yarısına kadar devam eden bu savaş sonunda düşman İngiliz kuvvetleri 3000'den fazla ölü vererek geri çekilmek zorunda kaldılar gene... Bizim şehitlerimizin sayısı 600 civarındaydı... ve aralarında alınlarından vurulmuş subaylarımız vardı.....

KENDİ GELEN

İngiliz kurtarma orduları bir türlü savunma kuvvetlerimizi yarıp KUT'a ulaşamıyorlardı. Kut'daki casuslarımız vasıtası ile muhasara altındaki İngiliz kuvvetlerinin morallerinin bozulmaya başladığını ve her saldırının başında ümide düştüklerini ancak saldıran kuvvetlerin geri püskürtüldüklerini öğrenince de kederle çöktüklerini haber alıyorduk...

İngiliz karargâhı muhasara altındaki kuvvetlerine bu defa uçaklarla cephane ve yiyecek ikmali yapmaya koyuldu. Ne var ki buna karşı da çare bulduk Avcı birliklerimiz mavzer atışlarıyla bu uçakları düşürmeye başladılar. Beş uçaktan ancak birisi Kut'a istenileni atabiliyordu. İngilizler bundan da ümidi kesmiş olacaklar ki uçaklar görünmez oldular.

Mutlaka yeni bir denemeye girişmelerini bekliyordum. İnatçı İngiliz ordusunun bir denemeye girişmesinden tabii birşey de olamazdı.

Nitekim beklediğimiz oluyordu galiba. Felahiye mevziinin şiddetli topçu ateşi altına alındığını haber verdiler ve hemen arkasından da fırka kumandanı şu haberi verdi:

«Ağzına kadar dolu acaip bir İngiliz savaş gemisi Dicle'de Kut'a doğru seyretmektedir. Piyade kurşunları gemiye tesir etmemektedir.»

Anladığıma göre bu bir İngiliz savaş gambotuydu. Şu emri verdim:

«— Topçu ateşi altına alarak gemiyi batırınız.»

Fakat İngiliz savaş gemisinin **24 Nisan'ı 25 Nisan'a** bağlayan gecenin sabahında müdafaa hattımızın ateşini geçip Makasis istikametinde ilerlemeye devam ettiğini öğrendim. Atımı getirterek süratle sahile indim....

Ben oraya yetişene kadar topçu birliklerimizin isabetli atışları başlamış ve İngiliz gemisi, kaptan kulesine aldığı bir isabetle yangın tehdidi altında kalmış ve sahile oturmuş. Kaptan vurulmuş, müretteba tın bir kısmı da ölmüş. Gemiyi icabında infilâk ettirmek için kıç tarafına yerleştirilmiş olan dinamit fitillerinin ve bazı tellerin de uskuruna sarılması sonunda gemi hareketsiz kalmış...

Gemi müretteba tı birliklerimiz tarafından esir alınarak sahile çıkarılmışlar. İçerdeki müretteba tın bir kısmı da yangını söndürmeye uğraşıyorlardı. Gemiyi topçu ateşi ile durduran 13. Kolordu Bataryasına görevini yaptığı için teşekkür ettim. Gemi Kut'a ulaşabilseydi Kut bizim için binlerce insana malolabilirdi. General Towuhshend'in son ümidi Dicle'nin kıyılarında kalmış oluyordu...

Gece rahat bir uykuya çekildim.. Ter içinde sahra yatağımda dönerken bir rüya gördüm: İki düşman tayyaresi başımın üzerinden geçiyordu. Belimdeki tabancayı çektim tayyarelerden birine ateş ettim ve onu düşürdüm, ikincisi de süzülerek yere indi ve pilotu yanıma gelerek «Arkadaşım vuruldu, ben de tes-

lim oluyorum» dedi... Uyandım, başımı ellerimin arasına aldım, öylece beş on dakika kaldım, düşündüm.... Sonra sahra telefonları ile rüyayı bütün orduma tebliğ ettim...

Öğlene doğru ileri hatlardan şu haber geldi:

«— Bir İngiliz subayı, hatlarımıza doğru beyaz bayrakla yaklaşmış ve kumandanla görüşmek arzusunu ihzar etmiştir...»

İngiliz subayını yanıma getirdiler, elinde bir mektup vardı. Mektup muhasara altındaki İngiliz ordusu Kumandanı Towuhshend'den geliyordu ve General benimle özel bir görüşme yapmak isteğindeydi....

VE KUT'U DÜŞÜRMÜŞTÜK

General Towuhshend'e **26 Nisan 1916** tarihini taşıyan bir cevap yazdım ve kendileri ile Dicle üzerindeki bir noktada görüşebileceğimi, bu itibarla kendilerinin istimbotla benim de kendi istimbotumla buluşma noktasına gideceğimi bildirdim. Tayin edilen nokta Dicle sol sahilindeydi, bizim sağ cenahımıza yakındı.. Bildirilen saatte iki istimbot birbirine yanaştı. O'nunki daha büyük olduğu için ben o istimbota geçtim. Ve generalle böylece tanıştık. Boylu poslu ve yakışıklı bir kumandandı, benden daha yaşlıydı. Üzüntüsü her hareketinden belli oluyordu. Bu da tabii bir neticeydi.

Vakit geçirmeden müzakerelere başladık, bana şu tekliflerde bulundu:

1 — Dünya harbi devam ettiği müddetçe maiyetimden kimse ve ben, Türkiye aleyhinde hiç bir harekette bulunmayacağım.

2 — İngiliz kuvvetleri elinde bulunan 40 top ve bilumum cephane sağlam olarak Türklere verilecektir.

3 — Arzu edeceğiniz herhangi bir bankaya, adınıza yazılmış bir milyon İngiliz liralık çek teslim edilecektir. Bu çekin verilmesine İngiliz hükümeti muvaffakat etmektedir.

4 — Bu şartlar kabul edildiği takdirde İngiliz kuvvetleri esir alınmayacak ve Basra istikametinde çekilmelerine muvaffakat edilecektir.

Şahsıma verilecek bir milyon İngiliz lirasına bir İngiliz ordusunun hürriyeti. . Kumandan anlaşılıyordu ki Türk subaylarını ve askerini ve sonra İttihatçıları tanımamaktadır.

Bu teklif herhalde başka şartlar içinde yapılsaydı tek cevap, silâhımın namlusundan çıkacak tek bir kelime olurdu. Ne var ki inatla dövüşen ve sempati duyduğum bir İngilizle karşı karşıya bulunuyordum.. Nihayet herkes bir başkası için, başkaları için yanılabilirdi. Elime ve sinirlerime güçlükle hâkim olarak kendilerine şu cevabı verdim:

«— General, beş aydır sizinle, Aylmer ve Göringe orduları ile dövüşüyorum. Türk ordularının maneviyatları için sizin ve ordumuzun esaretinin zarureti hasıl olmuştur. Elinizdeki İngiliz yapısı top, tüfek ve cephane de bizim ordumuzun modellerine uymaz, bu itibarla bana lâzım değildir, serbestçe imha edebilirsiniz. Silâhlarımızı imha ettikten sonra benim tarafımdan en ufak bir tecavüze uğramamız ihtimali de olamaz. Şahsıma teklif edilen bir milyon sterlinlik çek meselesini de bir lâtife olarak telâkki ediyorum... Biliyorsunuz Baltacı devirleri geride kaldı...»

Konuşulacak birşeyimiz kaldığı için vedalaşarak ayrıldık. Karargâhıma döndükten sonra birliklere son taaarruz hazırlığın agirişmelerini emrettim. Ne olur-

sa olsun, Kut'u düşürecektim ve bu çek teklifinin en güzel cevabı olacaktı. Hazırlıkların yapıldığı sırada tekrar bir İngiliz subayının beni görmek istediğini bildirdiler. **Biraz sonra İngilizlerin ünlü casusu LAWRENCE karşımdaydı.** Yeni bir mektup getirdiğini söyledi, açtım okudum. Mektupta, motorda konuşulduğu gibi birinci ve ikinci maddelerden aynen bahsediliyor. Bana teklif edilen bir milyon liralık çek için de şu değişiklik ileri sürülüyordu:

«Türkiye Hükümeti namına iki milyon İngiliz liralık çek.»

General'e gönderdiğim cevapta çapları ve durumları itibarı ile silâhlarının işimize yaramıyacağını ve Hükümetimin de paraya ihtiyacı olmadığını artık bu şekildeki müzakerelerle vakit kaybedemiyeceğimi söyledim. (*)

... Lawrens gittikten sonra kendi kendime karar verdim ki KUT'un sonu gelmiştir. Gece Kut'dan şiddetli infilâk sesleri ve alevleri yükselmeye başladı,

---

(*) Bu mesele hakkında Lawrence «Seven Pillars of Widsom» adlı kitabında şunları yazmaktadır: ...Bu sırada Hükümetim yaptığı işlerden pişmanlık duymuş, Erzurum'un düşmesi ile de beni Irak'a göndermiş ve Irak'taki mahsur garnizonun bazı usullerle kurtarılması için beni vazifelendirmişti. Irak'ta bulunan İngilizler benim gelişime şiddetle itiraz ettiler, bu arada iki İngiliz generali benim vazifemin askerlik şerefi ile kabili telif olmadığını izah ettiler, ben şerefsiz bir insan olmadığım gibi onlar da benim vazifemin ne olduğunu gerektiği gibi bilmiyorlardı. Zaten harekete geçmek için de çok geç kalınmıştı. Kut can çekişiyordu, bu sebeble ben artık elimdeki kudreti harekete geçirmek için bir teşebbüste bulunmadım...

İngilizler ellerindeki cephaneleri imha ediyorlardı... Muhasara cephesine düşmanın elindeki cephaneyi infilâk ettirdiğini ve hiçbir şekilde ateş açılmamasını, harekete geçilmemesini emrettim...

Biraz sonra ortalığı derin bir sessizlik örttü. İngilizler silâhsız kalmışlardı. Onları, araplara karşı korunması ve şehrin asayişinin temin edilmesi için 3. Alay Kumandanı Albay NAZMİ'ye şehre girmesi emrini verdim.

Üzerimi başımı şöyle bir düzelttim, kurmaylarımla beraber şehre girdim ve doğruca General Towuhshend'in karargâhına gittim. General, odasında hazırlanmış beni bekliyordu. Bir masa vardı odanın orta yerinde. Masanın üzerine General'in kılıcı ve iki rovelveri konulmuştu. Yani bir askerin şanı ve şerefi. Savaşın kaderidir bu, esir olan kumandanlar bu acıya dayanmak zorunda kalmışlardır her zaman. Teslim olan orduların ya da birliklerin kumandanları bunları parçalayarak ya da sağlam bir şekilde teslim etmek zorundadırlar. Silâhları aldım ve sonra tekrar General'e uzattım:

«— General, uzun zaman şan ve şerefle kullanılan bu silâhlar yine sahibine aittir...»

Gözleri yaşararak silâhlarını geri alırken:

«— İngiltere Hükümeti bana bir ay dayandığım takdirde kurtarılacağımı vaad etmişti, ben beş ay dayandım ve fakat ne yazık ki verilen söz tutulmadı.»

«— Generalim! Siz ordunuzun ve milletinizin şerefini tamamen müdafaa ettiniz, vaziyetiniz kısmen Plevne'deki Gazi Osman Paşa'nın vaziyetidir. Sizi

harp esiri olarak kabul etmiyorum, Padişah'ın ve Türk Milleti'nin misafirisiniz. Rus Çarı yanında Osman Paşa ne muamele gördüyse siz de Türkiyede aynı muameleyi göreceksiniz.»

O'nu selâmlayarak odasında yalnız bıraktım. İngiliz kıtaları Kut siperleri dışına çıkarak orada çadırlı ordugâh kurdular ve yerleştiler. Sonra İngiliz generallerini otomobille muhafaza altında Bağdat'a gönderdim. Esir kıtaatın birkaç günlük istirahattan sonra Anadolu'ya sevkedilmeleri lâzımdı, bu yorgun askeri yürütmeyi içim istemedi. Vapurum vardı fakat bunun için kömür yoktu. İngiliz tahliye ordusu kumandanı General Göring'e bir mektup yazarak esirleri yolun bir kısmında olsun gemi ile nakledebilmem için lâzım olan kömürü vermelerini istedim. İngiliz ordusu kumandanı bu isteğime şu cevabı verdi:

«Bu kadar necip bir düşmanla çarpışmış olmaktan müftehiriz, ancak harp halinde olduğumuzdan size kömür göndermemize maddeten imkân yoktur.»

Yapılacak başka bir şey yoktu ...

Karargâhın etrafında şöyle bir dolaştım, askerlerim savaşın yorgunluğunu çıkarıyorlardı. Gözlerinde gruru ve yeni savaşlara hazırlığın ışıkları parlıyordu...

Kut 29 Nisan 1916 günü düşmüştü. Orduma şu günlük emri neşrettim:

ORDUMA.

Arslanlar,

1 — Bugün Türklere şerefü şan, İngilizlere kara meydan olan şu kızgın toprağın müşemmes semasında şühedamızın ruhları şadü handan pervaz ederken, ben de hepinizin pak alınlarından öperek cümlenizi tebrik ediyorum,

2 — Bize ikiyüz senedenberi tarihimizde okunmayan bir vakayı kaydettiren Cenâb-ı Allah'a hamdü şükür eylerim. Allah'ın azametine bakınız ki, binbeşyüz senelik İngiliz Devleti'nin tarihine bu vakayı ilk defa yazdıran Türk süngüsü oldu. İki senedir devam eden cihan harbi böyle parlak bir vaka daha göstermemiştir.

3 — Ordum gerek Kut karşısında ve gerekse Kut'u kurtarmaya gelen ordular karşısında 350 subay ve on bin neferini şehit vermiştir. Fakat buna mukabil bugün Kut'da 13 general, 481 subay ve 13.300 er teslim alıyorum. Bu teslim aldığımız orduyu kurtarmaya gelen İngiliz kuvvetleri de 30.000 zayiat vererek geri dönmüşlerdir.

4 — Şu iki farka bakınca cihanı hayretlere düşürecek kadar büyük bir fark görülür. Tarih bu vakayı yazmak için kelime bulmakta müşkülâta uğrayacaktır.

5 — İşte Türk sebatının İngiliz inadını kırdığı birinci vakayı Çanakkale'de, ikinci vakayı burada görüyoruz.

6 — Yalnız süngü ve göğsümüzle kazandığımız bu zafer yeni tekemmül eden vaziyeti harbiyemiz karşısında muvaffakiyeti atiyemizin parlak bir başlangıcıdır.

7 — Bugüne Kut Bayramı namını veriyorum. Ordumun her ferdi, her sene bu günü tesit ederken şehitlerimize yasinler, tebarekeler, fatihalar okusunlar. Şühedamız hayatı ulyatta, semevatta kızıl kanlarla pervaz ederken, gazilerimiz de atideki zaferlerimizle nigehban olsunlar. (*)

MİRLİVA HALİL

Altıncı Ordu Kumandanı

29.4.1916

(*) KUT ZAFERİ Birinci Dünya Savaşı'nda İmparatorluğun Çanakkale'den sonra kazandığı ikinci büyük zafer olmuş ve bütün dünyada geniş yankılar uyandırmış, yabancı basın sayfalar dolusu yazı ve röportajlar neşretmiştir. Bu savaşa katılan İngiliz subayları sonraki yıllarda İngiltere'de Kut Cemiyetini kurmuşlardır.

MİRLİVA
KUT
DÜŞTÜKTEN
SONRA

... Sıra esirlerin nakline ve yeni savaşlara geliyordu. Bu fırsattan yararlanarak ordumu mümkün olduğu kadar dinlendiriyor, eksiklerini gidermeye çalışıyordum.

Kut esirleri arasındaki ikibin İngiliz, yürüyemeyecek kadar hasta olarak bulunmuşlardı. İngiltere'nin Irak Cephesi kumandanı bana bir mektup yazarak bu esirlerin tahliye edilip edilemiyeceğini soruyor ve mümkünse bunların bırakılmasını rica ediyordu. Bu isteklerine derhal muvaffakat ettiğimi bildirdim, ancak benim de bir şartım vardı:

«Hastalarınızı İngiltere veya Hindistan'a, aileleri yanına gönderebilirsiniz fakat hasta esirlere karşılık vaktiyle sizin elinize düşmüş bulunan hakiki Türk birliği Osmancık taburundan ve sonra 37., 40., 43., 7., 9., 44. alaylardan aynı mevcutta yani arap olmamak şartı ile aynı miktarda askerlerimizin iadesini isterim.»

Karşılıklı şartlarda mutabakat hasıl oldu, ben hasta esirleri iade ettim, İngiliz ordusu kumandanlığı

da savaştan fırsat buldukça benim istediğim Türk askerlerini peyderpey iade etti.

Kut'da tesadüfen esir düşmüş yaşlı başlı, güzel yüzlü, sevimli, tonton bir İngiliz doktor albayı vardı. Beni ziyaret etmek istediğini bildirdiler, kendilerini memnuniyetle akşam yemeğine davet ettim. Yemekte yaşlı doktor İngiltere'deki karısından, çocuklarından, torunlarından bahsetti...

«— Acaba İngiltere'ye ailemin yanına dönmeme izin verir misiniz?...»

Yaşlı doktorun duygularını anlıyordum. Bu büyük baba ömrünün son yıllarını torunları arasında geçirmek istiyordu. İngiliz ordusunu da buraya o getirmemişti ya... İsteği benim için emirdi adeta. Şaka olsun diye,

«— Peki, isteğinizi bir şartla yerine getiririm sevgili misafirim, yerinize esir düşmüş bir Türk doktoru bulup göndertebilirseniz sizi serbest bırakacağım, o zaman ailenize kavuşmakta hür olursunuz...»

İhtiyar doktor irkildi. Sanki bütün yaşama gücünü kaybedecek gibiydi, yaptığım şakadan üzüldüm o sesi titreyerek,

«— Paşam, gidip torunlarımı göreyim ve şayet İngiltere istediğiniz bir Türk doktorunu Türkiye'ye iade etmezse ben dönüp geleyim.»

«— Hayır, hayır, doktorcuğum. Sen torunlarınla, ailenle rahat rahat yaşayabilirsin. Bundan sonraki ömründe Tanrının sana keder vermemesini dilerim, şu andan itibaren hürsünüz....»

Yemek bitmişti, doktor yanımdan ayrıldı, ağır ağır yürüyordu, bir ara döndü arkasına baktı, ayakta O'nu seyrediyordum, elini salladı, bu bir dostun di-

ğer bir dostuna seyahate çıkarken Allahaısmarladık demesi gibi birşeydi...

Kömürüm olmadığı ve İngiliz ordusu kumandanlığı da kömür vermediği için esirleri suvari birliklerinin muhafazasında Bağdat-Musul istikametinde sevketmeye başladım. Kut meselesi böylece kapanıyordu. Şimdi bütün düşüncem 6. Orduya çeki düzen vererek Kut'u kurtarmaya gelen ve daha önce savaştığım İngiliz ordusunu Basra istikametinde geri atmaktı.

Bu hazırlıklarla meşgul bulunduğum sırada emir subayım bir şifre getirdi, bunda şöyle deniliyordu:

«İran Paytak geçidi ilerisindeki Alman Miralayı Bob kumandasında bulunan 3 piyade taburluk müfrezemiz Rusların taarruzuna uğramıştır. Ruslar Paytak-Hanikin istikametinde ileri harekete geçmişlerdir.»

Bu haber Bağdat cephesi için tehlike çanlarının çaldığını gösteriyordu. Süratle Bağdat üzerine hareket ettim ve Bağdat'ta telgraf başına geçerek müfreze kumandanını aradım. Bulduramadım, Türk subaylarından Kaymakam ŞEVKET BEY telgraf başına gelerek emirlerimi sordu.

«— Şu andaki durumunuz nedir?...»

«— Faik düşman kuvvetleri karşısında Hanikin terkedilmiştir. Birliklerin toplu maneviyatları yerinde bulunmaktadır. Miralay BOB paniğe kapılarak Bağdat istikametinde kaçmıştır.»

«— Sizi Bob'un yerine müfreze kumandanlığına tayin ediyorum.»

Konuşmayı kestim 6. Orduyu takviye için gel-

mekte olan NAZİF BEY kumandasındaki 6. Fırka'yı Hanikin istikametine sevkederek bu cepheyi takviye ettim.

Hanikin'e yerleşmiş olan Ruslar, General Baratof kumandasındaki bir suvari kolordusundan ibaretti. 6. Fırka zamanında harekete geçerek Ruslarla savaşa girdi ve Ruslar Hanikin'den çıkarıldılar, Paytak geçidinde tutunmak istediler, ancak bu geçit te ellerinden alındı. Bu durumda yapılacak en doğru hareket ve 6. Ordunun selâmetini icab ettiren en yerinde hareket, geçitte yeterli kuvvetlerle savunmada kalmak, ana kuvvetlerle de İngiliz Ordusu'nun Basra istikametinde sürerek denize dökmekti.

Ne var ki, ötedenberi İran'da hayal içinde olan, siyasî ve iktisadî menfaatler peşinde koşan Almanlar Başkumandanlık karargâhını tesirleri altında bırakmışlar, bu tesirin neticesinde de son derece hatalı bir emirle karşı karşıya kaldım. Emir şöyleydi:

«Dicle Cephesinde yeteri kadar kuvvet müdafaada bırakılarak, İran Cephesi takviye edilecek, ilk olarak ta Kirmanşah işgal altına alınacaktır.»

Başkumandanlık Karargâhı'nın bu emrine şu cevabı verdim:

«Bir yıl önceki KUT mağlûbiyetini unutamıyan İngilizler, Bağdat'ın 110 kilometre Güneyinde 100.000 süngülük bir kuvvet toplamışlardır. Böyle bir durumda ordumun mühim bir kısmını Dicle Cephesinden çekip İran ortalarına sevketmek

cahilâne ve caniyane bir sergüzeşt teşkil eder. Böyle bir kumandan olmak isteyemem. Bu şekildeki bir harekete de muvaffakatim yoktur.»

Başkumandanlık Karargâhı'ndan tekrar aynı şekilde yeni bir emri aldım ve gene hareketin yanlış olacağını bildirdim.

Karargâh ısrarla hareketimi bildiriyor, ben de böyle bir hareketin hatalı olacağı cevabını veriyordum.

«Şayet İran Harekâtı 6. Ordu'nun ve Irak'ın hayatından daha mühim ise bu kolun kumandasını bizzat deruhte ederek Kirmanşah - Hamedan - Tahran - Hindistan - Afganistan içlerine kadar müstakil olarak gitmeye razı olabilirim. Fakat 6. Ordu Kumandanı sıfatı ile bu fikre iştirak edemiyeceğim, eğer bahsettiğim kol, arzettiğim veçhile müstakil olmayıp 6. Ordu'ya bağlı olarak hareket edecekse, Ordu Kumandanlığımdan affımı rica ederim...»

Bu yazıma şu cevabı verdiler:

«6. Ordu Kumandanı olarak kalacaksınız ve Kirmanşah'ı mutlaka işgal edeceksiniz.

Başkumandan Vekili
ENVER»

Ben yapılacak harekâtın hatalı olacağını ısrarla bildirmiş ve bütün yolları denemiş, meslekî görevimi

yapmış oluyordum. Son gelen ve «katti» olduğu bildirilen emre itaatsizliği kendime yakıştıramazdım.

İlerideki bütün fecaatin sorumluluğu artık Başkumandanlığındı. İran cephesini 13. Kolordu Karargâhı ve bir kısım piyade ve topçu kuvvetleri ile takviye ederek bu kuvvetleri KİRMANŞAH'ın işgaline sevkettim.

İş Kirmanşah'ın işgali ile bitmedi. Bir müddet sonra Başkumandanlık Karargâhı şu emri gönderiyordu:

«Hamedan da işgal altına alınacaktır.»

Bu emre ısrarla itiraz ettim. Onlar ısrarla emrin yerine getirilmesini istediler. Kendilerine şunu bildirdim:

«Bağdat önünde ve 100 kilometre Güney'de 100.000 süngülük bir kuvvet hazırlayan düşman karşısında ordunun yarısı demek olan bir kolorduyu çekip 600 kilometre mesafedeki Hamedan'ın işgaline gitmek kadar fahiş bir hata olamaz, böyle bir hatayı tarihte hiçbir kumandan yapmamıştır. Bu elîm vaziyete düşemem, ordumu kırdıramam. Tekrar Ordu Kumandanlığından affımı dilerim.»

Gelen cevap şu oldu:

«Verilen emir kattidir. Ordu Kumandanlığından ayrılma talebiniz kabul edilmemiştir. Mesuliyet Başkumandanlık Karargâhına ait olacaktır.»

Ordu birliklerinin ayrılan kısımları süratle Hamedan'ı işgal altına aldılar. İran ortasında General Baratof suvari kolordusunun karşısında ilerleyip giden ve vurduğu yeri darmadağın eden güzide birlikler ve 13. Kolordu havada hedefsiz sallanan bir kılıç gibiydi. Kolordunun IRAK CEPHESİ 51., 52., 45. Fırkalardan mürekkep bütün kuvveti 12 bin kişiyi geçmeyen 18. Kolordu'ya kalmış oluyordu....

Mareşal Von Der Goltz 6. Ordu Kumandanı olarak Bağdat'a geldiği zaman maiyetinde İran işleri ile meşgul olmak üzere Alman subayı üniforması giymiş otuz kişi bulunuyordu. Bu kıymetsiz adamlar propagandacı olarak gelmişlerdi. Askerlik kıymetleri de yoktu. İran'da Alman nüfuzunu kurmaya çalışıyorlardı. Almanların, İran ve İran'ın işgaline verdikleri önem o kadar büyüktü ki 13. Kolordu'nun her türlü iaşe ve menzil masraflarını doğrudan doğruya üzerlerine almışlardı. Almanya'dan getirilen vagonlarca altın para İran'da her türlü mübayaa için kullanılıyordu.

Askerî kıymetlerinin olmadığını söylediğim bu adamlar arasında bulunan subaylardan birisi de Paytak bozgununa sebeb olanlardandı. Ben daha sonra Alman miralayı BOB'u Türk ordusundan tard etmiş ve Alman ordusundan tardını da ilgililerden rica etmiştim. İran grubuna bu subayı bizzat Goltz Paşa tayin etmiş ve O' da hem Türklerin hem de Almanların savaşta yüzlerini kara çıkarmıştı....

BAĞDAT'IN KAYBI

.. Korktuğum nihayet olmuş. 1916 Nisan'ın 19. günü teslime mecbur olan Kut'un intikamını almaya hazırlanan İngiliz kuvvetleri Irak'ta tek başına kalan 18. Kolordu'ya karşı **14 Aralık 1916 günü** yüklenmeye başlamışlar.. Sırasıyla Felahiye, İmamımuhammet, Garafi Şarki, Garafi Garbi düşman saldırısı karşısında kalmışlar.

Süratle savaş yerine yaklaştım. Süngü adedi ve topçu mermisi bakımından düşmandan dört beş defa daha az olan bu kıymetli kolordu, herşeye rağmen üç ay on gün müddetle İngilizleri oldukları yerde tuttu. İngilizler yarı yarıya zayiat verdilerse de kolordunun mevcudu da yarıya indi. Sağ sahilde bulunan Türk kıtaatının bilhassa topçu ateşinden yoksun kalması artık bu sahilde savunma imkânını bırakmamıştı. Elde kalan son birlikierin geçirilebilenleri Dicle sol sahiline ulaştırıldılar. Kalanlar savaşarak öldüler ya da esir oldular...

24 Şubat 1917 gecesi Kut Batısındaki Şamran deresine karşı ezici bir top ateşinden sonra tombozlarla zayiata bakmadan geçirilen bir tabur, karşı sahilde bir köprü başı tutmaya muvaffak oldu. Düşman bu köprübaşının himayesinde nehri geçmeye devam ederek bir hayli ilerledi. Üçbuçuk aydır erimekte olan 18. Kolordu zayıf ihtiyatları ile yaptığı karşı

taarruzlarda yeterli bir tesir gösteremedi. Esasen 18. Kolordu'nun genel vaziyeti sakat bir şekil almış bulunuyordu. Düşmanın kurduğu köprü de icabında kuvvetlerini karşıya geçirmesini sağlıyordu.

Bütün mevcudu beş altı bin yorgun asker olarak kalan 18. Kolordu'yu daha fazla bekletmek, bütün kolordunun mahvına sebeb olabilirdi. Düşmanın beş altı defa çok olan kuvveti karşısına toplu olarak çıkmak ve bu suretle bu büyük tehlikeyi önlemek lâzım geliyordu.

Düşmanın sağ sahile geçişini takib eden günün gecesinde 18. Kolordu'nun sağ cenahını Dicle'ye, sol cenahını çöle kademeli olarak vermek suretiyle Bağdat istikametine doğru cephe almalarını emrettim. Aynı gece 18. Kolordu aldığı emirle Şemran'a kadar yayılmış olan fırkalarını toplayıp yeni vazifesini yapabilmek için gece yürüyüşü ile toplanmaya muvaffak oldu.

Sivri Dere adı ile anılan yerde Kuzey ve Kuzey-Batı'ya doğru işgal ettiği mevzide 18. Kolordu düşmanın iki fırkası ve suvari kuvvetleriyle yaptığı şiddetli saldırıyı kahramanca dayanarak geri çevirdi. Fakat aradaki kuvvet farkı kolorduyu her zaman zor durumda bırakabilirdi. İki gece yürüyüşü ile Azizi-ye ve Selman Pak istikametinde çekilebilen kolordu bir müddet için olsun Bağdat'ı savunmak ümidi içinde kısmen Ümmütabul-Dicle hatlarında birleşerek tutundu. Üstün düşman kuvvetleri de sağ sahilden Ümmütabul ve daha kuzeye doğru tazyike devam ettiler.

Kıtaat yorgundu. Zayiatı ağırdı, kahramanca dö-

vüşüyordu. Ama kahramanlar her zaman ölmemelidirler. Bağdat elden çıkmaya mahkûmdu. Bağdat yerine Musul'u örtebilirdik. Bunu yapmaya karar verdim, hem kolorduyu kurtaracaktım hem de Almanların ihtiraslarına artık son verecektim. Kahraman kolorduya Musul istikametini örtmeye hareket emrini verirken Almanların siyasî ihtirasları yüzünden Başkumandanlık Karargâhının emriyle ileri sürülen ve İran içlerindeki Ave mevzilerinde bulunan 13. Kolorduya da İran'ı terkederek süratle geri dönmesi için emir verdim. Kolordu kademe kademe ilerleyişine devam ediyordu.

Bağdat-Musul hattı üzerinde bekleyecek olan 18. Kolordu düşmanın Bakube ve Hanikin istikametinde hareketi halinde 13. Kolordunun ricat hattı kesilebilirdi, 18. Kolordunun bu sebeble bir yan taarruzda bulunabilecek şekilde vaziyet alması lâzımdı.

Birlik kumandanlarını toplayarak durum muhakemesi yaptırdım. 18. KOLORDU KUMANDANI KÂZIM BEY (KARABEKİR) şunu söyledi:

«— Müdafaa ümidi çok zayıftır, fakat emrolunursa kendim de dahil olmak üzere kolordum şahadeti baştan sona kabul edebilir. Bağdat bizim için mezar olsa da son ere kadar O'nu savunuruz. Düşman, cesetlerimiz üzerinden geçer... Bu şan da bizim rahat uykumuz olur..»

Bu sıralarda Kirmanşah - Paytak - Kasrışirin yolu ile Dicle istikametinde ilerleyen 13. Kolordu kademeleri Kasrışirin'i geçmiş, Cebeli Hamreyn'e varmışlar. Bu kuvvetler Dicle üzerinde köprü kuracaklar,

Dicle sağ sahiline geçerek Kifre güneyi, Cebeli Hamreyn-Dicle hattını savunacak olan 13. Kolordunun geçişini himaye etmek üzere münasip bir müfrezeyi Bakübe üzerinden Kızılrubat'a sevkederek, geri kalan kuvvetle Dicle sağ sahilinden Kuzey'e çekilerek Bağdat'ın terkinden sonra Tigrit'te mevzilenecekler.

Bağdat'ın terkinden sonra asıl vazifesi Dicle boyunca çekilerek Musul'un setri olan 18. Kolordu Bağdat Kuzeyinde az çok savunmaya elverişli gördüğü Belet İstasyonu'nu ve Stabulat harabelerini tahkim ederek bir süre işgal savaşları verdi.

19 Nisan 1917 den sonra Bağdat'ın pek yakınında sayılan bu kolorduyu Dicle boyunca daha Kuzey'e atmak için İngilizler hazırlık yaparak evvelâ ileri mevzi durumunda olan Belet İstasyonu'na ve sonra da 18. Kolordu'nun bütün kuvvetleriyle savunduğu Stabülat mevziine yüklendiler.

18. Kolordu Kumandası bu sıralarda Miralay GALATALI ŞEVKET BEY'e verilmişti. 21 ve 22 Nisan günleri devam eden savaşlarda kan gövdeyi götürdü. Düşman taarruzu mukabil taarruzlarla karşılanıyor ve savaşlar dengesiz kuvvetler arasında devam ediyordu. 18. Kolordu bütün kahramanlığına rağmen tutunma kabiliyetini kaybederek Tigrit istikametinde çekilmek zorunda kaldı. İki tarafta üç dört bin kişilik zayiat vermişlerdi.

Bağdat'ı savaşsız işgal eden İngilizler 13. Kolordu'yu karşılamak için Bakube üzerinden Cebeli Hamreyn'e iki koldan ilerlediler. 18. Kolordudan gönderilen müfreze ve 13. Kolordu'nun İran'dan gelen bir fırkasının tahkim edip yerleştiği Cebeli Hamreyn

mevzilerine taarruz ettiler. Tarih **24 Nisan 1917**'di idi. Düşman kuvvetleri, beklemedikleri bir mukavemetle karşı karşıya kalmışlar ve ağır zayiata uğrayarak Bakube istikametinde çekilmişlerdi.

Bu sırada Dicle üzerinde kurulan köprüden 18. Kolordu Dicle sağ sahiline geçti ve Cebeli Hamreyn'i Dicle doğusunda savunma tertibi aldı. Kerkük istikametinin kesilmesi de 13. Kolordu'ya verildi. 13. Kolordu İran'dan çekilirken Rus suvari kolordusu tarafından takib edilmiş fakat General Pavlof idaresindeki bu kolordu hiçbir askerlik kıymeti gösterememiş....

Bakube-Dicle hattında ve Fırat üzerindeki Felluce'de yerleşen İngilizlere karşı biz de Dicle-Küfre Güney'i ve Fırat üzerinde Remadiye Doğu'sunda tahkimata başladık. Bağdat'ı terkten sonra ben karargâhımla bir müddet 13. Kolorduya refakat ettim, sonra karargâhımı Musul'da kurdum.

Takipte hiçbir iş göremeyen Pavlof kuvvetleri gibi Revanduz karşısında bulunan Rus kuvvetleri de her zaman hareketsiz kalmışlar ve müttefikleri olan İngilizlere büyük yardımlar sağlamak imkânı varken hiçbir şey yapamamışlardır.....

1917 yılı Haziran ayında ENVER PAŞA'nın verdiği emirle İZZET PAŞA, CEMAL PAŞA ve benim Halep'te toplanmam bildiriliyordu. Bu önemli toplantıya MUSTAFA KEMAL de çağrılmış bulunuyordu.... Bu arada Rus ordularında bozguncu hareketler başladığı yolunda alınan haberler her gün gelişme kaydediyordu... Biz durum muhakemesi yapmak için toplantıya başladığımız anda ENVER PAŞA ya-

nında maiyet erkânı ile toplantıya katıldı. Rus ordularının tehlikelerinin azalması ile beraber İngilizler Filistin ve Irak cephelerini her gün yeni kuvvetlerle takviye ediyorlardı....

İngilizlerin takviye hareketleri karşısında tarihî HALEP toplantısında uzun uzun durum tartışıldı. Enver PAŞA dahil hepimiz bir noktada birleştik ve benim teklifim üzerine IRAK CEPHESİ ikinci derecede sayılarak SURİYE cephesinin takviyesinde mutabık kalındı....

6. Ordu TİGRİT-MUSUL üzerinden Diyarbakır veya demiryolunun bitiş noktası olan Nusaybin'e kadar yavaş yavaş çekilebilir ve memleketin genel durumunu bozmadan düşmanla teması muhafaza edebilirdi. Halep elden gittiği takdirde de 6. Ordu'nun bilhassa cephane ikmali için hiçbir yolu kalmamış olurdu.... Suriye Cephesi'nin takviyesi konusu kesinleşince hepimiz ordularımıza dağıldık.....

Savaş devam ediyordu....

10 ve 11 Temmuz 1917 de düşman Fırat nehri boyunca ilerleyerek Remadiye'de bulunan zayıf kuvvetlerimizi püskürttü. Bu çarpışma sırasında İngilizler 450 kişi kaybettiklerini söylediler. Esaslı hazırlıklardan sonra bir fırka piyade, bir fırka suvari topçu birlikleri ve zırhlı otomobillerin desteği altında 28 Eylül'de tekrar Remadiye'ye saldırdılar. Fırat Grubu akşama kadar mevzilerini kahramanca savunmuş ve gece olunca HİT istikametinde çekilmeye karar vermiş. Fakat düşman kuvvetleri yollarını kestiği için müfreze tamamen esir düşmüş. Bu müfrezenin esir düşmesiyle Fırat vadisi dolayısı ile Halep istikameti tamamen savunmasız kalmış oluyordu.

18. Kolordu'dan küçük bir müfreze ayrılarak HİT'e sürüldü. Halep'ten gönderilen bir başka birlik te bu müfrezeyi takviye ederek yeni bir mevzi kurulmasını sağladı.

18 Ekim 1917 de İngilizler Kızılrubat-Deliabbas-Cebelihamreyn mevzilerindeki 13. Kolordu Cephesine saldırıya başladılar. Bir hayli zayiat vererek Kızılrubat ve Deliabbası işgale muvaffak oldular. 13. Kolordu ise Kifre Güney'inde inatla durdu. Doğu'dan Kızılrubat ve Fırat boyunda Remadiye'ye kadar kendini emniyete alan düşman kuvvetleri ezici bir üstünlükle Tigrit Güney'indeki 18. Kolordu Cephesine yüklendiler. 5 Ekim 1917 günü yapılan ve sabahtan akşama kadar devam eden bu savaş sırasında düşmanın ezici üstünlüğüne rağmen kahramanca dayanıyordu. Remadiye Grubunun akıbetine düşmemek için gece Fırat istikametinde Kuzey'e çekildi ve Feta-Cebelihamreyn mevzilerine girdi, burada yerleşti.

İngilizler Filistin ve Irak cephelerinde inşa ettikleri demiryollarından kamyon, kamyonet, zırhlı araçlar, cephane getirip yığıyorlar ve Hindistan'ın bitmez tükenmez kaynaklarından yeni birlikleri cepheye getiriyorlardı. Demiryolları bunların erzaklarının da zamanında yetiştiriyordu.

Biz cephane ve erzak nakliyatını deve ve merkeplerle yapıyorduk. Bunun için de deve istasyonları kuruldu. Buralarda yapılan yüksekçe yerlerin önüne develer yanaştırılıyor ve yük, üzerlerine bağlandıktan sonra ağır ağır savaş bölgelerine doğru yola koyuluyorlardı... Her deve kolunun hareketi buralarda görevli olanların «arkadaşlarımızın cephanesi

ve erzakı gidiyor diye» gözlerinde ümit ışıkları yakıyordu....

Deve ve merkeplerle getirilen cephane sayılı olduğundan kıyasıya ateşlemek mümkün olmuyor, bu yüzden de moral çöküntüleri arkasından firar olayları birbirini takip edip gidiyordu. Sözün kısası bir zor durumdaydık ki.....

Bu sırada Genel Karargâhı düşman cephesine karşı Filistin ve Irak ordularını bir kumanda adı altında topladı ve bu yeni ordular grubuna «YILDIRIM ORDULARI GRUBU» adı takıldı. Kumandanlık'ta Alman Generali Fon Falkeynhayn'a verildi... Grup Karargâhı Halep'te kuruldu.

Fon Falkeynhayn'ın ilk işi cepheleri dolaşmak oldu, bu arada Musul'a da geldi, kendisi ile ilk genel durumu tartıştık. General, Halep üzerinden Fırat boyunca Güney'e ilerlemek düşüncesindeydi. Ben de Suriye'nin durumunun düzeltilmesiyle yeni menziller teşkil edilebildiği takdirde bu düşüncenin yerinde olabileceğini söyledim.

Ne var ki 6. Ordu'nun beklendiğinden çok daha zayıf düşmüş olması bu isteğe set çekti. 6. Ordu elindeki mevcutla ancak ancak Dicle boyundaki düşman kuvvetlerine karşı tazyikte bulunabilirdi. Ama daha sonra sayı ve ikmal üstünlüğü temin edilemediği takdirde bu ilerleyişin hüsranla sonuçlanacağı da tabii idi ve işte bu sebeble Fırat boyunca ilerlemek düşüncesinden vazgeçildi. Nitekim sonraları Halep'te toplanabilen ihtiyatlar General Allenbey'nin Filistin ve Suriye'deki taarruzlarında çok daha yararlı savaşlar vermişlerdir.

Alman ve Türk Genel Karargâhlarının verdikleri karara göre: 6. Ordu'nun kumandanı Alman olursa, Erkânıharbi Türk olacak, Ordu Kumandanı Türk olursa Erkânıharpliğine bir Alman subay getirilecek.

Mareşal Von Der Goltz 6. Ord Kumandanı olunca erkânıharp başkanlığına Miralay Kâzım Bey (Karabekir) tayin edildi. Sonra kumanda bana geçti ve erkânıharp görevine de rütbesinin bir derece üstü ile miralay olarak **Von Gleich** getirildi...

Benden daha yaşlı olan bu Alman subayı, görevine düşkün, titiz, asil ruhluydu.

Söz açıldıkça daha önce propaganda maksadıyla savaş bölgelerine gelmiş bulunan Alman Misyonu üyelerinden (Deutche Mission) şikâyet ediyor, onların davranışlarının güzel olmadığını söylüyordu...

... Bir gün karargâhta haritaların üzerine eğilmiş çalışıyordum. Komutan Gleich, belinde kılıcı ve üzgün bir halde yanıma geldi... Yüzündeki ifadeden durumunda bir fevkalâdelik olduğunu anladım... Kendisine oturması için yer gösterdim, çöker gibi oturdu adeta... Yıkılmış bir hali vardı, yüzüme bakamıyordu sanki, biraz durdu ve sonra ağır bir şekilde şunları söyledi:

«— Sizi ve Türk ordusunu çok seviyorum.... Ama artık hizmete devam edemiyeceğim, lütfen istifamı kabul buyurunuz....»

«— Peki ama neden... neden buna lüzum gördünüz?...»

«— ... Ben çok namuslu ve fakat fakir bir aileye

mensubum, fakirim, Alman misyonunun talimatına uyarsam size ve mensup bulunduğum orduya ihanet etmiş olacağım, misyonun talimatını reddedersem Almanya'daki nüfuzları dolayısıyla beni mahvederler... Bu durumdan kurtulabilmek için de çekilmekten başka çare yoktur...»

«— Durumunuzu anlıyorum ve istifanızı üzülerek kabul ediyorum... Talihiniz açık olsun.»

Durumu Genel Karargâha bildirerek yeni bir tayin yapılmasını istedim. Kurmay Başkanlığı görevine Alınan Miralay'ı Kreçmer gönderildi. Ben bu ağırbaşlı, işine düşkün subayın yanına BASRİ BEY'i verdim. (Orduda keskin nişancılığı ile tanınan Cumhuriyet devri generallerinden.) Asıl işleri Basri yapıyor ve daha çok beraber çalışıyorduk....

Kreçmar'ın Musul'da hastalanıp Almanya'ya dönmesi ile bu defa yerine baskası gönderildi. Askerî nitelikleri diğerlerinden çok daha ilerdeydi...

Cephe durumu bu sırada şöyleydi:

Fırat vadisi, Halep'ten gönderilen Şükrü Naili Bey (Cumhriyet devri generallerinden) Kumandasındaki 50. Fırka ile tutulmaktaydı. 50. Fırka ileri kıtaatı ile HİT'i, asıl kuvvetleriyle de Bağdadi'yi işgal ediyordu. Düşmanın üstün kuvvetlerle harekete geçeceği anlaşılınca 50. Fırka Remadiye felâketine düşmemek için Hit'i tahliye ederek Bağdadi mevzilerine çekildi.

Şükrü Naili Bey, Bağdadi'de dahi savaşı kabul etmenin hatalı olacağını ileri sürerek bu düşüncesini

bana ve Yıldırım Orduları Grubu'na bildirmişti. Ben 50. Fırka'yı ezilmekten kurtarmak için Anna ve Derizot istikametinde oyalama savaşları vererek geri çekmek düşüncesindeydim. Fakat Yıldırım Orduları Grubu fırkanın Hanibağdadi'de dayanmasında ısrar etti. Yıldırım Orduları Grubu ile Şükrü Naili Bey arasında geçen karşılıklı yazışmalar sonunda Yıldırım Orduları Şükrü Naili Bey'in kanaatından vazgeçmeyeceği düşüncesi içinde bana şu emri verdi:

«50. Fırka Kumandanlığı tarafınızdan itimada şayan bir zata verilecektir. Şükrü Naili Bey'e işten elçektirilecek ve kendisi emir almadan Hit'den çekildiği için Musul'a celbedilerek Divanıharbe verilecektir.»

Şükrü Naili Bey'i görevinden alarak yerine çok itimat ettiğim ve dirayetine güvendiğim alay kumandanlarından Kaymakam Nazmi Bey'i tayin ettim.

Şükrü Naili Bey için de Yıldırım Orduları Grubu'na şunu yazdım:

«Fırka Kumandanı Şükrü Bey, Hit'i bir zaruret neticesinde tahliye etmiştir. Kendisinin Divanıharbe verilmesi yerinde değildir.»

26 Mart 1918 günü hazırlığı biten düşman kuvvetleri suvari ve zırhlı birliklerin desteğinde Hanibağdadi'deki 50. Fırka'nın mevzilerine taarruza başladılar.

Fırka akşama kadar dayandı ve bu arada bazı mevzilerini elden çıkarmak zorunda kaldı. Düşman suvari ve zırhlı birliklerinin fırkanın ricat hattını kesmeleri sebebi ile de yorgun askerler bu hattı yarıp çıkamadılar. Düşman bu defa savaş hattına uçaklarını da sürdü ve çemberde kalan 50. fırka birliklerinin üzerine bomba yağdırmaya başladılar... Nihayet 50. Fırka bütün askerleri yaralı bir halde teslim olmak zorunda kaldı...

Fırkanın bu hazin akıbeti 500 tüfek ve 20 topun düşman eline geçmesine sebeb olurken daha da önemlisi Anna, Diriyor, Halep istikameti düşmana tamamen açık hale geldi. Düşman birlikleri zırhlı kuvvetleri 150 kilometrelik bir yolu katederek Anna'yı tahrib edip geri döndüler. Fırka kumandanı Nazmi Bey de esir olanlar arasındaydı....

Şükrü Naili Bey'in düşüncesi doğru çıkmış, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı ise yanılmış bulunuyordu, ve bu yanılma çok pahalıya mal oldu.

RUSYA'DA İHTİLÂL

... Rusya'da başlayan ve gelişmekte olan BOLŞEVİK İHTİLÂLİ'nin Rus ordusunu eritmekte olduğunu işitiyorduk. Birgün Musul'daki telsiz istasyonunun nöbetçi subayı etrafı dinlerken bir yabancı telsizin «Halil Paşa, Halil Paşa» şeklindeki işaretleriyle bizim merkezimizi aradığının farkına varmış ve aynı dalga üzerinden kendilerine cevap vermiş. Telsiz irtibatı temin ettikten sonra İRAN'dan BARATOF (Rus birlikleri kumandanı) imzasıyla aldığı telgrafı bana getirdi. Telgrafta şöyle deniliyordu:

«Bazı mühim işlerin görüşülmesi için karargâhınıza bir heyet gönderilecektir. Bu heyetin tehlikeden uzak bir şekilde karargâhınıza ulaşmasının zemin edilmesi rica olunur.»

Kendilerine heyetin hangi istikametten geleceğini sordum, RAVANDOS üzerinden gelecekleri bildirilince şu cevabı verdim:

«Heyet Ravandos istikametinden ve Musul üzerinden yola koyulduktan sonra kendilerini karşılamak üzere yolun müsaade ettiği mesafeye kadar otomobil gönderilecektir. Otomobili gördükleri anda atlarını terkederek otomobile binmeleri...»

Ravandos istikametini örtemekte olan Grup Kumandanına da gerekli talimatı vererek heyetin gelişini takip etmesini bildirdim.

Heyet kararlaştırılan şekilde karargâhıma vardı. **Tipik kıyafetleri ile heyet şöyle teşekkül etmiş bulunuyordu: Bir erkânıharp miralayı, bir Gürcü yüzbaşı, bir Rus harita yüzbaşısı, bir Komünist parti komiseri, bir bahriye neferi ve bunlara hizmet edecek birkaç emirber.**

Nezaket kuralları ile ilgili lâflar edildikten sonra,

«— Ziyaretinizin sebebini öğrenebilir miyim?...» diye sordum. Cevapları şu oldu:

«— Rus kıtaatı kâmilen Kafkasya yolu ile İran'dan çekilip gidecektir. Bu çekiliş sırasında Baratof kuvvetlerini takip etmemeniz ve salimen çekilmelerine yardımcı olmanız rica edilmektedir...»

Erimekte olan Rus ordularını bu çekilişte tamamen yok etmek mükündü, ancak onların İran'dan çekilip gitmeleri de bizim lehimizdeydi. Şöyle bir düşündükten sonra kendilerine şu cevabı verdim:

«— Baratof kuvvetleri emrimdeki birlikler tarafından hiçbir müdahaleye uğramayacaktır. Süratle çekilebilirler.»

Heyet benim yanımdan General Baratof'la telsiz teması kurdu ve bu kararımı bildirdi....

İran'dan Rusların çekilmeleri bana hiç olmazsa devamlı olarak takviye alan İngiliz kuvvetlerine karşı Ravandos'ta tuttuğum birlikleri ihtiyata çekmek fırsatını vermiş olacaktı.

Bolşevik heyetinde bulunanlar benim hareketi-

me teşekkürle mukabelede bulundular ve aramızda artık dostluktan başka birşey kalmadığını söylediler. Yorgun görünen eski düşman heyetine birkaç gün misafir kalıp kalamıyacaklarını sordum, aralarında görüştüler ve **sonra teker teker bahriye neferini reyine aldılar,** buna sivil komiser de iştirak edince kalmaya karar verdiler.

Musul'daki karargâhım böyle bir misafir grubunu ağırlayabilecek genişlikteydi. Her grup üyesine bir oda tahsis edildi ve her odaya da birer emirber verildi. Bunlar ordu içinde en iyi Rusça bilen subay ve askerlerden seçilmiş bulunuyordu. Görevleri hem hizmet, hem emniyet temini idi....

Heyet üyeleri, odalarına dağılmaya başladıkları sırada bir ara, yaşlı miralayla yalnız kaldık. Kendisi üzüntülüydü aslında, orduların durumlarından söz ederken gözleri yaşardı ve ağlayarak:

«— Yolda gelirken toplu bir Türk kıtaatının talimle meşgul bulunduklarını gördüm... Her cephede savaşıyorsunuz, durumunuz hiç te iyi değil ve fakat görüyorum ki askerlik hasletlerinizi muhafaza ediyorsunuz... Rus ordusunda ise zaptu-rapt içinde tek birlik kalmadı, hiçbir subayın maiyeti onun emrini dinlemiyor....»

Kendisini ancak teselli edebileceğini zannettiğim birkaç söz söyleyebildim... Odasına çekildi...

Yemek vakti gelmişti... Kendilerini yemeğe davet ettim, yeni bir düzene girmiş oldukları için,

Yaşlı miralay'a

«— Heyete mensup arkadaşlar arasındaki subayların benim masamda yerleri ayrılmıştır, emirber-

leriniz de benim çavuşlarımla beraber yemek yiyebilirler mi?...
diye sormak zorunda kaldım. Yaşlı miralay, arkadaşlarıyla durumu müzakere ettikten sonra,

«— Rus emirberleri sizin çavuşlarınızla yiyebilirler fakat Rus Bahriye neferi Matros heyetle beraber sizin masanızdaki bir yere alınmazsa Rusya'ya dönüşte hepimizi mahveder...»

«— Bence bir mahzuru yoktur...»

Yemeğe oturduk ve misafir kaldıkları müddetçe bu böyle devam etti gitti. O akşam yemekte misafirlere bizim âdetlerimize göre rakı ve şarap ikram edildi, heyet üyeleri Rusya'daki ihtilâlin sebeblerini ve oluşunu anlattılar... Yemekten sonra herkes odalarına dağıldı ve yaşlı miralaya içki dokunduğu için odasına biraz güç çıktı. Çizmelerini çektirmek için beraberinde gelen emirberini bizim hizmetine verdiğimiz Rusça bilen emirber vasıtasıyla çağırtmış fakat Rus emirberin cevabı şu olmuş:

«— Benim şu anda miralaya ihtiyacım yok fakat O'nun bana ihtiyacı varsa benim odama gelsin...»

Ertesi gün yaşlı miralay bu olayı bana olduğu gibi naklederken,

«— Senelerdir yanımda bulundurduğum ve oğlum kadar sevdiğim şu emirberimden son dakikaya kadar itaat bekliyordum. Fakat ordu o hale geldi ki ona bile söz geçiremiyorum...»

Ertesi gün sivil komiser, Tiflis'e gitmek zorunda olduğunu bildirerek ayrıldı, diğerleri de bir iki gün kaldıktan sonra geldikleri yoldan İran'a döndüler... Biz, İngilizlerle savaşa devam ediyorduk...

ŞEYH MAHMUT

Fırat Vadisi, Hanibağdadi'de 50. Fırka'yı imha ederek, Tigrit güneyindeki 18. Kolorduyu Fetha ve Cebelihamreyn mevzilerine kadar süren düşman kuvvetleri durmadan inşa ettikleri demiryollarıyla sayısız denilecek kadar çok vasıta ve zırhlı araçları savaş hattının biraz gerisine yığmışlardı. İngiliz karargâh kumandanlığı bu ulaşım ve vasıta üstünlüğüne dayanarak «üç hat manevrası» diye bilinen askeri harekâta girişti...

Düşman kuvvetleri 27 Nisan 1918 den sonra Karatepe—Kifri - Tushurmatlı üçgenini işgal etmekte olan 13. Kolordumuz üzerine hızla yüklenmeye başladı.

Düşman üstün kuvvetlerle ve takviye alarak durmadan saldırıyor, 13. Kolordu da büyük bir inat içinde dayanıyordu. Savaş aralıksız devam ediyor, kimsenin aklına yemek ve su bile gelmiyordu... Düşman her saldırıdan sonra geri çekilmeye mecbur olunca topçuları ve zırhlı vasıtaları öldürücü bir ateş taarruzuna girişiyor ve saatlarca ateş kusuyor, arkasından tekrar piyade taarruzu başlıyordu... Ne var ki 13. Kolordunun inadı kırılmak bilmiyordu... Her saldırış İngiliz kuvvetlerine binlerce ölüye maloluyor, arkasından cehennem ateşi tekrar başlıyordu. Siperler kan çamuru haline dönmüş, artık askerin

yarasını saracak sargı bezleri yerine sağdan soldan temin edilen bez parçaları ve hattâ ölen askerin fanilâsı kullanılmaya başlanmıştı... 27 Nisan, 28 Nisan, 29 Nisan günleri açılan bu ölüm pazarı nihayet kapandı ve 13. Kolordu mevzilerini terkederek, savaşa savaşa KERKÜK istikametine çekilmeye başladı...

Düşman çekiliş sırasında aldığı takviye kuvvetleri ve mühimmat yardımıyla Kerkük üzerindeki 13. Kolordu'ya tekrar yüklendi, kolordu Kerkük'ü bırakarak Altın Köprü'den Küçük Zap gerisine çekildi, Kerkük tahrip edilmekten kurtulmuştu. Çekilirken erzak ve götürülemeyecek cephane namına ne varsa hepsi birer birer imha edildi, Kerkük hastahanesindeki yaralılar da düşmanın ihtimamına terkedildiler... Bir düşman süvari birliği Altın Köprü üzerinden taarruza kalktıysa da bu taarruz durduruldu ve Küçük Zap 13. Kolordu için asıl mevzi kabul edilerek tahkimata geçildi... Kolordunun Zap gerisine çekilişiyle Kerkük ulaşım yolu kapanmış oluyor ve Süleymaniye'den de ulaşım yapılması imkânsız hale geliyordu. Takviye ve cephane ikmali ihtimali de artık yoktu....

Ne yapacağımızı düşünür dururken aklıma bir çare geldi, başka şey yapmak ta imkânsızdı zaten...

Süleymaniye cıvarı sarp dağlarla çevrilidir ve bu dağlarda kürt aşiretleri yaşar. Yağmacılıkla geçinmek zorunda olan bu kürt aşiretleri içinde eskidenberi tanıdığım ŞEYH MAHMUT adında zeki ve liderlik vasfına sahip bir ağa vardı... Yapacağım şey de O'na tam istiklâl vermek olacaktı. Yaşadığı top-

raklar Osmanlı toprakları olduğuna göre ve/halen Osmanlı ülkesi sayıldığına göre ben de O'na istiklâlini verebilirdim....

Şeyh Mahmut'a şu telgrafı çektim:

Süleymaniye'de Şeyh Mahmut Hazretlerine...

Süleymaniye - Sakız - Pencivin - Sina'da bulunan topçu kıtaatını, piyade ve suvarileri kâmilen sizin emrinize veriyorum. Sizi yalnız bu kuvvetlerin kumandanı olarak değil, aynı zamanda SÜLEYMANİYE SANCAĞI ve havalisinin azlolunmaz EMİRİ tayin ediyorum.
Vaziyeti askeriyenin icabatına göre hareket edeceğinizden emin olarak sizi şahsen tebrik eder ve emaretinize zaferler dilerim. Her münasip vasıta zuhurunda size nakten ve cephane itibariyle yardım edeceğim.
Maiyetinize verdiğim kıtaattan oraca tedavisi müşkül olacak erat ve zabitanı emin yol ve vasıtalarla Musul'a göndermenizi rica ederim. Müstakim emaretinizi İstanbul'da Zatı-Şahaneye'de arz ettim..

Şeyh Mahmut, telgrafımı alır almaz bir taraftan orada mahsur kalan yaralı Türk asker ve subaylarını dağ yollarından Musul'a gönderirken öbür taraftan da İngilizlere karşı hemen savaşa başlamış ve İngilizlerin, Süleymaniye'ye büyük kuvvet kaydırmasını temin etmiştir. Mahmut'un aşiret kuvvetleri İngilizlere uzun müddet kan kusturdular ve İngiliz-

ler Süleymaniye önünde çok şeylerini kaybettiler.... Ve öyle zannediyorum ki savaş sırasında aldığımız bu karar hem bizi bir aşiret isyanından kurtardı, hem de Süleymaniye'de kalan ve imdat bekleyen yaralılarımızın kendi birliklerine kavuşmasını sağladı. **Sonra öyle zannediyorum ki bu tarihte bir kürt aşiretine verilen ilk bağımsızlıktır...** Günün şartları bunu gerektiriyordu. Nitekim bu toprakları kaybetmeye başladığımız da ortadaydı. Onların İngiliz egemenliğine gireceklerine böyle olmalarını içim istemişti belki de.. Hiç olmazsa İngilizlerin propagandalara kanıp bizi arkadan vurmalarını önlemiş oldum.

Savaşa bütün gücümüzle asılıyorduk. Pazarlık ölünceye kadar savaşmaktı. Savaşın her türlü oyunu yapılıyordu. İstihbarat subaylarına düşman telgraf hatlarını dinleyerek şifreli emirleri çözmek emrini vermiştim ki birgün İngiliz Generali **MARSHALL'İN** bir şifreli emrini subaylarımız ele geçirdiler ve uzun bir uğraşmadan sonra şifreyi çözdüler.

Şifre emri şöyleydi :

«Zırhlı otomobiller himayesinde kamyonlara bindirilmiş kıtaatla Dicle nehrinin sol sahilinden Türklerin elinde bulunan Fetha'ya karşı taarruza geçilecektir.»

18. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Bey'e hemen durumu bildirerek düşmanın da bizim şifrelerimizi çalabileceğini bu sebeble şifre anahtarını değiştirmemizi ve saldırıya karşı da gerekli tedbirleri alarak hemen o geceden itibaren ağır topçu birliklerinin sol sahilden ilerleyerek düşman zırhlı araçla-

rını ateş altına alabilecekleri bir noktaya yerleştirilmelerini bildirdim.....

Sabahleyin düşman birliklerinin yaklaşmakta oldukları haber verildi, bizim tarafımızdan devam ettirilen sessizlik düşman zırhlı araçlarının ateş mesafesine girmeleriyle birdenbire bozuldu ve şiddetli ateş altında kalan düşman kolları panik içinde tarümar oldular. Ortada zırhlı araçlarının leşlerini, sayısız ölülerini bıraktılar... Çok azı geri kaçabilmişlerdi... 18. Kolordu'nun yüzü böylece biraz olsun gülmüş oluyordu...

BAKU'NUN ZAPTI

.... Düşman kuvvetleri çekilirlerken Umumi Karargâh'tan gelen şu şifreyi emir subayım getirip verdi:

«6. Ordu kumandanlığı emrinizde kalmak üzere Kafkas ordularının da tevhidi ile teşkil edilen ŞARK ORDULARI GRUBU KUMANDANLIĞI'NA tayin edilmiş bulunuyorsunuz. Yeni vazifenizi deruhte etmek üzere İstanbul üzerinden Kafkasyaya hareketiniz tebliğ edilir.

Başkumandan Vekili
ENVER»

Arkadaşlarıma veda ederek Nusaybin üzerinden trenle İstanbul'a geldim... Hemen Başkumandanlık karargâhını ziyaret ederek Şark Ordularının vazifesi hakkında bilgi aldım, birkaç gün ailemle beraber kaldıktan sonra GÜLNİHAL vapuru ile tekrar savaş yoluna koyuldum... Batum'a indiğimde Şark ordularının vaziyeti şöyle idi:

3. Ordu Kumandanı: Yanyalı Mehmet Esat Paşa-Merkezi: Batum

(Vehip Paşa'nın ağabeyisi)

Kafkas İslâm Orduları Kumandanı: Fahri Ferik Nuri Paşa (Yeğenim)

Merkezi: Gence

9. Ordu Kumandanı: Şevki Paşa - Merkezi: Kars

6. Ordu Kumandanlığı: Menzile karşı ordu - cepheye karşı kolordu kumandanlığı selâhiyeti ile Ali İhsan Bey (Sabis)

Batum'da iki gün kaldım, birlikleri teftişten sonra Tiflis'e geçtim. Burada yeni kurulmuş olan ve bizimle dost geçinmek kararında bulunan GÜRCÜ HÜKÜMETİ'ni tebrik ederek karargâhımı demiryolu kavşağı üzerindeki GÜMRÜ'de kurdum.

Genel Karargâh'tan verilen emri şuydu :

«Batum - Tiflis - Baku demiryolundan bir menzil yolu olarak yararlanmak suretiyle, Hazer Denizinde hâkimiyet tesis edilecek, deniz yoluyla da Baku-Enzeli yolu kurulacaktır.»

Enzeli - Kavzin - Hamedan yolu ki, vaktiyle Rusların Baratof kolordularının ulaşım yolu olarak kullanılmıştı. Güney'e Disful-Şuster (PETROL BÖLGESİ) ve BASRA KÖRFEZİ'ne iniyordu.

MAKSAT: Bu yolu takib ederek Basra'ya inmek, böylece Irak'taki bütün İngiliz kuvvetlerini kuşatmaktı. İngiliz donanmasının gaz ve benzin ihtiyacının çoğu Disful-Şuster bölgesinden sağlandığı için petrol merkezlerinin ele geçirilmesiyle İngiliz kuvvetleri zor duruma düşerek çekilmek mecburiyetinde kalacaklardı. İngilizlerin Irak ordusunun bu çekilişi de harp talihini döndürmüş olacaktı.

Rus ordusunun dağılıp çekilmesinden sonra İngilizler bu kuvvetlerden bir kısmını kendi emirleri altına almışlar ve ermenilerden kurulan kıtaatlarla gene İngilizlerden yardım gören Biçerehaf kumandasındaki Kazaklar İran yoluyla İngiliz kuvvetleriyle beraberce gelmiş ve Baku'ya yerleşmişlerdi.

İlk iş olarak Baku'nun zaptedilmesi ve bu kuvvetlerin dağıtılması gerekiyordu. Bu sebeble Baku müstahkem mevkiine saldıracaktım.

Güney Kafkasya'da Merkezi Tiflis olmak üzere kurulmuş bulunan Gürcü Hükümeti'ni müttefikimiz olan Almanlar özel bir şekilde himayeleri altına almaya ve bu hükümet üzerinde hakimiyet tesisine çalışıyorlardı, bu arada araları açık olan Gürcü ve Ermeni Hükümetleri de Almanlar tarafından türlü çeşitli şekillerle kazanılmaya çalışılıyordu. Bir miktar Alman askeriyle Tiflis'te çalışan GENERAL VON KRES buralarda durmadan dolaşıp duruyordu. Azeri Türklerinden kurulan AZARBEYCAN CUMHURİYETİ'NİN geçici merkezi de GENCE'de bulunuyordu ki Baku'nun zaptından sonra bu merkez Baku'ya nakledilecekti....

Kafkasya bölgesinde bulunan üç ordudan en kuvvetlisi 9. Ordu idi. İSLÂM ORDUSU Baku'yu sarmış ve o'nu almak için savaşın başlamasını bekliyordu, ancak kuvveti bu müstahkem mevkii zaptedecek durumda değildi.

Baku'nun zaptı bizim için mutlaka yerine getirilmesi lâzım gelen bir görevdi ve bunun için de yeğenim NURİ PAŞA ordusunun takviye edilmesi

lâzım geliyordu. Takviye için de en uygun yol GÜMRÜ-TİFLİS-GENCE demiryolundan faydalanmaktı.

Kademe kademe Tiflis'ten geçip Azerbeycan'a gidecek olan takviye kuvvetlerinin geçişlerine güya Gümrü Hükümeti izin vermiyordu. Fakat bunun aslında iki sebebi vardı. Birinci sebeb, General Von Kres tarafından Gürcülerin kazanılması için onlara hoş görünmek amacıyla hudut tashihleri vaadleri, ikinci sebeb, Gürcülerin fabrikalarını çalıştırabilmeleri, şehirleri aydınlatmak için gerçekten muhtaç oldukları petrolun ya bedava olarak ya da münasip bir bedelle BAKU'dan Azerbeycan Hükümeti' vasıtasıyla verilmesini sağlamaktı.

Gürcülerden bu hudut tashihinin ne için bukadar üstüne düşüldüğünü sordum. Tek istedikleri şuymuş:

Gürcülerce mukaddes sayılan, manzarası ve havasıyla ünlü, Rus çarlarının yaptırdığı saraylarla dolu ve Gürcüler için maddi olmaktan çok manevi tarafı bulunan Abastuman-Ahushuri bölgelerinin kendilerine verilmesi....

İmparatorluğun her tarafı saraylar, hamamlar bilmem nelerle dolup taşıyordu... Ne sarayından, ne hamından ne de altın yaldızlı hamamından bir fayda görmemiştik... Sarayla dolu topraklar üzerinde iki üç çar sarayı eksik olabilirdi, varsın olsundu... Genel Karargâhın muvaffakatini aldıktan sonra iki noktada bulunan Türk birliklerini biraz geriye çektim, onlar istedikleri sevgiliye kavuşurlarken bizim için de yollar açılmaya başlıyordu... Bu arada Gür-

cülerin istedikleri mazot da temin edildi ve demiryollarında Türk birlikleri dolaşmaya başladı... Gürcülerle anlaşmaya varmak için kokonuşmalar yaptığımız sıralarda da vakit kaybetmemek için Erivan kuzeyinden Gürcüstan'a uğramadan geçen ve Gence'ye ulaşan bir yol vardı ki bu yoldan yararlanarak birkaç alay ve batarya sevki ile İslâm Ordusunu takviyeye başlamış bulunuyordum.

Demiryolunun açılmasından sonra gönderilen birliklerle de artık takviye kuvvetlerinin gönderilmesini durdurdum, çünki gönderilen ve orada bulunan kuvvetler Baku'nun alınmasını sağlayabilirdi artık. Ben de Gence üzerinden Baku önlerine gittim.

İslâm Ordusu'nun Baku karşısında tuttuğu mevzi, müstahkem düşman mevzilerine hâkim bir durumdaydı. Takviye maksadıyla getirilmiş bulunan ağır ve hafif bataryaları gerekli gördüğüm yerlere yerleştirdim. İki cenahı denize dayanmış olan müstahkem mevkii tam karşıdan hücum hazırlıkları içindeyken Tiflis'te bulunan Alman generali Von Kres'ten şu şifreyi aldım:

«Bir veya birkaç Alman taburunu şehrin düşmesi sırasında vazifelendirmeniz, veya şehrin asayişinin temini hususunda kullanmanız için emriniz altına vermek zaruretindeydim. Muvaffakatinizi rica ederim. .»

Alman dostların davranışları canımı sıkmaya başlamıştı. Bir kısmının iyi niyetinin yanında bir

kısmının her zaferi kendilerine maletmek isteyişleri sinirlerimi bozuyordu ve bu yüzden de mümkün olduğu kadar temastan kaçınıyordum, yoksa birgün Genel Karargâh'ta zor durumlara sebeb olabilecek bir olay çıkabilirdi aramızda...

Nuri Paşa ile beraber Von Kres'e oyalayıcı haberler göndermeye başladık... Fakat Von Kreş niyetimizi anlamış olacak ki **karargâhındaki habercilerimden birisi şu haberi uçurdu :**

«Von Kres emrivaki olarak bir Alman taburunu emrinize göndermek üzeredir....»

Anlaşılıyordu... Taburu geri göndermek daha fena olurdu. Ötedenberi güvendiğim bir çavuşum vardı.. Çağırttım geldi.. Dikildi durdu.

«— Çavuş bir bölük hazırla, hemen bir kenarda tekmile hazır ol...»

Yarım saat sonra çavuşun bölüğü hazırdı, karşımda esas duruştaydılar.

Çavuş'u kenara çektim. O'na şu emri verdim:

«— Gürcü hududundaki demiryolu köprüsü bu gece atılacak ve telgraf hatları da kesilecektir... Sabaha tekmil isterim...»

.. Ve sabaha karşı demiryolu köprüsünün atıldığı telgraf hatlarının kesildiği haberi geldi... Von Kres'in birliklerinin de Baku'nun zaptına katılmaları ihtimali ortadan kalkıyordu.

İslâm Ordusu'nun Baku karşısında tuttuğu mevzi müstahkem düşman mevziine topçu ateşi ile hâkimdi... Takviye amacı ile getirtilen ağır ve hafif

bataryalar gerekli yerlere yerleştirildi. Baku'yu tam göğsünden vurmaya karar vermiştim. Bunun için de dar bir cephe tesbit ettim ve eldeki yedi alaya derinliğine tertibat saldırdım. Gece olduğu vakit birlik kumandanlarını toplayıp şu emri verdim :

«— Bütün birlikler geceden düşman hatlarına yaklaşacaklardır. Hava ağarmaya başladığı anda baskın şeklindeki taarruz başlayacaktır... Bütün arkadaşlar birliklerinin başına...»

Ortalık ağarmaya başlamıştı ki piyadenin kendine has haykırışlarıyla bomba ve süngü taarruzu başlamış oldu... Hücum kolunun sağına ve soluna saldıran düşman ihtiyatları KAMA şeklinde ilerleyen birliklerimin sağa sola açtıkları yelpaze ateşiyle püskürtülüyordu...

Kama'nın önündeki birlikler düşman cephesini yarmış, şehrin merkezine doğru ilerliyordu... Düşman zaman zaman karşı taarruzlara geçiyor ve fakat birlikler tekrar onların üzerine atılarak hepsini olduğu yere çakıp geçiyorlardı... Baku, ayaklarımızın önüne serilmek üzereydi... Düşman ihtiyat birlikleri şehrin merkezine doğru çekilmeye mecbur oldular....

Baku müstahkem mevkiinin sol yanında yani mevziin kuzey tarafında İngiliz kuvvetleri yer almışlardı. Bunların mevcudiyetlerini bataryalarının ateşinden anlıyorduk... Sabahleyin başlayan savaş, akşama kadar devam etti... Ve bu savaşta zaman zaman kendimi, elimde mavzer ileri hatların arasında bulduğum zamanlar oldu... Bir ara saldırıdaydık

ki bir erin yalvara yalvara yanıma sokulduğunu gördüm:

«— Kumandan Paşam, ben seninle başından beri Arabistan ellerinden beri beraberimdir.. bak gene kendini kollamamışsın... Kurşun değecek kumandan paşam, azıcık olsun başını kollasan...»

Tuttum, bu yaşı kırkı geçen delikanlının alnına dudaklarımı değdirdim... Omuzunu bıraktığımda avucumun içinde kan pıhtılarını gördüm...

«— Yaralısın oğlum...»

Elini omuzuna götürdü... Bastırdı, bir ara yüzü acıyla burkuldu...

«— Unutmuşum kumandan paşam»

dedi, sıçraya sıçraya ileri doğru kaydı, bir yandan mavzerindeki kurşunu tamamlıyordu. . Ve imparatorluk destanla devam ediyordu... Yanımdan bir subayı gencecik bedeni parçalanmış olarak geçirdiler.... Makinalı tüfek biçmiş götürmüştü yarısını....

Akşam karanlığı indiğinde savaşın kesilmesi için işaret verdim... Sabaha kadar son taarruz hazırlıkları yapıldı. İlk ışıkla beraber kesin taarruzu yapıp Baku'yu düşürecektim... Rovelverimi temizledim... emirberim mavzerimin bakımını yaptı... Aldım kontrol ettim... İleri hatlara yürüdüm, ilk saldıracak birliğin başına geçtim, birlik kumandanını çağırdım:

«— Bu birliğin kumandasını alıyorum... Kumandanlık karargâhı burasıdır. Emir subaylığı görevini aldınız..»

Sert bir selâm verdi... Ölünceye kadar emrinizdeyim der gibi gözlerimin içine dikti gözlerini...

Sabahın ilk ışıklarında başlayan saldırımız henüz gelişme halindeydi ki birlik kumandanlarıyla Baku'nun alevler içinde yanmasını seyretmeye başladık... Düşman tayyarelerini ve akaryakıt depolarını yakıyor, ağırlıklarını imha ediyordu.. Ve anlıyordum ki Baku da Kut gibi düşmek üzeredir... Geceden vapurlara bindirilmiş olan İngiliz kuvvetleri elli gemilik bir konvoy halinde Kuzey'e doğru uzaklaşıyorlardı...

Ve Baku Eylül 1918 de düştü...

İngiliz birlikleri geri çekilirlerken geride kalan diğer düşman birlikleri Baku'daki büyük bir kışlaya dolmuşlar. Haberi alır almaz açılan topçu ateşiyle büyük bir cephe teşkil edebilecek kışla yerle bir edildi...

Şehirde silâh sesleri geceli gündüzlü devam ediyordu... Şehir İngilizlerin kontrolü altındayken ermeniler ve Bolşevikler yerli Türk halkına karşı geniş bir katliam hareketine girişmişler... Şehrin her mahallesinde Türklerden ermeniler «ceset kaleleri» kurmuşlar... Ve bütün vahşetlerini ortaya koymuşlar.. Küçük çocuklar kale burçları olmuş, kadınlar edep yerlerinden süngülenmiş ve bırakılmışlar... Şimdi sıra yerli halka gelmiş, onları durdurmak imkânsızdı... Düşman kıtaatı ve ermeniler sokak savaşlarında yere seriliyorlardı... Üstün birliklerin desteğinde Türkleri katletmek başarısını (!) gösteren ermeniler kendileri ile eşit yerli Türk halkı karşısında bir sürü gibi avlandılar...

Ordu yorgun düşmüştü. Orduya bir günlük istirahat verildikten sonra kıtaat şehri işgal etti, bir

yandan yangınlar söndürülürken diğer taraftan asayişin teminine koyulduk. NURİ PAŞA benden daha önce şehre girerek büyük bir oteli kendisine karargâh olarak seçti, ben daha sonra şehre girdim. Cengâver ruhlu ve büyük vatansever Nuri Paşa'nın bu belki de hayatının en güzel günüydü...

Ben şehre girerken yanımda erkânıharbim Miralay Parakuin ile ikinci reis Miralay Basri Bey vardı. Şehrin gerisinde savaş sırasında vurulmuş ve fakat cesetleri kaldırılmamış birkaç ölü gördük... **Parakuin** birdenbire sinirlendi ve avazı çıktığı kadar bağırmaya başladı:

«— Burada silâhsız insanlar öldürülüş...»

«— Sinirlenmeyiniz dostum.. bu bir savaştır, silâhlı ya da silâhsız insanlar ölebilirler... sakin olunuz»

diye O'nu susturmak zorunda kaldım...

Nuri Paşa'nın karargâhı olan otele yaklaştığımız sırada Parakuin tekrar deli gibi konuşmaya başladı, bu defa sert bir tavırla:

«— Artık susunuz, bir savaştayız... vesiz devamlı olarak panik içindesiniz.. susmanızı ihtar ediyorum...»

Parakuin susmak zorunda kaldı....

Otele çok az kalmıştı ki meydan gibi bir yerde kırküç kişinin Nuri Paşa tarafından astırılmış olduklarını gördük. Bunlar İngiliz kuvvetleri şehirdeyken yerli Türk halkına zulmeden ve savaş sırasında yağmacılık yapan bazı ermenilerdi. Nuri Paşa savaşın gereğini yapmış, bunları harp divanı kararı ile as-

tırmış bulunuyordu. Parakuin bu defa küstahça konuşmaya başladı:

«— Bu doğru değildi, bu katliamdır...»

Artık sabrım taşmıştı... Kendisine verilmesi lâzım olan ceza aynı darağaçlarında sallandırılmak olabilirdi, çünkü hareketi savaş kurallarına aykırıydı. Biz bir devlet için dövüşüyorduk, şunun ya da bunun düşünceleri bizi ilgilendirmezdi. Acaba Parakuin aynı şekilde asılmış Türkleri görse aynı tepkiyi gösterir miydi... Kendisine sert bir şekilde şunları söyledim:

«— Parakuin, sen ya benim erkânıharbimsin ya da ufak tefek bahanelerle siyasî veya dinî neticeler çıkarmak isteyen bir diplomat yahut papazsın... ya susarsın yahut ta senin akıbetin harp divanında belli olur...»

Sustu ve otelde yanıma gelerek:

«— Ben artık sizin yanınızda hizmet edemiyeceğim..»

«— Sizin hizmetinize ihtiyacımız yoktur, serbestsiniz...»

Bu sırada sokaklarda ermeniler tarafından katledilmiş bulunan yerli Türk halkının cesetleri toplanıyor ve yüzlerce çocuk, genç ve ihtiyar kadın, erkek kendileri için kazılan mezarlarındaki son uykularını terkediyorlardı.. İnsanlığın gördüğü vahşetlerden birisi de İngilizlerin işgaleri altında bulunan Baku'da Türk halkına karşı ermeniler tarafından gösterilmiş bulunan bu vahşettir.... Parakuin'den sonra karargâhımın ikinci şube müdürü olan Binbaşı Grassman da istifaetmek zorunda kaldığını Binbaşı Grassman da istifa etmek zorunda kaldığını bildirdi. Bu binbaşıyı çok severdim, Parakuin'in et-

kisi altında kalarak istifa ettiğini anladım. Ve sonra şu tebliği yayınladım:

«Karargâhımda bulunan bütün Alman subaylar istifalarını vererek Tiflis'te bulunan Von Kres'in emrine gireceklerdir.»

Alman subaylarının asıl kırgınlıklarının Von Kres tarafından Baku'nun zaptına katılmak için gönderilmek istenilen birliklerinin bu zafere katılmalarının önlendiğinden geldiği malûmdu... Alman subayları verdiğim emirle toplandılar ve hep beraber Tiflis'e doğru yola çıktılar.... Baku'da işim kalmamıştı artık... Burayı Nuri Paşa'ya bırakarak Tiflis üzerinden Gümrü'deki karargâhıma döndüm...

Birkaç gün sonra ENVER PAŞA'DAN ŞU TELGRAFI aldım:

«Bulgarların ihanetleri muhtemeldir. Almanların Garp cephesindeki sıkıntıları artmıştır. Her ihtimale karşı Şark Orduları Grubu Kumandanlığı bilhassa İran içlerinde çok yayılmayarak yavaş yavaş toplu bir hale geçmeniz lüzumu hasıl olmuştur.»

Telgraf üzerine Tebriz'i işgal etmiş bulunan Kâzım Bey (KARABEKİR) kumandasındaki kolorduyu ziyaret etmek üzere Tebriz'e gittim. Buralarda yeni kurulan Azarbeycan, Gürcistan cumhuriyetleri gibi bir de Ermenistan Cumhuriyeti vardı ki Ermeni Hükümeti durmadan beni Erivan'a davet ediyordu. Bu ziyaret talebi yenilenince Tebriz'den dönüşte Erivan'a uğrayacağımı bazı ermeni dostlara vadettim....

Gümrü'den trenle Gulfa üzerinden Tebriz'e hareket ettik. İran'da kolordu erkânı ve İran nazırları tarafından karşılandığımızda toplar atılıyor ve parlak bir karşılama töreni yapılıyordu. Tebriz'de hazırlanan dairemde maiyetimle beraber kalıyordum. Bir ara Kâzım Bey (KARABEKİR) beni ziyarete geldi, beraberce İran'ın işgal altındaki durumunu ve Avrupa'nın umumi vaziyetini konuştuk. Kendisine İran'da, Avrupa'nın durumuna göre bazı tedbirler almasını tavsiye ettim... Biz İran'da bir müstevli olarak değil, Halaskâr ve bir misafir olarak bulunuyorduk ki bunu İran Hükümeti de biliyordu ve bize ona göre davranıyordu...

Tebriz'de Veliahd Hüseyin'e karşı bir nezaket ziyaretinde bulunmam protokol icaplarındandı, kendisine haber göndererek bir gün ve saat tayin etmesini rica ettim, verdiği cevapta benimle derhal görüşmek istediğini bildiriyordu.

Veliahdın bildirdiği saatte ziyaretine gittiğimde beni büyük salonda karşıladı. Önce selâmlaştık, sonra protokol icabı karşılıklı lâflar edildi... Ben Türkçe konuşuyordum, o ise farisice. Resmî ziyaret ve protokol kaideleri bittikten sonra Türkçe olarak,

«— Gel Halil Paşa, yanıma otur da seninle biraz dertleşelim»

diye yakınlık gösterdi... Genel durum hakkında karşılıklı olarak biraz konuştuk, sonra da bana akşam yemeklerinde mutlaka beraber olmak istediğini söyledi, bu davranışını memnuniyetle kabul ettim... O geceden sonra hemen her akşam kolordu karargâhı erkânı ile beraber Veliahd'ın misafiri olarak sarayda bulunuyorduk. Genç Veliahd tıpkı bizim gibi yemekten önce mutlaka bir iki kadeh rakı alıyor, sonra sofraya diğer içkiler getiriliyordu... Dört beş gündür devam eden yemek sohbetleri, samimiyetimizi bir hayli artırmış bulunuyordu ki bir akşam Veliahd bu dostluk havası içinde,

«— Halil Paşa bilir misiniz, siz Türkler çok cesur insanlarsınız...»

diye bize iltifatta bulununca,

«— Takdirlerinize teşekkürler, yalnız bunu izah eder misiniz...»

cevabını verdim, Veliahd şu hikâyeyi anlatmaya başladı:

«— Üç arkadaş biri rakı, biri afyon, biri de haşiş (esrar) içerek sarhoş olmuşlar ve evlerine gitmek üzere yola çıkmışlar. Evlerine ulaşmak için gitmeleri lâzım gelen sokaktan bir evvelki sokağa sapmışlar ve biraz sonra da görmüşler ki karşılarında büyük bir kapı dikilmektedir, sokak ta böylece çıkmaz sokak haline gelmektedir. Rakı içip sarhoş olanı «bizim ev bu kapının arka tarafındadır, ben kapıya iki tekme bir omuz vurur yıkarım, gider evimi bulurum» demiş, afyondan sarhoş olanı «gece yarısından sonra âlemin kapısını kırıp geçmenin ve bir sürü gürültü çıkarmanın doğru olmayacağını, vakit te geçmiş olduğundan sabah olıncaya kadar kapının

dibinde beklemeleri lâzım geldiğini, sabah olunca da kapıyı açacak olanlardan izin alıp geçebileceklerini söylemiş»

Haşiş denilen esrar cinsinden şeyle sarhoş olanı da sarhoş gibi kapı kırmanın, köpek gibi başkasının kapısında yatmanın yakışık olmayacağını söyleyerek anahtar deliğini göstermiş ve demiş ki «Ben şu gördüğünüz anahtar deliğinden süzülür karşı tarafa geçerim, kapıyı size açarım, böylece hepimiz sessiz sedasız evimize gideriz». «İşte siz Türkler de daima rakı içer vurucu kırıcı olursunuz. Bizim İranlılar da daima afyon çekerler ve miskin olurlar...»

Şöyle bir düşündükten sonra,

«— Irk olarak Osmanlı Türkleri ile İran Türkleri arasındaki fark yalnız rakı ve afyon içmekten ibaretse hükmü nüfuzunuzda bulunan İranlılara afyon yerine rakı içmelerini tavsiye ederiz olur biter» cevabını verdim... Pek hoşuna gitti...

Veliahd hazretlerinin yemeklerden sonra enfiye tarzında bir toz kullandığının farkına varmıştım. Israrla benim de bundan içmemi istiyordu, ben bunu sevmediğimi söyledikçe o ısrarına devam ediyordu. Nihayet kendisine, Türkiye'ye dönüşümde bunu bir defa olsun deneyeceğimi vadettim de ısrarlarından kurtulabildim... Tebriz'den ayrıldığım vakit trene bir kutu içinde bu tozdan gönderilmiş olduğunu görünce gülmekten kendimi alamadım.

Veliahd ile gene bir akşam sohbet ediyorduk ki,

«— Halil Paşa tecessüsüm üaffet.... Kâzım Bey biraderimiz (Karabekir) İran'da Türklerin bir mil-

yon askerleri bulunduğunu söylemişlerdi, ben İran'da bukadar mevcudunuz olduğunu tahmin etmiyorum, ne dersiniz..?»

«— Veliahd hazretleri, ben size durumu söyleyeyim, yanlış anlaşılan bir nokta var, bir milyon askerin hepsi İran'da değildir, benim emrimde de ve İran civarında bir milyona yakın asker vardır...»

«— Yaa öyle mi, ben de böyle olacağını tahmin etmiştim...»

İran'daki tetkiklerim ve ziyaretlerim böylece son bulmuş oluyordu. Veliahd, İran'da bulunan Türk Ordusu'na ve Türk kumandanlara büyük yakınlıklar göstermişti ve ben ananevi Türk kadirbilirliğini O'na göstermek dileği ile ayrılış gecesi yenisini alırım düşüncesi içinde kendime ait birinci rütbeden Osmanlı Nışanı'nı göğsüne taktım, eli ile nışanı okşadı, gözleri buğulandı kaldı... O zamanlar Türk subaylarının savaşlarda aldıkları ya da vatanseverlikleri ile kazandıkları bu nışanlar herkesin ulaşabileceği işaretler değildi....

Veliahd buna mukabil bana, ortasında Şah Ahmed'in resmini taşıyan bir nışan taktı... Nihayet ERİVAN üzerinden dönüş yolculuğunun başladığı sırada Türk ve İran topları seri atışlarla beni uğurluyorlardı... Savaşçı son devir subaylarının bundan daha güzel ses duymadıklarını, bundan daha başka bir ses işitmek istemediklerini asırlar unutamayacaklardır.. Topların ve silâhların seslerinde bizim şerefle dövüşmek, ya kalmak ya da ölmek şarkılarımız vardır...

Trene bindiğimde Veliahd'ın gönderdiği kutu-

yu açtım, sarı renkte pudra gibi birşey çıktı içinden, tarif edildiğine göre bunu, üzerine tuz biber ektikten sonra sigara gibi sararak içecekmişim... Erivan'a varış saatımız 09 olduğuna göre bol bol zamanım vardı, özel tren gece de hiçbir yerde durmayacaktı... Kurmaylarım bu tozun benim üzerimdeki etkisini merak ediyorlardı... Sabaha kadar nasıl olsa uyanırdım. Gittiğimiz yer de Ermeni Hükümeti topraklarıydı... Kurmaylarıma bakın bakalım ne olacak dedikten sonra iki üç sigarayı üst üste içtim ama bana mısın demiyordu.. Dördüncü sigarayı içmiştim ki trenin birdenbire hızlandığını anladım. Yaverlerden birisini makiniste gönderdim ve dedim ki:

«— Git şu makiniste söyle bu kadar hızlı gitmesin, buralardaki araziye ve köprülere güvenilmez,. Rusların attıkları, sonra da bizim alelacele tamir ettiğimiz köprülerdir bunlar...»

Yaver yanımdan ayrılmıştı ki sürat ve gürültü arttı, sonra herşey sakinleşiverdi... Ses ve de çıt yoktu, tren havalanmıştı.... Uçuyorduk.. Bu sırada Yaver Fuat geri döndü, otorite O'nu gülmekten alıkoyuyor olmalıydı:

«— Kumandanım, makinist diyor ki, ben hızlı gitmiyorum hattâ ve hattâ bazı yerlerde deve sürati ile ilerliyorum, çünkü arazi sarptır ve sonra köprülere de güvenilmez...»

Anlaşılıyordu... Kendimi yorgun hissettim ve nasıl isterse gitsin uçmaya da devam edebilir diyerek kendimi yatağa bıraktım....

Sabahleyin uyandığım vakit gördüğüm olayların rüyadan başka birşey olmadığı anlaşılıyordu... Bir daha mı, tövbe....

Sabahleyin saat tam dokuzda trenim, Erivan'dan biraz ilerideki **Aşmiyetzen**'de durdu. Ermeni Hükümeti ileri gelenleri ile ermeni kumandanlar istasyonda beni karşılamak için toplanmış bulunuyorlardı. Tiflis'te olan Alman Generali Von Kres de benimle beraber Ermeni Hükümetini tebrik için bulunmak istemiş ve bu isteğini kırmadığım için O'nun treni de aynı saatte istasyona girdi.

Trenden inmek için hazırlanıyordum ki Van'da tanıdığım ve sempati duyduğum TAŞNAKSUTYON CEMİYETİ Reisi ve sergerdesi eski arkadaşım ARAM vagona girdi... Ermenilerin ARAM PAŞA diye çağırdıkları eski dostum ağlayarak boynuma sarıldı:

«— Hoş geldin Halilciğim, hoş geldin...»

diye içten gelen duygularla memnuniyetini anlatmaya çalışıyordu. Trenden indik, Von Kres de henüz treninden inmiş bulunuyordu. Şöyle bir selâmlaştık ve sonra ARAM'ın takdimleri ile Ermeni Hükümeti ileri gelenlerini tanıdım, onlar beni nasıl olsa tanıyorlardı...

Ölümün ta ortasına adımımı atmıştım bir defa... Koltuk altımdaki tabancamı dirseğimle şöyle bir yoklarken belimdekini de emniyeti açık bir şekilde taktığımı düşündüm ve nasıl olsa bir çaresini bulurdum...

İstasyondan Erivan'a kadar ikibuçuk kilometrelik bir yolumuz vardı, otomobilime Aram'ı aldım, Von Kres de başka bir otomobile, diğer Ermeni ileri gelenleriyle beraber bindi. Otomobil ilerledikçe yolun iki yanını boydan boya tutmuş olan ermeni askerleri,

«— Yaşa Halil Paşa»

diye gösterilerde bulunuyorlardı. Aram tedirgin ve sonra kuşkuluydu, bir ara kulağıma eğildi:

«— İki gün önce Dahilyie Nazırı oldum fakat fırınlar halka ekmek yetiştiremediği için de bir güzel dayak yedim, bütün vücudum hurda haş. Eğer hükümete sadık kuvvetler yetişmeseydi şimdi beraber olamayacaktık... Hükümetin açlık yüzünden halkın üzerinde otoritesi kalmadı. sizin emniyetinizi sağlamak için de yollara, partiye en sadık askerleri dizdik ve şehir etrafındaki dağlara da Hükümet'e en sadık çeteleri yerleştirdik. Sözün kısası Halil Paşa, çok zor durumdayız...»

Şehirde bizim için ayrı bir konak, Von Kres ve maiyeti için de ayrı bir konak hazırlanmıştı, maiyetimle beraber konağa yerleştikten sonra bir ara yalnız kaldım ve maiyetime bir çatışma sırasında yapacakları işi söyledim, bir ermeni saldırısında bire kadar dövüşecektik...

Biraz sonra, malûm protokol ziyaretleri başladı, usulen Von Kres'le beraber Ermeni Başvekili'ni, Cumhurbaşkanı'nı makamlarında ziyaretle yeni kurulan müstakil hükümetlerini tebrik ettik. Von Kres'le daha önce kararlaştırdığımız üzere o günün akşamı ben Gümrü'ye, O da Gümrü üzerinden Tif-

lis'e dönecekti.. Kendilerinden gitmemize müsaade etmelerini rica ettik. Aralarında ermenice konuştular ve sonra Aram Paşa:

«— General Von Kres programına sadık kalarak avdet edebilirler fakat biz şarklıyız. Şark âdetlerine sadık kalarak yakın komşumuz Halil Paşa'yı bir veya birkaç gece misafir etmeden bırakmayız..»

«— Aram Paşa benim de dönmem lâzım...»

«— Hail Paşa bir gece misafir olmadan seni bırakmam...»

Diğer ermeniler de ısrarla aynı isteği tekrarlayınca artık kabulden başka çare kalmıyordu. Von Kres'i hep beraber uğurlamak için istasyona gittik ve Von Kres, treni hareket etmeden önce şunları söylemekten kendisini alamadı:

«— Paşam, aylardanberi gönüllerini kazanmak için uğraştığımız ermenileri birgünde teshir ettiniz, buna hayret ediyorum... Bir müttefik sıfatıyla bununla iftihar ediyorum.»

Sadece gülerek cevap verdim.

Gerçekten de Almanlar birinci kademede kendilerine bağladıkları Gürcüler gibi, Ermenileri de kendilerine bağlamak için onlara türlü çeşitli vaadlerde bulunmuşlar, para ve tayyare teklif etmişlerdi. İstedikleri, Türklere karşı eski kinleri devam ettirmekti. O zaman siyasî ve iktisadî çıkarları bunu gerektiriyordu Almanların.

Von Kres'i uğurladık şehre döndük, akşam bastırıyordu, Belediye'nin yeşiller içindeki bahçesinde büyük bir sofra kurulmuştu. Yemekten önce rakılar ve şaraplar açıldı, kadehler kaldırılırken etraftan si-

lâh sesleri başladı... Maiyetim tedirgindi, bir elleri devamlı silâhlarının üzerine gidip duruyor sonra çekiliyor sonra gene aynı ve onlar bir tek işaretimi bekliyorlardı... En ufak kıpırdamada ve arkadan vurulmak tuzağı içinde yapacağımız iş malûmdu...

Silâh sesleri susup yeniden başladıkça o taraflara doğru ermeni suvari müfrezeleri gönderiliyordu ve bu müfrezelere emirleri Harbiye Nazırı olan NAZARBERKOF veriyordu. General Nazarberkof, ben Kuvve-i Seferiye ile İran'a girdiğimde Hay sırtlarını savunan Rus generali idı. Eskiden düşmandık, şimdi bir gecenin içinde dost olup çıkmıştık...

Gece hayli ilerledi, artık herkes yataklarına eşkilecekti, Aram:

«— Paşam, yarın Ermenilerin en büyük ruhani reisleri Katagigos'u ziyaret etmeniz çok değerli bir hareket olacaktır, bunu kabul eder misiniz..?»

«— Memnuniyetle...»

Ertesi günü öğlene doğru ruhani reis Aşmetziyen kilisesinde ziyaret edilecekti...

Sabaha kadar tilki uykusu içinde kaldık. Sabahın erken saatlarında dışarıdan bir uğultu gelmeye başladı, odanın kapısı vuruldu, yaverlerden biri içeri girdi kaşları çatılmıştı:

«— Sabahlar hayırlı olsun Paşam, dışarıya bakar mısınız, emirleriniz...»

Pencereye yanaştım, meydanda binlerce ermeni vardı,

«— Arkadaşlara talimatımı beklesinler, herşeye de hazır bulunsunlar, istihbarat alınsın, sonra haber isterim... kimse emri almadan hareket etmesin tamam...»

Herşey olabilirdi, ama ben ölümün üstüne gitmeye karar vermiştim ve her öyle oluşunda da içimde bir hafiflik duyardım. Giyinip silâhlarımı kontrol ettim, kılıflarına emniyetlerini açık bırakarak yerleştirdim ki Aram Paşa'nın geldiğini haber verdiler. Biraz heyecanlı buldum kendisini,

«— Paşam, ermeni halkına hitaben birkaç kelime söylemenizi rica edebilir miyim...?»

Çıktım istediği konuşmayı yaptım. YAVERİM SELÂHADDİN bu andaki durumumuzu tesbit etmiş, bu notu şöyleydi :

> **«Eylül 1918 sonlarında Ermenilerle müzakare için Erivan'a gittik. Orada müzakereler oluyordu. Oturduğumuz binanın önünde büyük bir meydan vardı, elli altmış bine yakın Ermeni burada toplanmış. Halil Paşa'ya tezahürat yapıyordu. Ermeni Hükümeti'nin Dahiliye Nazırı olan Aram, Hail Paşa'ya bir nutuk vermek üzere halkın arasına çıkmasını teklif etti. Halil Paşa bunu kabul etti, fakat ben sıfırı tükettim, çünkü bu kalabalık bizim memleketten çıkartılmış Ermenilerden müteşekkildi. hemen hepsinin bir akrabası, babası, kardeşi imha edilmişti ve bunların hepsi bir intikam hissi ile yaşıyor ve bütün bu katliamları yapan adam olarak Halil Paşa'yı tanıyordu. Ve şüphesiz bu kadar kalabalık halkın bilhassa zulüm gördüğüne inanmış halkın, zalim telâkki ettiği adama karşı herşeyi yapması ihtimali vardı Bilhassa Ermeni milleti bu hususta çok hunhar idi. Belki hükümet tedbir almıştı ama zayıf Ermeni Hü-**

kümeti'nin aldığı tedbirin bu insanların önünde kıymeti birşey olamazdı. Biz halkın arasında kurulmuş kürsüye gitmek için kapıdan çıktığımızda bir çığlık koptu, bu ne idi. Belli değildi. Önde Aram, arkasında Halil Paşa, o'nun arkasında ben kürsüye geldik. Artık buradan sağ dönebileceğimizi ümit bile etmiyordum, yalnız kendimizi pahalıya satmaya, sıfır vaziyete düşmemeye uğraşıyor, bunun çaresini düşünüyordum, herhalde pahalı da satacaktık, çünkü Halil Paşa ile beraberdim ve o silâhına sarılınca mutlaka pahalıya mal olurdu. Bütün dikkatimle kulak kesilmiştim. Halil Paşa soğukkanlı bir şekilde kürsüye çıkınca bir alkış tufanı koptu. Ve Paşa konuşmasına şöyle başladı:

Zalim bir padişahı yıkmak için ve hür ve mes'ut bir vatan kurmak için elbirliği ettiğim Ermeni milleti.

Vatanımın en korkunç ve acı günlerinde vatanımı düşmana esir olarak tarihten silmeye kalktıkları için SON FERDİNE KADAR YOK ETMEYE ÇALIŞTIĞIM ERMENİ MİLLETİ, bugün Türk milletinin alicenaplığına sığındığı için huzura ve rahata kavuşturmak istediğim Ermeni milleti. Eğer siz Türk Vatanı'na sadık kalırsanız, size elimden gelen her iyi şeyi yapacağım. EĞER YİNE BİR TAKIM ŞUURSUZ KOMİTACILARA TAKILARAK TÜRK'E VE TÜRK VATANI'NA İHANETE KALKARSANIZ BÜTÜN MEMLEKETİNİZİ SARAN ORDULARIMA EMİR VEREREK DÜNYA ÜS-

TÜNDE NEFES ALACAK TEK ERMENİ BIRAKMIYACAĞIM, AKLINIZI BAŞINIZA ALIN.

Köylerinize, evlerinize ailelerinizin saadeti için dönün ve çalışın, zaman bugünkü yaraları siler.

Hülâsaten aynen naklettiğim bu nutuktan sonra müthiş bir gürültü ve onunla beraber bir alkış tufanı koptu, kaldığımız binaya döndük. Ertesi sabah erkenden Erivan'dan Gümrü'ye hareket ettik. Halil Paşa'ya trende nasıl korkmadan bu kalabalığın arasına girdiğini ve orada ermenilere bu kadar sert ve acı hitab edebildiğini sordum. Cevabı şu oldu:

«— Aranı'ın teklifini kabul etmemek bir korkaklık olurdu, oraya çıktıktan sonra da ürkek bir konuşma Türkün kahraman ruhuna hürmetsizlik olurdu, ben de bu kürsüden sağ döneceğimi düşünemiyordum fakat şerefli bir ölümü korkaklığa tercih ettim...»

«— Paşam, bu asil anı sizinle bir defa daha yaşamak isterim...»

«— Selâhaddin, zelil yaşamaktansa ölmek, işte Türk'ün binlerce senelik tarihinin tek ifadesi...»

Başımı önüme eğdim, Halil Paşa'ya derin bir saygı duyuyordum....»

..... Nutuk bitmişti, tehlike devam ediyordu, Ermeni Hükümeti'nin hazırladığı program gereğince Ermenistan'ın üç dört bin senelik bir mazisi olan Hazmiyetsen kilisesine doğru kafile halinde ilerle-

meye koyulduk. Yolun her iki tarafı gene askerlerle tutulmuş ve onların arkalarında düzlüklere serilmiş, derme çatma arabaları içinde ve kilise meydanında MUHACERET SEBEBİYLE açlıktan sefil ve perişan binlerce Ermeni bulunuyordu. Bu kötü manzara, her görende olduğu gibi benim de insanlık duygularım üzerinde acı bir iz bıraktı ve fakat ne var ki yaşadıkları devleti içinden yıkmaya çalıştıkları için, rahat ve kazançla dolu bir hayat yerine koca Türk Devleti'nin topraklarına ve malına göz diktikleri için bu hale düşmüş oldukları da bilinen bir gerçekti. O'nu yıkmak isteyenler kendi vatandaşlarım da olsalardı aynı şekilde hareket etmekten geri kalmazdım, nitekim biz kendi arkadaşlarımızı bile devlet için mukadder akıbetlerine göndermekten çekinen insanlar değildik, devlet ihmal ve ihaneti kabul etmez...

Nihayet kiliseye ulaştık, Katagigos'un oturduğu büyük salona girdik, ruhani lider merasim elbiselerini giymiş bizi ayakta karşılıyordu, uzun ak sakallı, kırmızı yanaklı, yaşına rağmen sıhhatli olduğu gözüken bu muhterem ihtiyarı önce askerce selâmladım, sonra ellerini samimiyetle öptüm. O da gözleri yaşarmış bir halde beni yanaklarımdan öptü.

Katagigos, Kafkas lehçesi ile Türkçe konuşuyor, anlaşamadığımız zaman Karabet Ayıcıyan tercümanlık yapıyordu. Ayıcıyan hukuk tahsilini İstanbul'da yapmış, sonra Van'da adliye müfettişi olmuş, Van kargaşalıkları sırasında kaça kaça taa Erivan'da soluğu almış Ermeni komitacılarındandı.

Katagigos bir iki konuşmadan sonra bizi yemek masasına davet etti, sofraya, et, pilâv ve şarap koymuşlardı... Yenilip içilmeye başlandığı sırada Katagigos bir sırasını getirdi,

«— Bak oğlum Halil Paşa, biz Cenabıhakkın ihsanı ile açlıktan ölmeyecek kadar birşeyler bulup geçiniyoruz, fakat yollarda serilmiş, dökülmüş olan halkın hali pek acı, acaba tarafınızdan bize biraz olsun imdat mümkün müdür...?»

Sağ tarafımda oturan kurmay başkanım Basri'ye döndüm,

«— Dokuzuncu Ordu'nun ihtiyat erzak durumu nedir...?»

Basri Bey küçük not defterini çıkardı, bir sayfasını açtı ve kimsenin göremiyeceği şekilde bana uzattı. Defterdeki kayıtlara göre bunların toplamı 9. ve 3. Ordu'ları üç sene doyurabilecek kadardı, buna ilâve olarak o senenin mahsulü de toplanıyordu. Şu oluyordu ki yüz veya iki yüz ton buğdayı elden çıkarmamız bizim ordularımızda bir değişiklik meydana getirmezdi.

«— Bana bir kâğıt veriniz...»

Masada bulunan bütün ermeniler gözleri dört açılmış bekliyorlardı ve bu bekleyişte bir dolu ümitle açlık vardı. Yazmaya başladım:

«9. Ordu Kumandanı Şevki Paşa'ya,

Derhal 9. Ordu deposundan peyderpey 200 ton hububat Haşmiyetzen istasyonuna gönderilecek ve orada Ermeni Hükümeti'ne teslim edilecektir. Vakit geçirilmeden sevkiyata başlanması bilhassa lüzumludur.

HALİL»

«— Bu telgrafı gönderiniz, derhal çeksinler...»

Bir el uzandı telgrafı kaptı, okudu, ayağa fırladı, bir ermeni atlısına sevinlçe verdi. Ermeni atlısı yanında diğer atlılarla beraber telgrafhaneye doğru dört nala kalkmış gidiyordu ve havaya silâhlar sıkılıyordu, sanki büyük bir şenlik vardı, ruhani lider Katagigos hıçkıra hıçkıra ağlıyordu.... Ziyafet bitmişti...

Şehirdeki konağımıza doğru ilerlerken halk bizi çılgınca alkışlıyor ve sevinç gösterileri yapıyordu, açlar bütün kinlerini unutmuşlardı, belki de şunu öğrenmelerini istiyordum ki kocca Türk Devleti ihanet edenlere karşı insafsız olabilir ve fakat düşman da olsalar açız diye avuç açanlara karşı da merhametlidir... Avcı çukurundan düşman askerine matrasını atan çok Türk savaşçısını görmüşüzdür biz...

Van'da jandarma kumandanlığı yaptığım sırada tanıdığım Adliye Müfettişi Karabet Ayıcıyan bir ara yanıma sokuldu,

«— Paşam, İstanbul'da bıraktığım ailemden üç dört yıldır haber alamıyorum, acaba bir yardımınız olabilir mi....»

diye boynunu büktü... İçimden «Ulan ne halt ettin de karıştın bu işlere de şimdi de ailenin telâşı içindesin, rahat batmış mıydı sana İstanbul'da, sonra da devlet seni taa Van'a göndermiş Adliye Müfettişi olmuşsun... al aileni otur yerinde, kocca devleti yıkmaya sen mi kaldın a kerata» dedim amma hatırını da kırmak istemedim, İstanbul'a şu telgrafı çektim:

«İstanbul'da, Bakırköy Zevtinlik'te ikâmet et-

mekte olan Ayıcıyan ailesine benim namı hesabıma ve fakat benden bahsetmeden elli altın ödeyiniz, ayrıca kendisine her ay 100 kâğıt lira veriniz. Karabet Ayıcıyan'ın da Erivan'da sağ ve sıhhatte olduğunu bildiriniz.

HALİL»

İstanbul Merkez Kumandanlığı telgrafa hemen cevap vererek emrin yerine getirildiğini, ailenin sağ ve sıhhatte olduğunu bildirdi.

Karabet Ayıcıyan bunu öğrendiği vakit gözlerinin içi gülüyordu.

«— Nasıl inansın, sen Halil Paşa...»

dedi sonra çıktı fırladı gitti, arkasından baktım başını sağa sola sallaya sallaya gidiyordu.... Bir ara bir dostunu gördü, ona heyecanla birşeyler anlatmaya başladı, ne söylediğini anlamıyordum amma tahmin ediyordum...

Bugünlerde Batı Cephesindeki durumun kötüleştiği yolunda haberler geliyordu. Genel Karargâhın istihbarat kaynaklarından alınan haberler de bu durumu doğruluyordu.

Bu sıradaydı ki ENVER PAŞA'dan şifreli bir telgraf aldım. İslâm Ordusu Kumandanlığı'na şu talimatın verilmesi bildiriliyordu ki bunu hemen yerine getirdim, şifreli telgraf şöyleydi :

«GÜMRÜ
16-17-10-334 (1918)

İslâm Ordusu Kumandanlığı'na
Zata mahsus ve aceledir,

Ağabeyinden aldığım bir telgrafta evvelce size Azarbeycan namına Tahran'a birisini göndererek, İngiliz, Amerikan sefirleriyle görüşmesini yazmış olduğunu bilâhare de bunun biraz tehir edilmesini bildirdiğini yazıyor. Vaziyeti ahizeyi siyasiyenin almış olduğu şekil tekrar bu teşebbüsün icrasına bizi mecbur eylediğinden teşebbüse devamı muafık bulan müşarünileyh bunu size yazmaklığımı emir ve müracaatınızın berveçhiati olmasını emir buyuruyorlar :

1 — Azarbeycan ile Şimali Kafkas'ın istiklâlleri tasdik edildiği halde kendilerinin bitaraf kalacaklarını mezkûr sefirlere tebliğ ile bu yolda müzakerede bulunulmasını ve eğer sefirler buna razı edilemez ise biraz daha müsait davranılmasını, istiklâllerini tanımak suretiyle Bolşeviklere karşı itilâfçılarla beraber hareket edilmesini, velhasıl bunu etraflıca müzakere ve muhakeme ederek, herhalde Azarbeycan ve Şimali Kafkas'ın istiklâllerinin İTİLÂF HÜKÜMETLERİNE tanıttırılmasını temin etmek müracaatı vakıa hakkında yalnız Azarbeycan Hükümeti Reisi ile gayet emin olduğumdan şüphe bulunmayan birkaç zat ile gayet mahrem olarak görüşülmesi ve bu zevattan başkasının durumdan haberdar edilmemesi kattiyyen lâzımdır. Eğer böyle şayanı itimat kimseler yoksa, herhalde siz, Azarbeycan ve Şimali Kafkas Ordusu Kumandanı sıfatıyla sefirlere bu teklifi kendi tarafınızdan yaparsınız.

2 — Hükümeti Osmaniye'nin Azarbeycan'ı himaye edememesi ve Azarbeycan'daki kuvvetlerini çekmesi halinde orada AZARBEYCAN'IN YERLİ AHALİSİ İLE NE DERECEYE KADAR MUVAFFAKİYETLE ÇALIŞMAK İMKÂNI OLDUĞUNUN işarını rica ederim.

3 — Size gönderilecek cephane ve top meselesi gayet mühim olduğundan bir an evvel, varsa tren göndermenizi rica ederim.

4 — Bir taraftan İngilizlerle müzakere ile beraber, diğer taraftan Bolşeviklerle de müzakereye girişilmesi. Mamafih Bolşeviklerin Şi-

mali Kafkas-Dağıstan mıntıkalarından temizlenmesi mümkündür. Dersaadet'te sevki emr olunan kıtaatın sevkiyatına halel gelmemek üzere bu temizlemenin idamesi de şayanı arzudur.

ŞARK ORDULARI GRUBU KUMANDANI HALİL.

Savaşın sonunun yaklaştığını anlıyordum... Enver Paşa'nın mağlûbiyet karşısında ne yapmak istediği de benim vasıtamla İslâm Orduları Kumandanı olan kardeşi NURİ PAŞA'ya gönderdiği bu telgrafla ortaya çıkıyordu.

Orduların bir kısmı ALMANLARA KARŞI ve diğer savaştığımız devletlere karşı olarak İstanbul'da teksif edilmek isteniliyor, diğer taraftan da Kafkasya ve Azarbeycan'da silâh ve mühimmat yığılması ve bunları oralardaki Türk köklü hükümetlere ileride kullanılmak üzere bırakılması yoluna gidiliyordu...

Bu telgrafı çekmeden önce Enver Paşa, 13-10-334 (1918) de Kafkas Müslümanlarının birleştirilmesi için İslâm Ordusu Kumandanlığı'na bir telgraf daha çekmiş. Bu telgraf ta şu şekildedir:

«İslâm Ordusu Kumandanlığı'na,
Vaziyeti siyasiye bizim için GAYRİ MÜSAİT BİR ŞEKİL ALDIĞINDAN Kafkasya Devletlerinin istiklâllerinde İtilâf Hükümetlerinin pek ziyade müşkülât gösterececkleri malûmdur. Binaenaleyh Kafkas Müslümanlarının müttehiden ça-

lışmalarını ve bu sebeble Azerbeycan Hükümeti ile Şimali Kafkas Hükümeti'nin ayrı ayrı zayıf kalmamaları için ya birleşerek «ŞARKİ KAFKAS HÜKÜMETİ» namı ile bir İslâm hükümeti vücuda getirmeleri, veyahut KONFEDERASYON şeklinde yek diğeri ile derhal anlaşma yapmaları pek elzem görüyorum. Telgraf sureti Çerkez Yusuf İzzet Paşa'ya da yazılmıştır.

ENVER...»

Nuri Paşa, Enver Paşa'nın emrini yerine getirmek için çalışmalara başlamış ve fakat Şimali Kafkas Sünni, Azerbeycan Şiî olduğu için mezhep ayrılığı bu birleşmeyi önlemiştir. **Buralardaki mezhep ayrılıkları da daha önceleri, savaştan çok önceleri dış devletler tarafından körüklenmiş bulunuyordu.**

Nuri Paşa benim vasıtamla Enver Paşa tarafından verilen emirleri yerine getirmek için de hemen gerekli olan teşebbüslere girişmiş. İstanbul'da durumun kötüye gittiği yolundaki haberler birbirini kovalıyormuş... Yaverlerime, durumu yakından görmek ve gerekirse bazı müdahalelerde bulunmak için İstanbul'a gidip döneceğimi bildirerek Ardahan-Batum üzerinden vapurla yola çıktım....

Ben yoldayken TALÂT PAŞA HÜKÜMETİ çekilmiş ve bu yüzden NURİ PAŞA ve ordusu da Kafkasya'dan ayrılmaya başlamış. Arkasından İstanbul'da benim tevfikim ENVER PAŞA'nın istediklerinin yapılamamasına sebeb olmuştu.....

Talât ve Enver Paşalar'ın çekilmeleri üzerine ye-

ni kabine herkesin tanıdığı AHMET İZZET PAŞA tarafından kurulmuş bulunuyordu. Ve İstanbul yeni hadiselere gebeydi....

İstanbul kaynıyordu, silâhlar bırakılıyordu ve fakat biz yani İTTİHATÇILAR daha silâhları bırakmamak kararındaydık... İstanbul'da bulunan ve daha doğrusu İstanbul'da toplanmaya başlayan İTTİHATÇILAR şuna karar vermiştik ki daha savaş bitmemiştir. Mütareke bu savaşın bir safhasıdır, Türk Devleti vardır ve olacaktır. Aramızdaki konuşmalarda ve haberleşmelerde şuna karar verildi ki yeni hareket Doğu'dan başlayacaktır... (*)

MUSTAFA KEMAL PAŞA ve diğer bütün İTTİHATÇILAR İstanbul'da bulunuyorlardı....

(*) 16 yaşında İTTİHAD-Ü TERAKKİ'nin Üsküdar Ocağına kaydolan ve KURTULUŞ SAVAŞINDA MUSTAFA KEMAL'İN KÜÇÜK DOKTOR adını taktığı Dr. Fahri Can hatıratında şunları anlatıyor:

«— Mütareke'den üç gün sonraydı. İttihatçıların çok saydıkları ve sevdikleri KARA KEMAL'in Kocamustafapaşa'daki evine gittim. Kapıyı çaldım açtılar, geldiğimi haber verdiler, yukarıya çıktım. Kara Kemal, üzerinde gece entarisi ile oturuyordu, şaşırdı beni görünce,

«— Ohooo nereden çıktın doktor... Gel bakalım...»

Lâfı uzatmadan konuya girdim,

«— Şimdi ne yapacağız efendim... Daha doğrusu ben ne yapacağım..?»

Gözleri doldu, pos bıyıklarını şöyle bir eliyle taradı, yumruğunu divanın yastığına hırsla indirdi,

«— Elbette birşeyler yapacağız... Anlıyor musun...»

«— Efendim peki evet ben ne yapacağım...»

«— Sen mi, Dayı Mesut'u tanır mısın?»

«— Pek tanımam efendim...»

«— Ya Yenibahçeli'yi.. »

İstanbul'da ilk görüşeceğim insan tabii ki yeğenim ENVER'di... O'nu evinde ziyarete gittim... Beni üniforması ve belinden hiç eksik etmediği tabancasıyla karşıladı... Yüzünün rengi biraz solmuş bu genç Başkumandan sanki her şeye yeniden başlıyordu. Yalnız yumrukları gene sıkıktı... ve gene ciddiydi, gene düşünüyordu... Çizmelerindeki mahmuzları gene o herkesin bildiği asker seslerini odanın içine yayıyordu... Omuzları gene dikti. Ve sanki savaşa yeni başlamış gibiydi... Bıyıkları gene itinalı ve muntazamdı ve her savaşçı subay onun gibi giyinmek ister, bıyıklarını onun gibi tutardı... O bir liderdi ve ölünceye kadar da öyle kalmasını bilmişti... Gözlerinden ben ideallerimin yolunda yürüyeceğim ışıkları dökülüp dökülüp gidiyordu... Birbirimizi seyretmemiz böylece bir an sürdü, sarıldık...

«— Nedir Enver nedir? Ne oluyor, ne olacaktır...?»

Durdu...

«— Biliyorsun Almanların maglûbiyeti ve Bulgarların çözülmesi Kabine'yi iflâsa sürüklemiştir...

«— Evet...»

«— O'nu nerede bulabileceğini biliyor musun..?»

«— Hayır...»

«— Kadıköy'de, Altıyol'da İtfaiye Merkezi'nin üzerinde Jandarma Kumandanlığı vardır, orada.. Selâmımı söylersin...»

«— Başüstüne efendim...»

Evden ayrıldım, ertesi gün Kadıköy'e giderek Yenibahçeli'yi buldum...»

Sayın Dr. Can'ın anılarında değindiği bu olay İstanbul ve Anadolu teşkilatlanmasının temelidir. Bekirağa Bölüğü eserinde geniş şekilde anlatılacaktır. (T.S.)

İzzet Paşa gibi namuskâr ve vatansever bir insana kabineyi devretmekten başka çaremiz kalmamıştı öyle yaptık...»

«— Şimdi ne olacak peki»

«— Birşeyler yapabileceğimizi zannediyorum... Daha ölmedik ki.. Ve biliyorsun ki biz bütün cephelerde sonuna kadar Devlet'in haysiyetinin hakkını verdik... Reval'e karşı Devlet'i kurtarmak için dövüştük.. İdeallerimiz gerçekleşebilirdi... Ve gerçekleşmesi için devam edeceğim ben...»

Kendisine biraz olayların akışını beklemesini ve daha temkinli olmasını ancak söyleyebildim. Gitmem lâzımdı, el sıkıştık... Kapıya kadar benimle geldi... Tam çıkacaktım ki boynuma sarıldı... Öylece kaldı bir ara... Bu uzun bir yolculuğun vedasına benziyordu... Birşeyler sezinliyordum ve fakat çıkaramıyordum. Sorsam da söylemezdi şu anda... Kapıdan çıktım yürümeye başladım... Biraz sonra durdum dönüp baktım, kapıda dimdik duruyordu....

Sonra İzzet Paşa'yı makamında ziyarete gittim. O, odasında bir Ermeni Heyeti ile görüşüyormuş. Ermenilerle bir anlaşma müzakeresinde imişler. İçeriye girdiğim de eski Ermeni dostları orada gördüm... Taşnak Heyeti benim elçi olarak Erivan'da bulunmamı istiyor ve bunda ısrar ediyordu.

İzzet Paşa bundan fayda görmüş olacak ki ne dersin gibilerden yüzüme baktı... Evet der gibilerden başımı salladım... O taraflara gitmemde fayda olacağına kani idim...

İzzet Paşa, Ermeni Heyetine benim vazifeyi kabul ettiğimi bildirdi. Ermeni Heyeti benim de kendileri ile beraber gitmemi istediler, bunu da kabul

ettik ve birkaç günlük istirahatten sonra Reşit Paşa vapuru ile İstanbul'dan ayrıldık....

Vapurumuz Karadeniz'in limanlarından Zonguldak'a yanaşmış, mal alıp veriyordu. Süratle gelen bir torpido vapuru yanaştı ve gemiye çıkan NECMİ adındaki bir deniz binbaşısı beni selâmladıktan sonra bir zarf uzattı:

«— Size gönderilmiştir paşam...»

Zarfın üzerinde Sedaret ve Başkumandanlık anteti vardı...

Açtım ,İzzet Paşa pek önemli bir meseleyi görüşmek üzere İstanbul'a dönmemi emrediyordu... Ve dönüş yolculuğunu, gönderilen torpido ile yapmam da ayrıca bildirilmişti...

«— Anlıyorum ki İstanbul'da bir fevkalâdelik mevcuttur...»

«— Evet paşam, Talât Paşa, Enver Paşa ve Cemal Paşa hazretleri ile diğer bazı nazırlar birdenbire ortadan kayboldular... İzzet Paşa, Enver Paşa'nın bu vapurda gizlenmiş olabileceğini düşünüyor, emirleri gereğince vapuru arayacağım, eğer kendilerini vapurda bulamaz, akla gelmeyen bir tarafına gizlenmiş olduğu kanaatına varırsam verilen emir gereğince yolcuları çıkardıktan sonra vapuru batırmak için emir almış bulunuyorum...»

«— Enver Paşa bu vapurda yoktur.. Arayın, yalnız vehme kapılıp şu zor zamanda memleketin koskoca bir vapurunu da batırmayın...»

Hemen aramalara başladılar fakat hiçbirşey bulamadıkları gibi Enver Paşa'nın vapurda olmadığına

da inandılr, Ermeni Heyeti'ne veda ederek İstanbul'a dönmek üzere torpidoya geçtim...

... Torpido'dan iner inmez İzzet Paşa'nın konağına gittik...

Paşa biraz düşünceli ve telâşlıydı. Benim de bu durumda taviz vermeye niyetim yoktu.

«— Neden bu şekilde geri dönüşüm için emri verdiğinizi öğrenmek istiyorum...»

Sinirlendiğimi anlamıştı, yumuşak ve yatıştırıcı bir tarzda konuşuyordu:

«— Sizin, Reşit Paşa vapuru ile hareket ettiğiniz akşam Enver, Talât, Cemal Paşalrala bazı arkadaşları ortadan kayboldular. Bunlardan bilhassa Enver Paşa'nın Kafkasya ile rabıtası fazla olduğundan nasıl olsa Kafkasya'ya geçeceğini düşündüm. Enver ve siz Kafkasya'da birleştiğiniz takdirde devletin başına büyük gaileler açabilirdiniz, benim ise böyle bir zamanda böyle bir mesuliyete kudretimin kâfi gelmeyeceğini hesapladım, onun için...»

Anlaşılıyordu ki Paşa, parmağını kıpırdatmak gücünü kendinde bulamamaktadır... Mesele çıkarmak istemiyordum,

«— İstanbul'a geldiğime göre burada yapacak bir işim var mıdır...?»

«— Şimdilik yoktur, bir vazife çıktığı vakit sizi evinizden aratırız..»

«— Peki nasıl isterseniz...»

Yorgun bir şekilde evime döndüm...

MUSTAFA KEMAL PAŞA

Günlerimi Arnavutköy'deki evimde geçiriyor okuyor, evraklarımı karıştırıyor ve eski dostlarla haberleşiyordum... Birgün kapı çalındı bir dostun beni görmek istediğini söylediler. Gelen Makedonya ve Vadina yıllarında tanıdığım, sonra çok sevdiğim eski dost polis komiseri NURİ BEY'di... Sağdan soldan konuştuğumuz sırada Nuri Bey öne doğru eğildi, yavaş bir sesle:

«— Paşam mühim bir şey söylemek istiyorum... Sizi bir dost olarak ta ziyaret edebilirdim. Fakat şu andaki gelişim bir başka sebebe dayanmaktadır...»

«— Nedir?»

«— Paşam beni buraya MUSTAFA KEMAL PAŞA GÖNDERDİ... Kendisi milli gayeler peşinde çalışmaktadır... ne zaman nerede kendisi ile görüşebileceğinizi soruyorlar...»

«— Mustafa Kemal Paşa ne zaman isterse o zaman görüşebilirim, kapım her zaman kendilerine açıktır. Ama ne var ki eğer buraya gelmekte mahzur görürlerse istedikleri yere ben gidebilirim...»

«— Paşam müsaadenizle... Mustafa Kemal Paşa'nın cevabını getireceğim...»

Nuri Bey ayrıldıktan sonra kendi kendime düşündüm... Anlaşılan başlıyorduk...

Nuri Bey ertesi gün tekrar geldi,

«— Mustafa Kemal Paşa öbürgün, kalmakta olduğu Pera-Palas otelinde sizi öğle yemeğine bekliyor paşam...»

«— Bekledikleri saatte geleceğimi bildirirsiniz...»

Kararlaştırıldığı gün ve saatte Pera-Palas'a doğru yola koyuldum. Sokaklar, pusu doluydu, silâhım yanımdaydı...

Pera-Palas'ta Mustafa Kemal beni dairesinde bekliyormuş, aramızdaki parola gereğince kendisine haber gönderdim, odanın kapısında beni karşıladılar... Eski bir dosttuk. Ve arkadaşlığımız okul sıralarından başlardı.

Sarı saçlarını her zamanki gibi taramış, gözleri her zamanki gibi parlıyordu. Şıktı ve zarifti... İnce parmaklarının arasında tuttuğu sigarasını derin derin içine çekiyor ve dumanını üflerken sanki birşeyler arıyor gibiydi.. Ve öyle anlıyordum ki Mustafa Kemal tarih sahnesine çıkmak üzeredir...

«— Nasıl görüyorsun durumu Halil...»

«— Hiç iyi değil... Kötü bir haldeyiz.. Sonun ne olacağını kestiremiyorum bir türlü...»

«— Yapmak istediğin birşey yok mudur...?»

«— Var...»

«— Nedir...? Elbette birşeyler yapmak lâzımdır ama ne yapılmalıdır iyi düşündün mü..?»

«— Bolu-Hendek-Adapazarı bölgesinde yaşayan abazalar silâhşör olurlar.. o taraflara geçip bunları teşkilâtlandıracağım, sonra gerisi arkadan gelir... Öteki arkadaşlar da muhtelif yerlerde böyle teşkilâtlanmaya girebilirler.. sonra toplanırız...»

Rahmetli... Sigarasını kül tablasına bastırdı... Ezdi, bir yenisini yaktı...

«— Parsiyel bir hareket olur bu Halil... Ben yakında Anadolu'ya umumi müfettiş tayin edileceğim, bu resmî vaziyetten istifade ederek daha şumüllü bir harekete geçmek istiyorum...»

Durdum, düşünüyordum... Benim şahsen başlayacağım bir hareket İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki vazifelerimden ve ENVER PAŞA'nın AMCASI olmamdan ötürü pek yerinde olmazdı, çünki yanlış propagandalar içinde kalan millet İttihatçılara karşı tahrik ediliyordu. Bunu önlemek gerekecketi. Halbuki Mustafa Kemal Paşa İttihat ve Terakkiye bağlılığından çok ateşli ve iyi bir kumandan olarak tanınıyordu...

Mustafa Kemal'in konuşması ile düşüncelerimden ayrıldım,

«— Bak Halil, benim başlayacağım hareketteki muvaffakiyet ihtimali, senin başlayacağın bir hareketten daha ümitlidir....»

Mustafa Kemal beni şuna inandırmıştı ki kendisinin isteği olmadan herhangi bir harekete geçmek yanlış olacaktır... Ayrılırken dostça el sıkıştık ve askerce selâmlaştık... Şu teminatı verdi:

«— Temin ederim ki senin haberin olmadan hiçbir harekete geçmeyeceğim...» Ve devam etti:

«— Zamanı gelince ne yapabileceğini sana bildireceğim...»

Pera-Palas görüşmesi böylece tarihe intikal ederken ümitle oradan ayrılıyordum...

Aradan geçen birkaç gün içinde, İstanbul ve civarında KARAKOL CEMİYETİ adı altında bir teşkilât kuruldu. İzmir, Aydın taraflarında da MÜDAFAYI-HUKUK adı altında yer yer faaliyetlere geçildi...

Anadolu'ya ordular müfettişi olarak geçecek bir paşanın bu teşebbüs ve teşkilâtları birbirine bağlaması ve geliştirmesi daha da yerinde bir hareket olurdu ve ümit verirdi.. Nitekim öyle oldu da... Karakol Cemiyeti, İttihatçılar tarafından kurulmuştu. Erzurum'da işleri idare edenlerin başında Aydın ve Ege'de halkı teşkilâtlandıranların önünde İttihatçılar vardı. Yalnız dış devletlere karşı hareketin bir İttihatçı hareketi olduğunu gizlemek gerekiyordu... (*)

(*) Bu kitap hazırlanırken sayın Dr. Fahri Can ve İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden merhum Mithat Şükrü Bleda'nın oğlu ki kendisi Talât Paşa'nın şahadetine tanık olmuştur. Turgut Bleda ile beraber İttihat ve Terakki'nin ileri gelen kişilerinden olan sayın Celâl Bayar'ı ziyaret edilmiştir. Atatürk'e ilgili olarak sayın Bayar şu olayı anlatmıştır.

«— İkinci Meclis seçimleri yapılacaktı. Usule göre Atatürk tarafından vazifelendirilenler, seçim yapılacak yerlerde dolaşırlar ve halkın, kimlerin seçilmesini istediklerini tesbit ederlerdi. Bu bir rapor halinde rahmetli Atatürk'e gönderilir, O'nun onaylamasından sonra adaylıklar kabul edilmiş olurdu. Beni de İzmir'e, yapılacak seçimlerle ilgili olarak rapor hazırlamam için vazifelendirmişlerdir. Oraya gitmek için hazırlanıyordum ki bir gün KÂZIM ÖZALP'le görüştük. Kâzım Bey benim İttihatçılığımı üstü kapalı kastederek «Oraya gitmezseniz iyi olur» dedi...

«— Ben, Mustafa Kemal'in verdiği her emri yerine getiririm ve O'nun için çalışırım..»

..... Nihayet İstanbul işgal edildi.. Sokaklarda İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan devriyeleri dolaşıyordu.. Halk soğuk ve içine kapanıktı. Evlerin ışıkları sabahlara kadar yanıyor, her evde yeni bir savaştan ve işgaldeki olaylardan bahsediliyordu. Ümitsiz durum içinde İttihatçıların kurdukları teşkilâtlar geceleri sokaklarda mekik dokuyorlardı ve haberler gidip geliyordu... Teşkil edilen gruplar henüz tevkif edilmemiş İttihatçılar tarafından silâhlandırılıyorlardı...

Bir sabah gazeteler şu haberi verdiler: Kabinede tasfiye... Verilen isimlere göre namuslu olarak tanınan bütün nazırlar çıkarılıyor, yerlerine saraya mensup kötü tanınmış kişiler tayin ediliyordu... Tasfiye adı altında yapılan bu değişiklik halk üzerinde kötü bir etki yapmaya başladı.

İlk işim, Çamlıca'ya giderek Veliaht Macit Efendi'yi ziyaret etmek oldu. Mecit Efendi ile konuşmamız sırasında kendisine şöyle dedim:

«— Padişah Vahdettin halka karşı hürmetsizlik

---

cevabını verdim fakat bu söz kafama takıldı, acaba Atatürk tarafından mı geliyordu..? Kendilerini ziyarete karar verdim, beni kabul ettikleri vakit:

«— Son emrinizi almaya geldim.. İzmir'e gitmem hususunda....»

«— Tabii ki gideceksiniz...»

«— Yalnız birşey söylememe müsade buyurunuz.. Ben biliyorsunuz İttihatçıyım. Orada benim arkadaşlarım vardır. Eğer halk bunların seçilmesini istiyorsa, size raporumu ona göre veririm ve seçilmeleri için de çalışırım...»

içindedir, Kabinede iyi tanınan nekadar insan varsa hepsi atılıyor, yerlerine nekadar kötüsü varsa getiriliyor. Damat Ferit ve arkadaşlarının yapacakları kötülüklerin sonu gelmez... İmkân varsa Padişah'ı ikaz ediniz...

Mecit Efendi tebessümle şöyle cevap verdi:

«— Oğlum, Padişah benden hiç hoşlanmıyor, ne söylesem aksini yapıyor..»

Bu konuşma bir işe yaramadı, öfkeyle oradan ayrıldım... Birkaç gün sonra Üsküdar Serencebey yokuşunda oturan eski Üsküdar Mutasarrıfı CELAL BEY'in evine yemeğe davetliydim. Makedonya'dan beri tanıdığım ve çok silâhlı çatışmalarda beraberce ölüme meydan okuduğumuz eski yaverlerimden FUAT da bu akşam yemeğinin misafirlerindendi.

Büyük Atatürk durdu ve büyük bir samimiyetle şunları söyledi:

— Biliyorsunuz ki ben de bir İttihatçıyım... Güle güle gidebilirsiniz...»

Evet, O bir İttihatçıydı, bunu söyleyebilirim...

Sayın Bayar İttihat ve Terakki'nin liderleri Talât Paşa ile Enver Paşa'nın, Atatürk'e karşı olan durumunu da şu olayla anlatmıştır:

«— Mütarekeye yakın günlerde İttihat ve Terakki kabinesinin istifası teklif edilmiştir. Talât Paşa ve Enver Paşa memleketi teslim edebilecek bir insan lâzım geldiğini ve istifalarından sonra da Mustafa Kemal'in yeni kurulacak Kabine'de Harbiye nazırı olması gerektiğini söylemişler ve ilâve etmişlerdir:

«— Bu orduyu yalnız Mustafa Kemal tutabilir ve yapılacak şeyleri başarabilir...»

Bir taraftan rakılarımızı yudumluyor, bir taraftan sohbet ediyorduk ki kapının çalındığını duyduk. Bir arkadaşımızın geldiğini zannediyorduk, Celal Bey aşağı indi, biraz sonra geldiğinde rengi uçmuştu, odanın içine bir sessizlik çöktü,

«— Paşam işler berbatlaşıyor, gelen Beşiktaş ser komiseri Şevki Bey'di. Haklarında tevkif kararı verilenlerin listesini gösterdi.... Tevkifi emredilenler arasında siz ve ben de bulunuyoruz... Şimdi ne yapacağız?»

«— Celal Bey! Bende kar gibi teslim olacak göz olmadığını bilirsin, kaynanamın evinde mavzerim var, onu omuzlarsam mesele kalmaz.»

Bir iki kadeh daha içtikten sonra Celal Bey'in evinin yakınında olan kaynanamın evine doğrulдum... Gecenin o saatında kadın beni görünce şaşırdı. Yedek filintamı aldım omuzuma astım, fişekliklеri sarındım ve üzerine pardesümü geçirdiğim gibi Nışantaşı'nda oturan ve eski bir dostum olan SELİM SIRRI'nın evine gittim. Selim Sırrı beni pür silâh görünce,

«— Halil, korktuğum oluyor gibi...»

«— Evet öyle de, postu vermeden post almak lâzım bilirsin, sen beni şurada bu gece misafir et bakalım»

diye eve yerleştim. Sabahleyin erken saatta silâh ağzına kadar dolu, tabancam pardesünün cebinde Kabataş'a indim, buradan bir kayıkla Üsküdar'a geçtim ve bir faytona atlayarak Mühürada'daki bir arkadaşın kapısına dayandım....

Gece aceleyle hareket ettiğim için yanıma para

almamıştım. Eve haber göndererek izlerini belli etmeden biraz para göndermelerini rica ettim. Akşam üstü karımla kayınvaldem geldiler, istediğimi de getirmişlerdi... Misafir kaldığım evin sahibesi olan hanım bu işlerden korkuyordu. Telâş içindeydi.. O gece burayı terkederek Kadıköy'e indim ve başka bir arkadaşın kapısını çaldım.

Biraz sonra başka bir yoldan Celal Bey de geldi ve oradan tanıdık bir Türk hanımla bir Rum hanım arkadaşının beraber oturdukları sakin bir eve nakletmeye karar verdik...

«— Yürü bakalım Celal Efendi. Yürü de çıkalım...»

«— Gidelim bakalım... Nekadar sürer bu be Halil... Çok mu kaçacağız daha...?»

«— Sen başında yoruldun, bakarım Celal Bey... Nefesini sıkı tut, hepsini verme...»

Kapıdan çıktık...

«— Celal sen arkadan... Geleceklere bak.. Ön tarafla sağ sol bana kalsın... Birşey olursa sırt sırta... Cephane bitene kadar.. tamam mı?.»

başını salladı Celal... Tetik üzerinde gideceğimiz yere ulaştık.

Aradan iki gün geçti, bir arkadaş Celal Bey'in serbest olduğunu, benim aranıldığım haberini getirdi... Celal Bey hemen hazırlandı,

«— Eh bana müsaade.. Sen kal sağlıcakla... Ben sana haber uçurmaya çalışırım.. yerini değiştirirsen haberim olsun... Silâh cephane sana kalsın...»

Celal çıkıp gittikten sonra yerimi hemen değiştirmeye karar verdim. Ne kadını, ne de Rum arka-

daşını gözüm pek tutmuyordu, iki pula gitmek sevdasında da değildim...

Çamlıca'da koyu İttihatçılardan Baba Hamdi'nin kapısını çaldım, kapı hafif aralandı. Baba Hamdi sesimi duyunca kapıyı açtı, içeri süzüldüm ve hemen kapadı, kol demirini indiriverdi, elinde koca barabellumu vardı silâha gözüm kayınca güldü,

«— Netameli günler Paşa...»

Pardesümü çıkardım...

«— Vay vay vay... Kuvveyi Seferiyenin cephaneliğini beraber getirmişsin bakarım koca Paşa... Vay anasını keyiflendim be.. yak-yakabildiğince ha ne dersin.. isterim bir maraza çıksın da görsünler Halil Paşa ilen Baba Hamdi'yi...»

«— Bana bak, maraza filân diyip durma işimiz var.. sonraya sakla iştahını...»

Baba Hamdi'nin İttihatçılığı bilindiğinden mutlaka evi aranırdı. O yüzden başka bir yere sığınmak zorundaydım ve O'nu da Baba Hamdi çabuk buldu. Yaşlı ve fakir bir mütekaidin evi...

Hemen o gece yer değiştirdim.. Bu evde bir hayli kaldım... Gündüzleri kafes arasından sokağı kolluyor, geceleri de tilki uykusuna yatıyordum. Bir sabah gene pencereden etrafı kollarken eski arkadaşlardan birinin geçtiğini gördüm, hemen bir çaresini bulup çağırttım kendisini. Beraberce rakılarımızı yudumlamaya başladık. Evin hanımı, beyinden çok daha gençti ve fakat kocası Refik Bey'e karşı son derece hürmetkârdı. Haftalardır oğlum Aydın'ı, kızım Şükrüye'yi ve eşimi düşünüp duruyor-

dum... Karımdan bir haber almak için ev sahibesinden ricada bulundum:

«— Hanımefendi biz Çamlıcalı'yız. Çamlıca'nın yoğurdu meşhurdur. Emrederseniz koyu bir manda yoğurdu yapılsın gelsin ve siz onu bir köylü gibi Arnavutköy'deki Safiye Hanım'a satmaya götürünüz.»

İyi yürekli kadın hiç tereddüt etmeden dediğimi yaptı, gidip yoğurdu satmış... Döndüğü vakit eşimin ve çocuklarımın sıhhatlerinin yerinde olduğunu bildirdi...

Refik Bey'in evinde daha çok kalmam bu iyi aileyi bir felâketin eşiğine kadar götürebilirdi. Fakir ve müteakit bir zabit olan Kambur Münir'in Bostancı'da Horoz Ali Paşa köşkü diye tanınan evini kiralattım....

Münir'in karısı Kırcalı dağlarından gelme bir köylü kadındı ve evlerinde bir paşa kalıyor diye her gün ortalığı yeni baştan silip süpürüyordu. Bu arada hanımın enistesi İSMAİL BEY vasıtası ile bir haber geldi, MAKEDONYA'DA ŞEMSİ PAŞA'YI VURAN ATIF'ın da (KAMBUR ATIF) aynı yerde gizlenip gizlenemiyeceği soruluyordu.

«— Hemen gelsin»

cevabımdan çok geçmemişti ki Atıf, seyyar eczahanelik halinde çıkıp geldi... Hemen o gece oturduk rakılarımızı ve rakı şişesini açtık. Makedonya dağlarına ve HÜRRİYET HAREKETLERİNE gidip geldik... İçiyorduk ve eski günleri konuşuyorduk. güzel günlerdi onlar. Silâhlarımız isyan için değil. devleti kurtarmak için çekilmişti...

Birgün Atıf'la karşılıklı pastra oynuyorduk, vakit sabahtı. Aşağıdan bir vaveyla koptu, gene kavga vardı anlaşılan.

«— Bana bak Atıf, bıktım bu karı kocanın kavgasından... Bir başka yer bulalım da açılalım artık... Hem sonra çok kaldık burda...»

Birden aşağıdan Münir'in top gibi sesi duyuldu,

«— Paşam davran...»

Atıf'la hemen fırlayıp odanın kapısına koşmuştuk ki kapıyı açar açmaz salonda otuz kırk İngiliz askeri ellerindeki silâhları kapıya çevirmiş, parmakları tetikte dikilmişlerdi bile... Rovelverlerin üzerimize çevrilişi bir dakikalık zamanımız bile olmadığını gösteriyordu... İngiliz askerlerinin önlerinde çok iyi Türkçe konuşan uzun boylu bir İngiliz subayı vardı... Herif elindeki silâhı başıma doğru uzatmıştı... Tabancam, her zaman gecelik yerine giydiğim ceketin cebinde olurdu, elimle yokladım ve fakat tabanca yoktu, kırk yılda bir defa onu ihmal etmiştim... Lâfla vakit kazanmak ve silâhıma davranmak çaresini arıyordum:

«— Efendiler siz kimsiniz... Yabancısınız ve bir Türk'ün evine girmek hakkına sahip değilsiniz...»

Elindeki silâhı ile hafif tertip titreyen korkak halli İgiliz Yüzbaşısı öteki eli ile alnındaki terleri silerken,

«— Emri aldım, vazifemi yapmaya mecburum...»

«— Bir Türk'ün evine girmek için Türk müddeiumumisinin, Türk polisinin sizinle bulunması lâzımdır...»

«— Ben askerim, emir aldım, merkeze gitmemiz lâzımdır...»

«— Peki giyineyim gidelim»
diye odama doğru yürüdüğüm sırada iri yarı iki İngiliz çavuşu omuzlarımdan beni yakaladılar, aynı anda Atıf kıskıvrak tutuldu, silâhım uzaklarda kalmıştı... İngilizler benden önce yatak odasına daldılar, baş ucumda asılı süngülü tüfeği yastığın altındaki tabancayı, Atıf'ın silâhlarını topladılar... Silâhım ilk defa başkasının eline geçiyordu... İngilizler artık silâhsız kaldığıma hükmetmiş olacaklar ki izin verdiler ve oda kapısını açık tutarak giyinmeme müsaade ettiler. Şimdi yeni bir yolculuk başlıyordu ve nereye olduğunu bilmiyordum bu yolculuğun....

Horoz Ali Paşa Köşkü'nün önünde dört beş araba bekliyordu beni, Kambur Atıf'ı ve Kambur Münir'i ayrı ayrı arabalara bindirdiler, yanımıza muhafızları dizdiler arabalar hareket etti... Bu sırada görüyordum ki içerdeki askerlerden başka evi de bir bölük askerle muhasara etmiş ve etrafa makinalı tüfekler yerleştirmişler... Ayrıca yollarda köşe başlarında emniyet tedbirleri alınmış, sözün kısası Bostancı bölgesi askerî kordon altındaydı...

İlk uğrağımız Kadıköy İnzibat Amirliği oldu. Burada üçümüz birden inzibat askerlerinin koğuşuna kapatıldık, bu esaret altındaki birinci günmüzün başlangıcıydı... Akşama kadar ne gelen oldu, ne de giden...

Akşam üzeri kapı tıkırdadı, silâhlı inzibat askerlerinin muhafazası altında bir ermeni, ağzı kulaklarında,

«— Birşey yemek ister misiniz acaba...?»

«— Ben her akşam rakı içerim, yemek yemem, bana rakı getirin, arkadaşlar da ne yer ne içerlerse onları temin edin... O kadar..»

Fena bozuldu ermeni tercüman,

«— Kumandana sorayım da geleyim...»

«— Git te sor bakalım...»

O çıktı, bizim Atıf ilâve etti,

«— Bir de selâm söyle... Hem hesaplaşırız yakında...»

Biraz sonra geldi ermeni tercüman,

«— Adam başına günde yirmibeş gram rakıya müsaade vardır, şarap serbest...»

Biraz sonra yirmibeş gram rakıyla şaraplar geldi, arkadaşlara şarapları uzattım,

«— Alın size şarap, rakı da bana...»

İçkilerimizi yavaş yavaş içtik... Vakit gece yarısına yaklaşıyordu. Bir İngiliz başçavuş geldi, bizi bir başka yere götüreceklerini söylediler, dışarıya çıktığımızda koridorun ve binanın her tarafının silâhlı İngiliz askerleriyle tutulmuş olduğunu gördüm, yanımda yürüyen Atıf,

«— Amma korkak herifler bunlar be Paşam...»

Gülüştük, neye güldüğümüzü anlamış olacaklar ki biraz kızar gibi oldular... Karakol'un karşısında tek katlı, üç tarafı demir parmaklıklarla çevrilmiş bir binaya girdik, bu mütevazi kârgir bina iki kısma ayrılmıştı. Ön taraftaki odada dört demir karyola, arkadaki dairede de üç demir karyola vardı... Ön odadaki yataklarda bulunan şilteler neyin nesidir bilmiyordum amma bize verdikleri şilteler ottu... Dağ başında toprak üstlerinde yattığımız günler ol-

muştu bizim... Uzanacak bir yer yeterdi... Kalın kafalı İngiliz çavuşu ile konuşmaya lüzum görmeden odama girdim.. Bu arada İngiliz çavuşu tercüman vasıtasıyla,

«— İngiliz ordusunda saat onda yatmak sabah altıda kalkmak esastır...»
diye emir verir tarza konuşunca sarsıldım... Bir İngiliz çavuşundan bunları duymak istemezdim. kendi kendime söylendim,

«— Günü gelince görüşürüz bakalım...»
sonra içimden herifin suratının ortasına bir tokat aşketmek geldi ama sinirlerime hâkim olmam gerekiyordu... Gece sabaha kadar gözüme uyku girmedi. Odamın kapısının önünde iki İngiliz çavuşu nöbet tutarken iki İngiliz inzibat çavuşu, dört İtalyan polisiyle beraber bina içinde devriye geziyorlar, kapının önünde de iki Türk polisinin dolaştığı görülüyordu...

Gün doğarken gene bir bölük silâhlı İngiliz askeri arasında İnzibat Karakolu'na götürüldük. O zaman çıkan İstanbul gazetelerinin ne yazabileceklerini pekalâ biliyordum... Ermeni tercümanı vasıtasıyla adını öğrenebildiğim İnzibat Kumandanı Yüzbaşı LAFONTEN'e, karıma iki satırlık bir mektup yazıp yazamıyacağımı sordurdum. VİTAL FİRMASI'nın Türkiye temsilcisi olan Whittal La Fontaine,

«— Paşa eşine ne yazarsa yazsın, ben gönderirim» cevabını vermiş... Oturdum ve eşime şunları yazdım:

«Karıcığım,
Üzülme, ben eski harp arkadaşlarının misafiriyim...»

Vital Firması'nın Türkiye Mümessili Yüzbaşı, sonradan öğrendiğime göre, yazdığım mektubu eşime göndermemiş... Herhalde cebinde hatıra diye saklamış olsa gerekir. Yalnız ne var ki biz savaşta düşmanlarımıza böyle davranmamıştık... Bunun bayağı bir hareket olduğu da meydandadır.

(*) Karakol Cemiyeti KARA KEMAL, HALİL PAŞA, KARA VASIF beyler ve arkadaşları tarafından meydana getirilmişti. (T.S.)

BEKİRAĞA'DA GEÇEN GÜNLER

İngiliz İnzibat Karakolu'ndaki bu sevimsiz yaşayış tam bir hafta sürdü. Bir hafta sonunda eskiden beri tanıdığım ve kendisini çok sevdiğim Türk İnzibat Subayı Ali Rıza Bey'i karşımda buldum. Ali Rıza Bey askerce bir selâm verdikten sonra:

«— Paşam, Harbiye nezareti'nin emrine göre zatıalinize Bekir Ağa Tevkifhanesine kadar refakat edeceğim...»

Yola koyulduk, bir müddet sonra Ali Rıza Bey yavaşça şunları söylüyordu:

«— Paşam, sizi Bekirağa Tevkifhanesi'ne götürmek için emir aldım, oraya gitmemek isterseniz veya bir başka yere doğru gitmek isterseniz size memnuniyetle katılabilirim.»

Tevkif edildikten sonra bütün İTTİHATÇI arkadaşların Bekirağa Tevkifhanesi'ne toplandıklarını öğrenmiştim... Ve şunu duyuyordum ki burası adeta bir İTTİHAD-Ü TERAKKİ KULÜBÜ haline gelmiştir, ideal ve silâh arkadaşlarım oradadırlar... Sonu ölüm de olsa arkadaşlarımın yanında bulunmak istiyordum... Onları bırakıp başka bir yere gidemezdim... Ölünceye kadar beraber olmaya yemin etmemiş miydik ki,

«— Yok Ali Rıza Bey yok... Arkadaşların olduğu yere gidelim...»

Bekirağa bölüğü'nün kapısı açıldığı vakit bütün arkadaşlarım ellerini uzatıyorlardı:

«—Halil... Hoş geldin Halil... Paşa hoş geldin Paşa....»

Kötü günde dostlar hep bir aradaydık... Kimimiz tehcirle, kimimiz de İngiliz esirlerine kötü muamele yapmakla itham ediliyorduk...

Bekirağa bölüğü günlerinin birinci haftasında bizi ne arayan ne de soran olmadığını görünce, Kumandanlığa bir istida yazdım. bu istidamda tevkif edilmemin sebebini soruyordum gelen cevap şöyle oldu:

«İngilizlerin talebi üzerine tevkifiniz Heyeti Vükelaca tekarrür etmiştir...»

Ziyaretimize gelenlerle konuşmak yasak değildi, kim isterse geliyor bizimle konuşuyor ve gidiyordu... Bu arada eşim de sık sık beni ziyaret ediyordu ki birgün ailemle sıhriyetinden ötürü yakınımız olan Sultan Hamid'in zevcelerinden olan BEŞİNCİ İKBAL «BEHİCE SULTAN» vasıtasıyla Sultan VAHDETTİN'E şu haberi gönderdim. Bundan bir sonuç çıkmayacaktı ama sarayın bize karşı tutumunu anlayacaktık.

«Günden güne sükût etmekte olan Saltanat ve Hilâfet nüfuzu düşmanlara müdanaa etmekle kurtarılamaz. Yüzlerce yıllık bir sülâleye mensup eski ve maruf bir hanedanın oğlu ve Osmanlı Devleti'nin Padişahı sıfatıyla Vahdettin münasip göreceği maiyetiyle Anadolu'ya geçsin ve milleti düşmanlar aleyhinde kıyama davet etsin....»

Gelecek cevabı bekliyordum ama ümitli de değildim hani. Nihayet eşim geldi ve söylediklerimin Beşinci İkbal vasıtasıyla Sultan'a nakledildiğini, O'nun da şu cevabı verdiğini bildirdi:

«O çapkın gene benim işlerime müdahaleye mi kalkışıyor...?»

Üstelik Beşinci İkbal de bu yüzden bir hayli zor durumda kalmış... Ve artık anlaşılıyordu ki bu hanedandan hayır kalmamıştır ve bitmiştir, tükenmiştir.

Bekirağa Bölüğü'nde günler bir hayli hareketli gidiyordu.... Eski İttihatçı arkadaşlarla ne olabileceğini, ne yapabileceğimizi konuşuyorduk.... Savaş henüz bitmemişti, yeni bir devreye girmiş oluyordu ve biz de kolay kolay silâhları bırakacak insanlar değildik ve öyle yetiştirilmiştik... Bir gün gene arkadaşlarla bu işleri konuştuğumuz sırada Müdürün odasından çağrıldığımı söylediler.... Müdürün odasında bir İngiliz Yüzbaşısı beni bekliyordu, kendisini tanıttıktan sonra kesin bir şekilde konuşmaya başladı:

«— Halil Paşa.... Üçyüzbin ermeninin, elli altmış bin arabın, onüç yahudinin, iki İngiliz subayının ve bir de Türk çavuşunun katili olmaktan maznunsunuz, cevabınız nedir...?»

İngiliz Yüzbaşısı kimin karşısında olduğunu unutmuş olacaktı, böylelerini çok görmüştük... Kendini tanıtırken yalnız adını ve rütbesini söylemekle yetinmişti, kimin adına bu soruları sorduğunu bil-

dirmemişti.... Küstahça tavrı canımı sıktı, Müdüre döndüm:

«— Bana bir kâğıt ve bir kalem veriniz... Yazayım da alsın ve gitsin....»

Ve yazdım:

1 — 300.000 Ermeni... Fazla veya eksik olabilir. Saymadım. Devletime karşı nerede isyan ettilerse ihtiyat kuvvetlerimle tenkil ve tedip ettim. Nerede isyanları muhtemel ise tehcirlerini mülki makamlara emrettim ve tehcir ettirdim.

2 — 50, 60.000 arap... Irak'ta, Kerbelâ, Necef, Hille gibi ana menzil hattımız üzerinde düşmanın iğfali ile isyan çıkaran kabileler üzerine kuvvetler sevkettim. İsyan bölgelerine ulaşan kuvvetle asileri darmadağın ettiler, elebaşlarını da tevkif ettiler. Bunları divanı harbe sevkettirdim ve burada suç derecelerine göre muhtelif cezalara çarptırıldılar. Tabii ki bir kısmı asıldı.

3 — 13 Yahudi... Bağdat'ı tahliye ederek geri çekildiğimiz sırada askerî harekât ile meşgul bulunuyordum, o zaman Bağdat Polis Müdürü bulunan Sadettin adındaki adamın paralarına tamaen zengin yahudileri öldürdüğünü bilâhare öğrendim, bu çirkin harekete tevessül eden namussuz adamı tevkif edip divanı harbe göndermesini, Musul Valisi Haydar Bey'e emrettim ve fakat yakalanamadı. şimdi de nerelerde olduğunu bilen yok...

4 — 2 İngiliz zabiti... Bu zabitlerden birincisi Felahiye muharebeleri sırasında mevzie karşı tevali eden taarruz ve karşı taarruzlarda yaralanıp bizim tarafta kaldığı ve arkadaşlarınca esir olduğu zannedilen bir subaydı. Muharebeler sırasında hasım taraf kumandanı General Marshall bu subayı bizden sormuş, ben de bütün menzil hastahanelerinde, menzil noktalarında araştırmalar yaptırttığım halde bu genci bulduramamıştım. Nazır Churchill'in yeğeni olduğunu, hasım kumandanlardan aldığım mektuplardan öğrendiğim bu genç, herhalde esir düşmeyip arkadaşlarının tahminleri hilâfına siperlerde ölmüş olacaktır.

İkinci subaya gelince Kut'a erzak taşımak teşebbüsünde bulunup bizim elimize düşen julnar bilâhare benim «kendi gelen» adını verdiğim gemi topçu ateşi ile tevkif edilmiş bütün mürettebatı 13. Kolorduca esir alınarak menzile teslim edilmişti. Bu gemi mürettebatından kaptan Kavli isminde birisi yerli muhafızların elinden sıyrılarak kendisini Dicle'ye atmış ve Kutülamare'ye ilticaya kalkışması üzerine yerli muhafızlar ateş açarak kaptanı öldürmüşler. Bu mesele bana o zaman pek çirkin göründüğünden menzil efradı ile kumandanı tereddüt etmeden divanıharbe sevketmiş ve meselenin aydınlatılması için emir vermiştim. Bu hususlaki evrak Dicle grubunda bulunmaktadır.

5 — I Türk Çavuşu.... Herhangi bir suçtan ötürü mevkuf bulunduğu Musul hapisha-

nesinden nöbetçinin elindeki silâhı kapıp kaçması mümkünken nöbetçinin silâhını aldıktan sonra nöbetçiyi öldüren bu çerkez asıllı nefer, bilâhare çölde yakalanmış ve divanıharbin kararı ile idam olunmuştur.

Kutülamare'nin tarafımızdan teslim alınmasından sonra esir general Towsend tarafından bana hediye edilen dört at, İngiliz Milleti'nin malı olduğundan bu atların nerede bulunduğu yolundaki sorunuza gelince, General Towsend bu atları bana hediye ederken atların kendi malı olduğunu ve diğerleri gibi muhasara sırasında kestirip askerlere yedirmediğini, bana hediye etmek için sakladığını söylemiş ve bana vermiştir. Ben aslında arap atından başka at sevmediğim için bunlardan birisini yaverim Fuat Bey'e hediye ettim, diğer üçünü de İstanbul'a, Enver Paşa'ya gönderdim. Bunlardan birisi ancak İstanbul'a ulaşabilmiş diğerleri yolda ölmüşler, yaverim Fuat Bey'e hediye ettiğim at ise mütareke olur olmaz Fuat Bey tarafından İstanbul'da kırk elli liraya satılmış....

Bunların altına imzamı bastıktan sonra önüme sürülen bir evrak, beni hayatım boyunca hiçbirşeyin yıkamıyacağı kadar yıkmıştır. Ali İhsan Paşa'nın jurnal tarzında yazdığı bu evrak şöyle idi:

«Bilâhare Kendi Gelen ismini alan Julnar vapuru mahsur Kutülamare kalesine erzak getirmekte iken kolordu ihtiyat bataryaları ateşi ile karaya oturmuş, kaptanı vurulmuş gemi-

nin mürettebatı olan 37 kişi, ordu karargâhına esir olarak gönderilmiştir. Bu esirler meyanında Kaptan Kavli isminde bir zabit, Halil Paşa'nın emri mahsusu ile idam edilmiştir.»

Bunun altında Ali İhsan Paşa'nın imzası vardı ve ne yazık ki el yazısı da O'ydu, birçok yazışmalarımız olduğu için bunu hemen tanımakta güçlük çekmemiştim....

Üzüntü verici bu çirkin jurnalin cevabı şöyle oldu:

«Cepheden veya gemilerden alınan esirler, bunları esir alan kıtalar tarafından doğruca menzile teslim edilirler. Menzil bunları usulen memleket dahiline sevkeder, hiçbir esir veya esir kafilesinin ordu karargâhı ile alâkası yoktur. 13. Kolordu'nun menzile teslim etmiş olduğu bu kafilenin içinden bir kişinin kurtulmak maksadıyla kendisini Dicle nehrine attığı, arkasından ateş edilerek öldürülmesini sonradan öğrendim ve bunu yapan yerli efradın bu çirkin hareketi hakkında tahkikat açılmasını emrettim. Ali İhsan'ın ifadesi kasıtlı olarak uydurumuş bir yalandan başka birşey değildir.»

Yazacaklarım bitmişti. Müdüre dönerek kâğıdı uzattım:

«— Veriniz gitsin...»

Kumandan, kâğıdı İngiliz Yüzbaşısına verdi... İngiliz beni bu defa nezaketle selâmlayarak çıkıp gitti....

BEKİRAĞA BÖLÜĞÜNDEN KAÇIŞ.....

Bu sıralarda Musul'da Merkez Kumandanlığı yapmış bulunan Binbaşı Nevzat Bey sık sık Fevkalâde Mahkeme karşısına çıkarılarak sorguya çekiliyordu. Mahkemenin başkanı NEMRUT MUSTAFA idi.... Mahkemenin bir celsesine beni de davet ettiler. Nevzat için bazı şeyler soracakları belliydi ve benim bu yolda söyleyeceklerim de önemli olarak görülüyordu. Nihayet mahkemenin huzuruna çıktık. Nevzat hakkında bir sürü şey sordular, cevabım:

«— Dürüst, namuslu, vazifeşinas, itimada şayan bir zabittir»

oldu... Bunun böyle olacağını biliyorlardı ama düşündükleri başka şeydi. Usulen açıklığa kavuşmasını istedikleri noktalarda sorular sormaya başladılar ve mahkeme başkanının ısrarı ile sorulan bu sorulardan anladım ki beni ileride cürüm ortağı saymak niyetindedirler....

Ama tabi ki söyleyeceklerimde en ufak bir değişiklik olmadı, bu da en tabii yoldu.... Aradan on gün geçti. Gene hapishane müdürünün odasına çağrıldım. Müdürün odasında eski Van arkadaşım olan ve bilâhare Aşmetziyan'da buluştuğumuz Karabet Ayıcıyan ile karşılaştım. Fevkalâde Mahkeme'nin müstantiği sıfatı ile orada bulunuyormuş. Birdenbi-

re şaşırdı. Çocuk gibi hüngür hüngür ağlamaya başladı.... O'nu teselli etmek bana düşmüştü şimdi... Münkün de olmuyordu:

«— Paşam... ben ve ailem. sizin unutulmaz lütuflarınızı gördüğümüz halde ben bir müstantik sıfatı ile sizden bazı sorular sormak üzere memuren geldim. Benim için bu ne büyük bir talihsizliktir.» Bizim eski dostu susturmak mümkün olmuyordu.

«— Bana bak Karabet... Bırak çocuk gibi ağlamayı da sor ne soracaksan. İşimizi bitirelim. bilirsin sevmem böyle şeyleri....»

Bizim Karabet biraz sakinleşir gibi oldu, sonra titreyen ellerle dosyasında bulunan soru kâğıdını uzattı... Sorular İngiliz Yüzbaşının sorduklarının aynı idi... Daha kimbilir bilmem kaç yüz defa soracaklardı....

Aldım, aynı şekilde cevaplandırdım, altına da attım imzayı verdim....

Aradan birkaç gün geçmişti ki Bizim Karabet'i, Bekirağa Bölüğü'nde karşımda buldum.... Çok konuşmaktan çekiniyordu, birkaç şey söyleyebildi ancak:

«— Paşam, senden çok rica ederim, bana itimat et.... Nevzat Mahkemesinden gelen ve devam eden bu sorular... Başka bir şey içindir.. Cürümler cinayetler.... Amiri Mücbir sıfatıyla senin idamına doğru yürümektedirler.... Bu mutlaktır, bu pis heriflerin kararı ile idamı kabul etmektense kaçıp gitmeniz elzemdir.....»

O'nu tekrar teskin etmek bize düştü yine... Aradan birkaç gün daha geçti... Karabet efendi tekrar

geldi, her seferinde kaçmamda ısrar etti..... Son görüşmemizdi:

«— Karabet... Bak beni iyi dinle.... İttihadı Terakki erkânının çoğu kaçıp gitmişlerdir. Bir tek benim idamımla bu kin teskin edilecekse bu da bence bir hizmettir....»

«— Olmaz Paşam olmaz, siz asılmamalısınız....»

.....

.....

«— Peki peki Karabet, sen meraklanma... Fırsatını bulur bulmaz dediğini yapacağım....»

Yalnız Karabet'e söyleyemiyeceğim birşey vardı;

Anadolu'ya geçmiş bulunan Mustafa Kemal'den Millî Teşkilât Vasıtası ile şu emri almış bulunuyordum:

«Hapishaneden çıkar çıkmaz Anadolu'ya geçiniz, İzmir Cephesi Kumandanlığı uhdenizde olacaktır.... Bazı arkadaşlara gerekli talimat verilmiştir.»

Karabet benim kendisini oylamak için sırası gelince düşünürüz dediğimi kesin bir vaat olarak kabul etmemiş olarak çıktı gitti ve gerçekten müteessirdi...

Mustafa Kemal'in teklif ettiği Vatan hizmeti karşısında artık mahkeme oyunlarıyla geçirecek vaktim olamazdı. Öyleyse hazırlığa başlamak lâzımdı. Kaçmak için zamanın geldiğini Millî Teşkilâta bildirdim....

İstanbul'un yabancılar tarafından işgali ancak

padişah ve O'nun yardakçıları tarafından hoş görülebilirdi... İstiklâl ve Hürriyete gönülden bağlı İttihad ve Terakki mensupları ile subaylar Mütareke'nin hemen ertesi günü teşkilâtlanarak Anadolu'ya subay ve cephane kaçırmaya başlamışlardı.... **Bu arada zengin İttihatçılardan toplanan paralar da Anadolu'ya gönderiliyordu**... İttihatçılar Anadolu'ya geçecekleri, ince eleyip sık dokuyor, ileride Anadolu'daki mücadeleye zararlı olabilecekleri Üsküdar'dan kolaylıkla geri çevirilebiliyorlardı.....

Bekirağa Bölüğü tevkifhanesinden kaçmam sırasında bana refakat edecekler arasında ŞADİ, Ziya ve REŞAT vardı. Bunların üçü de benim Anadolu'ya geçişim sırasında benimle beraber olacaklarını söylemişlerdi... Çıkış gecesi nöbet genç muhafız subaylardan Şakir ŞADİ'de idi..... Şadi kıyafetini değiştirmedi, ben ve küçük Talât daha önce temin edilen inzibat elbiselerini giyerek mülâzımevvel Şadi'nin peşinden kapıdan çıktık, arkamızda İsmail Çavuş vardı ve sokaklar karanlıktı.....

Harbiye Nezareti Meydanı'nı geçtikten sonra ana kapıya geldik. O gece ana kapıya hiç kimsenin inzibat bile olsa dışarıya bırakılmamasını emretmişler. Bütün ısrarlarımıza rağmen kapı bir türlü açılmıyordu. Mülâzımevvel Şadi'nin ustaca söylediği sözler nihayet kapıların ardına kadar açılmasını sağladı, biraz sonra Beyazıt Meydanı'ndaydık.....

Sahilde bir sandal bizi bekleyecekti. Beyazıt Meydanı'ndan sandala kadar bizi götürecek olan teşkilât mensubu Sudi Kartal'ın yeğeni Mülâzım Naci, bizi meydanın biraz ilerisinde bir ağacın dibinde bek-

liyordu. Vakit geceyarısını ikibuçuk saat geçmişti.... Ağacın altındaki rehbere daha önce Arslan olarak tesbit edilmiş parolayı söyledik. Sivil arkadaşımız parolayı tekrar edince hep beraber sahile indik, bizi karşıya geçirecek sandal oradaydı. Sandalda benim için ikiyüz fişekle bir barabellum tabanca hazırdı... Sandalcı rolünde Naci ve bir diğer arkadaşı vardı... Sabaha karşı barabellumun sıcaklığında Selimiye cıvarında küçük bir iskeleye çıktık.... İskeleden biraz ileride ÇOLAK İBRAHİM (Kurtuluş Savaşı'nın ünlü kumandanlarından — İttihatçı) bizi yanında yedi sekiz silâhlı ile bekliyordu ve bir araba yağız atları ile harekete hazırdı.

Kısıklı'da bir başka arkadaş küçük kafilemizi karşıladı, tanıtma işaretini verdik, tepeden tırnağa silâhlı delikanlı:

«— Yahya Kaptan çetesi ile sizleri bekler Paşam.... Çamlıvar arkasındaki ufak köydedir...»

diyerek önümüze düştü. Kısa bir müddet sonra Yahya Kaptan'ın kaldığı köye ulaştık. Burası ufak bir çiftliğe benziyordu ve etrafta Yahya Kaptan'ın aldırdığı usta emniyet tertibatı görülüyordu... Anlaşılıyordu ki Yahya Kaptan iyi bir çetecidir.... Karşılaşmamız beklediğim gibi oldu,

«— Hoş geldiniz Paşam... Safalar getirdiniz... Gözlerimiz yollarda kalmıştı...»

Kendisinin kaldığı köy evinde biraz konuştuk, adamlarından birisine kısaca emir verdi:

«— Paşama ve arkadaşlarına iyisinden birer Alman beşlisi, bol cephane....»

Emri alan delikanlı biraz sonra cephaneler ve

mavzerlerle döndü... Yahya Kaptan, içinden birini ayırarak bana uzattı,, çeteci usulüne göre namlusu kendisine dönüktü... Aldığım pırıl pırıl bir silâhtı... Bir anda tetiği parmaklarıma değdi.. Artık İstanbul'un esaretinden uzaktık.

İstanbul çevresinden bir an önce uzaklaşmamız gerekiyordu. Hemen hareketle bütün gece ve bütün gün durmadan yürüdük. Tavşancıl gerilerinde kayalıklar üstündeki bir ormana ulaştığımızda durup dinlenmemiz vakti gelmişti. Ormanın kayalıklar üzerinde bulunması ayrıca içinde kaynak olması, burasını bir savunma mevzii haline sokabilirdi. Etrafa gözcüleri gönderdik ve Yahya Kaptan'la Anadolu içlerine inmek için hangi yolu takib edeceğimizi konuşmaya başladık. Önümüzde iki yol vardı, birisi Adapazarı üzerinden ilerlemek, diğeri Yenişehir İnegöl üzerinden Eskişehir'e varmaktı. Yahya Kaptan, Adapazarı yolunu tehlikeli buluyordu:

«— Paşam, Adapazarı civarındaki abazaların bir kısmının Saray'a bağlı oldukları ve bizlere karşı harekete geçtikleri söylenmektedir, öteki yol daha emindir.... Bir müsademeye girmek ihtimalini göz önünde bulundurmak lâzımdır... Oysa görevim sizi sağ salim Anadolu içlerine uğurlamaktır...»

Yahya Kaptan'a düşüncelerinde haklı olduğunu bildirdim, yalnız ben başka birşey kuruyordum:

«— Kaptan... Dediğin haklıdır, fakat oralarda abaza ileri gelenleri vardır. Maan ve Ali Beylerle kayınvaldemden ötürü yakınlığımız vardır.... sonra Abaza Mustafa Bey'e zamanında çok iyiliğimiz dokunmuştur, bunları unuttuklarını sanmam.... Sa-

ray'a bağlılıklarına gelince, benim niyetim onları Saray'dan koparıp millî kuvvetlere bağlamaktır... Bundan muvaffak olabilirsem Anadolu büyük bir kuvvet kazanmış olur...»

Hemen yazdığım bir mektubu Yahya Kaptan'ın adamlarından birisi ile Adapazarı'nda bulunan Mustafa Bey'e gönderdim. Kendisi mektubumu alır almaz hemen yola koyulmuş ve ilk trenle Tavşancıl istasyonuna gelmiş, burada teşkilâta mensup bir bakkala kendisini tanıtmış ve beni görmek istediğini söylemiş. İyi düşünemeyen bakkal, Mustafa Bey'in şivesinden abaza olduğunu anlayınca bana karşı bir tuzak hazırlandığı zannı ile Mustafa Bey'e kendisinin hiçbir şeyden haberi olmadığını söylemiş... Böylece Mustafa Bey ilé görüşmemiz suya düşmüş oluyordu. Bu civarda bir hafta kaldık. Son günlerde İtanbul Teşkilâtından KARA VASIF BEY geldi. Çetenin iaşesi için 4000 lira getirmişti. Yahya Kaptan'la biraz sohbet ettikten sonra beni bir kenara çağırdı:

«— Paşam, Mustafa Kemal'den son bir emir aldık. Batı istikametinde değil, Sivas istikametinde ilerleyerek kendisi ile buluşacaksınız....»

«— Bundan önce değişikti ama bilirsin, askerlikte son emir muteberdir, harekâtımı O'na göre tanzim edeceğim...»

Mustafa Bey'le temas imkânı kalmadığı anlaşılıyordu, bu durumda da Adapazarı yolu zor ve tehlikeli olurdu. Tavşancıl'da hazırlattığımız büyük bir balıkçı kayığı ile Karamürsel kıyılarına geçmeye karar verdik. Koca kayıkta kürek çeken üç dört kişi ha-

riç, kuvvetimiz 16 mavzerli idi. Tavşancıl'dan İzmit körfezini aşarak karşı sahile geçmek güç bir iş değildi. İzmit körfezi, İtilâf Devletleri'ne ait harp gemileriyle ağzına kadar doluydu, çete efradı ihtiyaten silâhlarını kayığın ağları altına gizlemişlerdi, ben de sandalın baş tarafında yatıyordum. Böylece düşman kuvvetlerinin dikkatlerini çekmeden karşı sahile ulaştık ve Karamürsel'in arka sırtlarında bulunan kestane ormanları içinde güneşin ilk ışıklarını gördük.... Bekirağa Bölüğünden benimle beraber kaçan Küçük Talât'ın iki tırnağı ayakkabısının sıkması yüzünden iltihaplanmış ve düşmüştü, güçlükle yürüyordu, yolda bir eşek satın alarak O'nu bindirdik. O telâşta bile bizimki dayanamadı:

«— E Paşa, koca İttihatçı'yı eşeğe bindirdin bakarım....»

«— İstanbul'da kalsaydın Padişah'ın salıncağa bindireceğini düşünürsen farkı anlarsın...»

Yahya Kaptan'ın işi burada bitiyordu, kendi mıntıkasında kalması lâzımdı. İstanbul'dan diğer kaçacak olanlar da vardı, onları da alıp kendi mıntıkası dışına kadar selâmetle götürmek Yahya Kaptan'ın göreviydi.

«— Paşam, kısmetse tekrar görüşmek üzere bana müsaade... Allah yardımcınız olsun... Bundan sonra çeteyi Arslan Kaptan götürecektir.»

Arslan Kaptan vaktiyle aynı çevrede hırsızlık ve eşkiyalık yapmış kötü ünü olan bir adammış. Yolda karşılaştığımız köy bekçilerine,

«— Hey beri bak, jandarma çavuşuna selâm söyle, Arslan Kaptan geldi dersin...»

diye durmadan lüzumsuz nümayişler ve gösterişler yapıp duruyordu. Kimi köylüye saçma sapan takılıyor, kimisi ile garip bir şekilde konuşuyordu.... Bir ara dayanamayıp,

«— Bana bak Arslan Kaptan, sen tavuk hırsızı mısın, yoksa çeteci mi?.... Bu ne biçim davranıştır, bu gevezeliğin senin başına iş açar, haberin olsun....»

Birşey demedi, diyemezdi amma adam olmasını da bilemedi ve bir gün dediğim çıktı.. gürültüye gidiverdi.

Yenişehir istikametinde bir gece yürüyüşü ile ilerlediğimiz sırada önümüzdeki bir köyün boşaltıldığını ve köylülerin köye hâkim sırtlara çekilmiş olduklarını farkettim. Bizi bir eşkiya çetesi sanmış olacaklardı, hemen emniyet tertibatı aldırdım ve iki delikanlıyı köye gönderdim. Bizim çeteci olmadığımızı, nizami bir müfreze olduğumuzu söylemelerini bildirdim. Biraz sonra bizim iki delikanlı, yanlarında yaşlıca bir köylü olduğu halde geldiler.... Köylü bir an durdu, esas vaziyete geçti:

«— Musul'dan, ordugâhtan yazıcı Hamdi Çavuş.... Hoşgelmişsiniz Paşam...»

Hamdi Çavuş, yanımıza gelirken bizim kim olduğumuzu bilmiyordu fakat karşılaşır karşılaşmaz ben O'nu tanıdığım gibi O da beni tanımıştı.... Savaşların sıkıntılı ve ölüm dolu günleri bir insanın yüzündeki çizgiyi öteki insanın kafasına öyle bir işliyordu ki yıllarca bunu söküp atamazdınız....

Hamdi Çavuş, kusura bakmamamızı, bizi eşkiya zannedip korktuklarını ve bu korku yüzünden civar jandarma karakollarından yardım istediklerini,

on onbeş fakikaya kadar jandarmaların gelebileceklerini anlattı.... Köyde bu yüzden ancak on onbeş dakika istirahat ettik ve Yenişehir'e hâkim kayalık tepelere tırmandık.... Sabah yaklaşıyordu. Bulunduğumuz tepe üç grup kayalıktan ibaretti ve her kayalığa beş altı kişi yerleştirdim, her kayalığa ayrıca birer nöbetçi ayırdık... Böylece bir müddet olsun istirahat edebilirdik.

Talât Bey'le beraber fişekliklerimizi çıkardık ve bunları başımızın altına yastık yaparak uyumak için gözlerimizi kapadık, yıllarca aynı şekilde uyumaya alıştığımız için bu kurşundan yastıkları yadırgamıyorduk... Fişeklik yastıklar üzerinde dalacağımız sırada benim nöbetçilerimin bulunduğu taraftan şiddetli bir mavzer cayırtısı ortalığı yırtmaya başladı. Hemen fırladık, fişeklikleri kuşandık, beşli Alman mavzerlerini kapıp kayaların üzerine fırladık, etrafı gözden geçirdiğim vakit Yenişehir ve Yenişehir'in batı tarafından ilerliyen seksen kadar jandarma, etrafımızı sarmaya başlamıştı. Yapılacak tek şey, akşama kadar burada dövüşmek ve gece karanlığında bir gedik açarak çekilmek olabilirdi, başka çare yoktu.... Çete efradına, geceye kadar çarpışma emrini verdim.

Bu şekildeki müsademelere alışık olmayan jandarma ve piyade askerlerinin çok kötü sevkedildiklerini gördüm ve bütün gün devam eden karşılıklı çarpışmada askerler bize beşyüz metreden fazla sokulamadılar. Hava iyice kararmıştı. Arslan Kaptan'ı çağırdım:

«— Sen maiyetinle İzmit istikametine çekile-

ceksin, ben Talât Bey'le beraber başka bir istikamete ilerliyeceğim... Beraber geçmemize imkân yok, ileride dağlık arazi bitiyor, kalabalık çete faydadan çok zarar getirir....»

Arslan Kaptan maiyeti ile beraber kademe kademe İzmit istikametine çekilirken Talât Bey'le ben tepenin hemen gerisindeki sık fundalığın içine saklandık, biraz sonra askerler ve jandarmalar bizim yakınımızdaki yoldan Arslan Kaptan'ın çekildiği tarafa doğru ilerlemeye başladılar. Bir müddet sonra ayak sesleri kesildi, etrafımızda asker kalmamıştı. Yenişehir-Bilecik yolunu tutmak üzere fundalıktan çıktık, henüz sabah oluyordu. İleride çiftelerini ve mavzerlerini çatmış olan köylüler ateş yakmış ısınıyorlardı, külot pantolonlarımız, haki ceket ve başımızdaki kalpaklarla köylüler bizi, askerlere yardıma gelen bir devriye zannetmiş olacaklardı.....

Bilecik yolu üzerinden bir müddet ilerledik, yoldaki bir çeşmenin önünde durduk. Susuzluğumuzun yeni farkına varıyorduk. Küçük Talât keyiflenmişti:

«— Oh be dünya varmış... Çekiye bak... döne döne vuruşuyoruz, bitmedi anlaşılan daha bizim işler... Ne düşünüyorsun Paşa şimdi... Cephedeyiz, öyle olduğundan kumandan sensin...»

«— Dur bakalım daha nekadar döne döne vuruşuruz.... Gündüz saklanıp gece yürüyeceğiz....»

«— Ben bu sancı içindeki ayakla daha çok yürüyemem.. Bilecik'te bizim birader vardır bilirsin. O'nda kalırız biraz.. Müddeiumumi olduğu için şüphelenen fazla da olmaz, orda ne yapacağımıza karar veririz... Yalnız böyle silâhlı külâhlı olmaz... Şüp-

heyi çekeriz, bırakalım onları buralarda bir yere...»

«— Yok, bak bilirsin bana silâh bırakmak ters gelir, rahatsız olurum, sonra buralar asker kaçağı doludur. Silâhlı olunca birşey yapamazlar amma silâhımız olmadığını gördüler mi dinlemez soyarlar, kepaze oluruz....»

«— Senin barabellum var ya....»

İşi uzatmamak için Talât'ın arzusuna boyun eğmekten başka çare yoktu. Mavzerlerimizi fişekliklerle beraber çalıların dibine bıraktık, arkamızda köylülere bırakılmış çocuklar gibiydiler.

Bilecik'e doğru bir müddet ilerledik, birden karşı taraftan bir suvari grubunun gelmekte olduğunu farkettik, yolun kenarına iyice gizlendik, suvariler arabaya binmiş birisine muhafızlık ediyorlardı. Bu tahkikat yapmak üzere bizim müsademe yerine giden Bilecik mutasarrıfı olsa gerekti. Onlar geçtikten sonra tekrar yola koyulduk, ileride yol bir sırta tırmanmaktaydı ve sırtın hâkim noktasında iki üç insan görülüyordu, barabellumun emniyet mandalını açtım... Üç kişi silâhlı idi. Asker kaçağı ya da soyguncu oldukları ortadaydı, selâm verip geçmek istedik, önümüze dikildiler. Tetiğe ardı ardına basmak ve geçmek iş değildi ve fakat ortalığı gürültüye vermek biraz önce karşılaştığımız jandarma kolunu uyandırmak demekti,

«— Nereden gelip nereye gidersiniz....»

«— Bursa fırkasına mensup erleriz, izinliyiz. Adapazarı'ndanız, oraya gideriz...»

Üç serseriden birisi çavuştu ve onların şefi halindeydi, söylediklerime pek inanmadı... İkincisi çe-

nesi kuvvetli jandarma üniforması giymiş bir çerkez, dördüncüsü çingene bir piyade neferiydi. Silâhları bırakmanın cezası büyüyordu.... Birden çerkez nefer,

«— Siz asker değilsiniz ermenisiniz, sizi keseceğiz...»

Ben birşey söylemeden Talât,

«— Bana bak, ermeni ile müslümanın ayırt edildiği yeri bilirsin, istersen bak da gör...»

Çavuş istifini bozmadan,

«— Ermeni komitacılar da Türklerin pususuna düştükleri zaman kurtulmak için sünnet olurlardı...»

Ben susup bekliyordum ve jandarmaları uyarmak pahasına da olsa bu gevezeleri fazla konuşturmadan işi kısa kesmek için tertip düşünüyordum ki Talât,

«— Bana bakın, size doğrusunu söyleyeyim... Arkadaşım ünü dünyayı tutmuş Halil Paşa'dır, ben de Talât'ım. İstanbul'dan, İngilizlerin ve ermenilerin elinden kaçtık, Anadolu'ya gidiyoruz...»

O'nu tasdik etmek gerekiyordu. Cüzdanımdaki altın imtiyaz madalyamı çıkararak gösterdim, biraz toparlanmışlardı fakat çavuş tersti,

«— Bu çok büyük madalyadır... Halil Paşa'ya inandık, lâkin (Talât Bey'i gösterdi) sen fırkacı Talât'sın, seni keseceğiz...»

«— Yanılıyorsun çavuş, fırkacı Talât iriyarı idi, buna küçük Talât derler, fırkacılıkla alâkası yoktur...»

Üçü de ne de olsa askerlik terbiyesi görmüşlerdi, kendilerini hizaya gelmek mecburiyetinde hisset-

tiler.... Ağacın dibinde kavun kesmişlerdi, bize de ikram ettiler.... Artık tekrar yola koyulacaktık ve fakat madalyayı göstermek için cüzdanımı açtığım zaman içinde bulunan paraları görmüş olabileceklerini düşündüm, biz uzaklaşırken arkadan sıkabilecekleri bir iki kurşunla işimizi bitirebilirlerdi... Cüzdanımı çıkardım,

«— Alın şu paraları, size hediyem olsun...»

diye üçyüz elli lirayı uzattım... Kürt olduğunu konuşmasından anladığım çavuş, 350 liranın içinden bir elli liralık çıkarıp uzattı,

«— Paşam buyur, şu yanında olsun.... lâzım olur...»

gülerek aldım cüzdanıma yerleştirdim... Bizim garip adamlarımızla vedalaştık yola koyulduk...

«— Gördün mü silâh bırakmanın cezasını....»

«— Şaşkın hale gelmiş millet, sen onu bunu bırak adamların ne diyecekleri, ne yapacakları belli değil, bir şaşkınlık içindeler aslında ..... Hastalık gibi birşeydir bu... Adamın elli lirayı uzatması, vermesi.... Biraz uğraşsaydık, fedai diye peşimize takılırlar Ankara'ya kadar gelirlerdi....»

«— Arkanı zayıf yere vermeyeceksin Talât... Verdin mi bittin... Böyle bocalama içinde oldu mu bir adam, sonunda bekleyeceksin kalleşlik denilen şeyi... Senin dediğin de yapılır amma zamanı değildir...»

Gün karardığı vakit Bilecik'te Talât'ın kardeşinin evinde idik.....

Talât Bey'in kardeşi bizleri birdenbire karşısında görünce, oldukça soğukkanlı davranmayı becerebilmişti fakat hanımının telâşı sonsuzdu. Talât durmadan yengesine uzun zaman kalmayacağımızı söyleyerek teskin etmeye çalışıyordu... Yürümeye mecali yoktu. Bilecik'ten Eskişehir'e kadar trenle gidecektik. Bu seyahati ancak kadın kılığında yapabilir ve trenlerdeki arama tertibatından ancak böylece sıyrılabilirdik. İstasyonda yolculardan nüfus cüzdanı soruluyordu, bunun için de iki kadın nüfus cüzdanı teminine çalışıldı ve fakat bunları elde etmek mümkün olmadı. Nihayet şuna karar verildi ki Salih Bey'in hanımının yaşlı dadısı Ulviye hanım bize refakat edecek ve yolda sözcülüğü o yapacaktır. Ertesi günü Bilecik Telgraf Müdürü vasıtası ile üç tren bileti aldırıldı... Talât'la beraber evde sakallarımızı, bıyıklarımızı traş ettik, boyumuza uygun çarşafları sırtımıza geçirdik ve Ulviye Hanımın himayesinde istasyona giderek trendeki kadınlara mahsus vagona bindik. Kompartman oldukça kalabalıktı ve İngiliz polisleri devamlı olarak etrafı kontrol ediyorlardı, Ulviye Hanım'a, bir mesele çıktığı takdirde yavaşça benden fikir sormasını, ona göre hareket etmesini tembih etmiştim. Üç kadının trene bindiğini gören İngiliz polislerinden birisi, kompartmanda bulunan ailenin iki çocuğunu

— Siz erkekler kısmına geçin de hanımlar rahatsız olmasınlar»

diye öteki tarafa gönderdi. Ben kapıdan girer girmez boş bulduğum bir köşeye hemen otururak hasta ve yorgun tavrı takınmış, başımı pencerenin kenarına dayayıp gözlerimi kapamıştım... Karamanlı

kadınlar Ulviye Hanımla sohbete daldılar, bana da bu arada nereden gelip nereye gittiğimi soruyorlardı, cevap vermeme imkân yoktu, uyuduğumu anlatmak ister gibi horlamaya başladım.... Nihayet Karamanlı hanım dayanamadı:

«— Bu bizim talihsizliğimiz, öteki kompartmanlarda elâlem gülüp oynarken bizim yanımıza da hep mendeburlar gelir...»

Gerçekten de yanımızdaki kompartmanda bulunan kadınlar rakı içiyorlar, ut çalıp şarkı söyleyip eğleniyorlardı.... Bu garip dünya içinde tren Eskişehir istasyonuna varmıştı. Halkın arasına karışarak istasyondan çıkmaktan başka çaremiz yoktu....

İstasyonun büyük salonunun bir köşesinde bir Türk komiseri masanın başına oturmuş, yolcuların kâğıtlarına bakıyor, teker, teker geçmelerine müsaade ediyordu. Sıra bize geldi.... Ulviye hanım önde ben arkada ve benim arkamda da Talât olduğu halde komiserin masasına yaklaştık. Ulviye hanım nüfus kâğıdını gösterdi, komiser,

«— Geçiniz...»

emrini verdi, bana hitaben,

«— Nüfus kâğıdınız...?»

deyince, Ulviye hanım söze karıştı,

«— Onların ikisi de benim kızlarımdır, onun için nüfus kâğıtlarını yanıma almadım....»

Komiser bir an durdu başını salladı,

«— Hele siz şöyle kenara çekilin de biraz bekleyin bakalım»

diye bizi bir kenara çekti, Ulviye hanım bu arada bana dönüp te,

«—Ne diyecektik...»
diye sorunca komiser büsbütün şüphe içine düştü.. Ben hafifçe Ulviye hanımın eteğini çektim, komiserden uzaklaştık hat boyuna çıktık. İstasyon Hintli askerler tarafından sarılmıştı, salonda komiserden başka Türk memur yoktu, yedi sekiz İngiliz subay ve polisi de ayakta birşeyler konuşuyorlardı. Ulviye hanımın nüfus kâğıdını gösterip belki salondan çıkabilirim ümidi ile nüfus kâğıdını aldım komisere yaklaştım, komiser bir nüfus kâğıdına, birbana baktı,

«— Hanım, bu ihtiyarın nüfus kâğıdı, zaten siz hayırlı birşeye benzemiyorsunuz...»
diye beni tersledi, tekrar hat boyuna çıktım... Talât'a vaziyeti anlattım,

«— Yapacak iki şey var, ya şu tel örgüleri atlar geçer şehir içine dalarız, ya da komiserle şahsen anlaşırız, anlaşamadığımız takdirde buna silâh zoru ile başvuracağız.... Hangi yol...?»

«— Ben bu ayakla kaçamam... Öteki yol...»

Salona doğru ilerledim.... Komiser, masasını toplamış ayakta sigara içiyor, ötede İngiliz subay ve polisleri konuşmalarını sürdürüyorlardı, salonda başka kimse yoktu.... Sakin bir şekilde komisere yaklaştım, fısıltı halinde:

«— Komiser bey sizinle, İngilizlerin işitmeyecekleri şekilde iki lâkırdı etmek istiyorum...»

Henüz işin farkında değildi bir kenara çekildi, arkasından gittim. Tam köşeye gelmiştik benim, salona arkam dönüktü ve sıkılmaya başlamıştım:

«— Bana bak komiser efendi, telâş etme, ba-

rabellum karnına doğru tutulmuştur. Halil Paşa'yım ben.... (Komiserin gözleri büyümüştü) sesini çıkardın mı bititirim.... Senden rica ediyorum, telâşlanmadan söylediklerimi yap....»

Titrek bir sesle:

«— Beni takib ediniz paşam...»

Dışarı çıktık. Sola döndü, üzerinde Polis yazılı küçük bir odaya girdi, arkasından içeriye girdim, hemen çarşafı çıkardım, pantolon cebindeki kalpağı da başıma geçirdim.... O donmuş kalmıştı:

«— İçeride kalan arkadaşım Küçük Talât Bey'dir, kimseye hissettirmeden al ve buraya gel....»

Bir otomat gibi söylediklerimi yapıyordu, gidip getirdi onları. Talât da üzerindeki kadın kıyafetinden kurtuldu hemen. Komiserin şivesinden Rumeli olduğu anlaşılıyordu. Bunu söylediğim vakit başını salladı ve çekmecesinden bir paket resim çıkararak bana uzattı. Kimi asker, kimi sivil, kimi bilmem nerede çekilmiş bir sürü resim, hepsi de bana ait....

«— Beni Eskişehir'e vazifeli olarak yeni gönderdiler, sırf sizin yolunuz buralara düşerse sizi tanıyayım diye de bunları verdiler, nüfus kâğıtsız gelişinizde bir garabet hissettim amma çarşafın altından sizin çıkabileceğiniz aklıma dahi gelmedi...»

Konuşmalarımız samimileşiyordu,

«— Eskişehir mevki kumandanı Miralay Atıf Bey'i nerede bulabilirim....?»

«— Eskişehir İngilizler tarafından işgal edilmiş haldedir paşam. Atıf Bey İngiliz tehdidi karşısındadır, geceleri saklı yatıyor, gündüzleri işinin başına

geliyor. Bu geceyi bir otelde geçiriniz, yarın sabah Atıf Bey'i bulur, sizinle konuştururum.... Benden yana emin olunuz....»

Tekrar çarşafları giydik, komiser önde biz arkada çıktık, hemen karşıdaki İstasyon otelinin kapısından girdik. Komiser, otelciye,

«— Hanımlara üç yataklı bir oda...»

emrini verdi, biz yukarıya çıktık o ayrıldı.... Üç numaralı odanın penceresinden gerektiğinde atlayarak kaçabilirdik.... Ulviye hanım. otelciyi çağırdı, üç çay üç kahve söyledi, bir taraftan bunları içerken, bir taraftan bir ihanetin içine düşüp düşmeyeceğimizi düşünüyordum. Sabaha kadar sıra ile nöbet tuta tuta ancak uyuyabildik. Sabahleyin erkenden erkek kıyafetimle otelin alt katındaki kahve kısmına indim. Garson sabah ateşini yakmıştı, bir kahve içtim, üç numaradaki hanımlara da «üç kahve götürmesini» söyledim. Biraz sağda solda vakit geçirdim ve vakit gelince de kumandanlığa giderek Miralay Arif Bey'i buldum. Beni heyecanla karşıladı. Vatansever bir subaydı. İttihat ve Terakki'nin yetiştirdiği sayısız vatan fedailerindendi... (Sonraki yıllarda O'nun, Sakarya muharebesi sırasında, nehir boyunda Yunanlılarla savaşırken şehit düştüğünü öğrenince büyük bir keder içine düşmüştüm. Ordudaki adı Suvari Atıf'tı...)

Başımızdan geçenleri anlattım, hemen birisini çağırtarak otelden Talât'ı çağırttı.... Biraz sonra Talât, İnzibat subayı ile beraber kahkahalar ata ata odaya girdi. Meğer benden sonra üç çay da o söylemiş, çıkarlarken otelci hayretler içinde söyleniyormuş:

«— Bu ne biçim iş be birader... Gece üç hanım girdi, sabah bir hanım çıktı....»

Eskişehir Mevkii Kumandanı Atıf aynı zamanda çevredeki Millî Mücadele Teşkilâtının da başkanıymış. Şehir dahilinde ikâmetin tehlikeli olduğunu söyledi ve hava kararınca bir arabayla şehir dışında bulunan ve Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'ne mensub Halil Ağa isminde birinin çiftliğine gittik. Geceleri Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'nin diğer üyeleri de bu çiftliğe geliyorlardı. Çiftlikteki misafirliğimiz sırasında teşkilât bize mavzer ve cephane sağladı. Bekirağa Bölüğüne giderken refakatime verdikleri **İnzibat Subayı Ali Rıza ile Tamburacı Osman Pehlivan** da bu arada beni görmeye geldiler.... Onlar daha önce Anadolu'ya geçenlerdendi....

Eskişehir'de İngilizlerin birkaç tabur askeri vardı ve bunlar çehreye hâkim bir tepede çadırlı ordugâh kurmuşlardı... Buna rağmen Türk taburu vadide konaklamıştı, bu pasif bir durumdu, baskına uğramak tehlikesi içinde bulunuyorlardı. Cemiyet ileri gelenleri ile konuştum, bu taburun Eskişehir'in diğer şehre hâkim sırtlarına çıkarılmasına ve Abaza köylerinde millî teşkilât kurulmasına karar verdik. Arkasından Merkez Teşkilâtı vasıtasıyla Abaza beylerinden Bahtıgiray Bey'i çağırttım, vakit geçirmeden geldi. Civar köylerde büyük bir nüfuza sahipti. Kendisine teşkilâtlanmak gerektiğini kısaca anlattım,

«— Silâh ve cephane temin edilecektir....»

teminatını verdim. Bahtıgiray Bey'in güvendiği köylüler, taburun fazla cephane ve silâhları ile tec-

hi ediliyorlardı..... Biz bu teşkilâtlanma işiyle meşgul bulunduğumuz sırada jandarma birlikleri köylerde bir yandan asker kaçaklarını takib ediyorlar, bir yandan da bizi de arıyorlarmış. Biz her ihtimale karşı böyle bir müfreze yaklaştığını öğrenince Talât ve Bekirağa Bölüğünden bızı kaçıran Şadi ile Bahtıgiray'ın yakınlıkları olan birkaç kişiyle beraber ormanlık kısma geçiyor, Jandarma müfrezeleri dönünce de tekrar Bahtıgiray'ın evine iniyorduk... Birgün geç vakit jandarma müfrezelerinin yaklaşmakta olduğu haberi geldi. Geceyi geçirmek üzere daha önce tesbit ettiğim kayalıklara çekildik.... Tetik üzerindeydik, geç saatlerde ova tarafından sekiz on silâh sesi duyuldu... İki saat sonra da aramızdaki parola uyarınca çakal sesi vererek Kara Yusuf ve Mustafa Dayı kolları siperlerimize geldiler....

«— Geç oldu.... Neden geç kaldınız ağalar....?» diye sorduğumda biraz duraladılar, Mustafa Dayı:

«— Ovada bir işimiz vardı da, yolda gelirken şüphe üzerine birkaç el silâh attık....»

Mustafa Dayı eski idam mahkûmlarındandı ve azılı bir kaçakçıydı. Kara Yusuf ise daha işe yeni başlamış pehlivan yapılı bir gençti. Her ikisinin üzerinde de bir huzursuzluk bulutu dolaşıyordu. Bu gece nasıl olsa açılacaklar ya da öğreneceğiz diye birşey sormuyordum, nitekim Mustafa Dayı, kuşağının içinden bir çıkın çekti ve önüme açtı:

«— Enişte Paşa, bunlar ne ederler dersin...?»

Mendilde, kadınlara ait oldukları belli olan Mahmudiye, Reşadiye altınları ile küpeler ve yüzükler vardı.... Anlıyordum ki vakti geçirerek gelen bu kol-

lar, Eskişehir-Sakarya yolunu kesip soyguculuk yapmışlar ve yolcuları korkutmak için de sekiz on el silâh atmışlardır... İş çirkinin çirkiniydi ama şu anda yapılacak birşey yoktu. Ertesi sabah köye indik.....

Bahtıgiray'ın kardeşi köy muhtarı Mehdi bir tuhaf halde yanımıza geldi. Önce biraz sohbetle vakit geçti, dilinin altında bir şeyler vardı:

«— Eskişehir Mutasarrıfı Livası dahilindeki köy muhtarlarını merkeze davet etti, havalide bulunması veya gelmesi muhtemel olan Halil Paşa'nın ölüsünü veya dirisini getirene beşbin İngiliz altını vereceğini söyledi. Beşbin İngiliz altını kaç Türk lirası eder, enişte paşa...?»

«— Bu işin bir piyasası vardır... Bir Türk lirası sekiz lira ise, beşbin İngiliz altını, kırkbin Türk lirası tutar...»

Mehdi bir kahve içtikten sonra yanımızdan ayrıldı. Ertesi gün müfrezelerin yaklaşmakta olduğu haberini alınca tekrar Şadi ben ve Talât kayalıklara çekildik. Birkaç saat kayalıklarda kaldığımız halde daha önce olanın aksine müfrezelerden hiçbirisi yanımıza gelmedi. Akşam üzeri köyde devriye bulunmadığını anlayarak kayalıklardan indik. Bahtıgiray'ın evine girdim. Çoğunlukla O'na dayı derdim, O da bana enişte paşa diye hitab ederdi.

Lâfı uzatmadan meseleye girdim:

«— Her zaman ben kayalıklara çekilince bir müfreze mutlaka yanımıza gelirdi dayı! Bu defa gelen giden olmadı. Yoksa dün Mehdi'nin Mutasarrıf Hilmi'den aldığı beşbin İngiliz liralık vaat tesi-

rini mi göstermiştir, ne oyundur bu...?»

Her zaman güleryüzlü olan ihtiyar bu defa biraz durgun ve üzgündü:

«— Enişte paşa, aklına gelen doğrudur. Benim ağabeyim tam yirmibeş sene kaçak yaşadı. Bütün hayatı bu köy ile Sivas arasında geçti, köy mezarlığında medfundur. Kardeşimin aziz ruhu üzerine sana söylüyorum ki, bizim gençlerde abazalık kalmamıştır.»

İhaneti görüyorduk... Ve artık burada yapacak işim kalmamıştı.

«— Dayı, ben Ankara'ya Ali Fuat Paşa'ya giderim, yalnız yanıma Yüzbaşı Abaza Hamid'i kılavuz olarak almak isterim. Bilirsin 6. Ordu'da, benim yanımda suvari zabitliği yapmıştır, ne dersin....?» durdu, sonra keder dolu bir sesle devam etti:

«— Paşam, O da bir abazadır. Yalnız kendi tüfeğine güven, benden sana dua. Yolun açık olsun. Ankara'ya vardığında bana Tevfik Çavuş imzası ile sıhhatte olduğunu bildiren bir telgraf çek....»

Vedalaşarak ayrıldık. Öyle tahmin ediyordum ki bizim bulunduğumuz köyden Ankara tarafına giden yollar, bizim delikanlılar (!) tarafından tutulmuştur. Taburun nakliye arabalarından birisini hazırlattım. Yüzbaşı Faik, arabacının yerine geçti, dizginleri eline aldı, adını Ramazan Çavuş koyduk. Eskişehir-Sivrihisar istikametinde yola koyulduk. Ortalık ağardığı zaman biz Eskişehir'den hayli uzaklaşmış bulunuyorduk. Abaza bölgesi çok gerilerimizde kalmıştı, herşeyi düşünerek Sivrihisar-Haymana üzerinden Ankara'ya doğru iniyorduk.

Yolda birdenbire irkildik, karşıdan bir atlı grubu geliyordu. Birdenbire gruptan ayrılan bir suvari kolu süratle yanımıza yaklaştı, başlarındaki kumandan beni tanımıştı,

«— Paşam hoşgeldiniz.... Ali Fuat Paşa ileriden gelmektedir... meraklanmıştık haylice....»

Ardındaki çavuşlardan birisine döndü:

«— Haber ulaşsın, gelen Halil Paşa'mızdır...»

Çavuş döndü, atını mahmuzladı, biraz sonra Ali Fuat'la karşı karşıyaydık.... Savaş yıllarının arkadaşlığı düşüncesi ne bir başka arkadaşlığa, ne de düşünceye benzer öyle kucaklaştık işte ...Sonra geçtiğim bölgelerdeki durumu anlattım:

«— Mutasarrıf Hilmi'ye gelince şu anda kendisi olduğu gibi bütün avenesi ile beraber İstanbul'a bağlıdır.... Hainin tekidir....»

«— Üzme kendini, elbet çaresine bakarız O'nun da....» (*)

«— Ankara'ya ulaştığımda benim evde misafirim olursun.... Konuşuruz...»

Ali Fuat Paşa'nın süratle halletmesi gereken bir görevi vardı ki O'na doğru at koşturuyordu. Ankara'da görüşmek üzere ayrıldık... Sınıf arkadaşımın kuvvetlerinin başında hırsla at sürerek uzaklaşmasını kaybolana kadar seyrettim...

Ankara'da Ali Fuat Paşa'nın köşkünde birkaç gün misafir olarak kaldım. Çingene kıyafetinde bizden önce Boyabat'a bir iş için uğramak üzere yola

---

(*) Çok geçmeden şu haberi aldım: Mutasarrıf Hilmi Bey, Ali Fuat Paşa'nın yaveri tarafından makamında vurulmuştur.

çıkan Mülâzımevvel ŞADİ de sökün etmiş bulunuyordu, Boyabat'ta İttihatçılardan Hilmi Bey'i bulmuş ve O'na para sıkıntımızdan bahsetmiş:

«— İşte paşa üç yüz lira, Hilmi Bey'in selâmlarıyla....»

Şimdi Sivas'a gidip Mustafa Kemal ile buluşacaktık....

Sivas'a iki konak yolumuz kalmıştı. Mustafa Kemal'e şu telgrafı çektim:

«Bu gece Çermik'teyim. Yarın Sivas'ta olacağım
HALİL»

Çermik, kaplıcaları ile tanınan bir yerdi, hemen kaplıcalara indik. Banyo aldığımız sırada dışarıdan korna sesleri işitilmeye başladı. Arkadaşlardan birisi, üstüne birşey geçirdi dışarı fırladı ve bir iki dakika sonra heyecanla içeriye girdi:

«— Paşam! Mustafa Kemal Paşa teşrif ediyorlar...»

Giyiniyordum ki içeriye Mustafa Kemal Paşa girdi. Samimiyet ve dostlukla el sıkıştık,

«— Halil Paşa! Bakarım suya hasret kalmış gibisin, atmışsın hemen kendini suluğa...»

«— Naparsın, yol yorgunluğunu atalım dedik... iyi gelir size de...»

«— İki gündür hastayım paşa, ateşim de var üstelik, doğru olmaz... Kalmayalım buralarda... Hadi giyin hemen Sivas'a gideceğiz...»

«— Zahmet ettiniz buralara kadar, gelirdik biz, ne kalmıştı ki yol...»

«— Daha bir günlük yolun olacaktı.. Yorulmayasın diye almaya geldim seni, hadi giyin de çıkalım...»

Mustafa Kemal Paşa'nın otomobili ile süratle Sivas'a indik, karargâhı Sivas Lisesi'ne kurmuştu, doğruca oraya indik. Bana karargâhta bir oda ayırtmış, on gün beraber kaldık, her gün ve her gece durmadan durum muhakemesi yapıyor ve çalışıyorduk... Bu anda genel durum şöyle idi:

Yabancı devletlerin etkisi altında bulunan Padişah ve Saray, Anadolu mücadelesini idare edenleri bilhassa MUSTAFA KEMAL'i kandırarak İstanbul'a çekmek, bu şekilde de Millî Hareket'e darbe indirmek istiyordu ki böylece Millî Hareket'in daha başlamadan biteceğine inandırmıştı kendini...

«— Ne dersin Halil Paşa bu işlere?»

diye dalgınca bir soru sordu Mustafa Kemal, sonra konuştuk uzun uzun.

«— Paşam, sizi İstanbul'un, iğfal ederek oraya çekmek istemesi mutlak... Yapılacak şey sizin, İstanbul'un vaat ve desiselerini bir kere daha yenmeniz olacaktır... Sırası gelince İstanbul'la olan bütün ilişkileri keserek....»

«— Evet paşa, dediğin doğrudur ve yerindedir. İlişkileri temelinden keserek Anadolu Hükümeti'nin, Türkiye'nin hakikî ve millî Hükümeti olduğunu ilân edeceğiz...»

«— Sonra da silâha kuvvet paşa.... Mutabıkız...»

Mustafa Kemal Paşa ile ana meseleler üzerinde uzun uzun konuşmuştuk, elde mevcut kuvvetlerin durumu belli idi. Bunların mütalâasını yaptığımız sırada Mustafa Kemal:

«— Bak Halil Paşa, sana güvenirim. Kumandanlıktaki ustalığını bilirim... Senin için iki şey düşünebiliriz, birincisi İzmir Cephesi Kumandanlığı... İkincisi paşa... Elde silâh az, para yok, cephane durumu felâket.... Şark'ta senin adın büyüktür, İzmir Cephesinde yapabileceğinden daha önemlisini orada yapabilirsin... Rusya değişmiştir. Azerbeycan ve İran'la değişik kombinezonlar yapabiliriz ve böylece para ve teçhizat temini mümkün olabilir sanırım... Şark'ın yardımının önemini anlarsın, orada bir nefes yolu açmak zorundayız. İcab ederse bu nefes yolundan Şark'a çekilmek bile düşünülebilir, bu nefes yolu bizim için önemlidir.... Hem biliyor musun paşa, şu para durumumuz ne haldedir... Sen gelmeden senin hanım, sana verilmek üzere beşyüz lira göndermişti, ama on gündür heyeti temsiliyedeki arkadaşlar bu parayı idare ederek ancak geçinebilmekteyiz..... Ne dersin...?»

Mustafa Kemal haklıydı...

«— En kısa zamanda Doğu'ya doğru yola çıkacağım paşa... Senin gönlün rahat etsin.... İnşallah para da buluruz, silâh ta... Bakalım talih dediğin ne gösterir...»

«— Yol masrafı için paraya ihtiyacın var mıdır...?»

«— Geçende bizim İttihatçı Hilmi'ye bir arkadaş göndermiştim, o üç yüz lira getirdi, idare eder beni uzun zaman...»

«— Yarın tekrar konuşalım...»

«— Olur, öyle yaparız... Yalnız ileride vaziyet müsait olursa o beşyüz lirayı bizim hanıma bir va-

sıtayla gönderiverirsiniz. Ben uzak yolculuğa çıkarım, ne olacağı belli olmaz. Yol üstünde, arkamızda saray halâ dolaşırım....» (*)

Bu arada şu da ortadaydı ki Mustafa Kemal ve Rauf Bey benim ve daha çok ta beraberimde olan Küçük Talât'ın «Heyet-i Temsiliye» yanında görünmemizi istemiyorlardı. Mustafa Kemal ve arkadaşları Millî Hareket'e İstanbul'un ve dış devletlerin İttihat ve Terakki Partisi'nin bir hareketi zannını vermek istemiyorlardı ki ben de bu konuda kendilerine hak veriyordum.

Sivas'tan Şark'a doğru «Şark Menzil ve Askerlik Şubelerini Teftişe Memur Binbaşı Kâmil Bey» adı altında hareket edecektim ve bu yolculuk at üstünde yüzlerce kilometreyi günleri ve geceleri içine alacaktı.... Hareketimizden önceydi, son konuşmalarımızdan birisini yapıyorduk ve o gün Mustafa Kemal biraz dalgın ve düşünceliydi:

«— İngilizlerin ve diğerlerinin bu harekete bir İttihatçı hareketi gözü ile bakmaları bizim için yerinde olmaz Paşa... Bu beni her zaman meşgul ediyor....»

Endişesinde haklıydı,

«— Paşam, bence isimlerin ve kişilerin söz konusu olamıyacağı biz mücadelenin içine girilmiştir, mühim olan millî gayeye ulaşmaktır...»

(*) Daha önce eşime haber göndererek Mustafa Kemal Paşa vasıtası ile bir miktar harçlık göndermesini istemiştim. 500 lira odur. Yıllarca sonra Türkiye'ye döndüğümde Mustafa Kemal'in, bu parayı Cevat Abbas'la eşime gönderdiğini öğrendim.

Mustafa Kemal Paşa'yı sık sık endişelendiren meselelerden birisi de yeğenim Enver Paşa'nın durumuydu ki bu arada şunu sordu bana,

«— Şayet, henüz ortada bulunmayan Enver Paşa meydana çıkarsa işi nasıl idare edersin..?»

Hiç düşünmeme gerek yoktu. Şu cevabı verdim:

«— Enver de tıpkı benim gibi feragatle hareket edecek ve Millî Mücadeleye yardımdan başka birşey düşünmeyecektir. Ben bunu size temin ederim... Teminatım haricinde bir hırsı mahsus ile hareket niyetinde olduğunu öğrenirsem de kendisine iltihak etmiyeceğim ve gerekeni yapacağım...»

Memnun olmuştu, yüzünün güldüğünü, bir an sıkıntılarından kurtulur gibi olduğunu gördüm... Artık söyleyeceğimiz birşey yoktu. Ben zor bir yolculuğa çıkıyordum, O zor bir savaşa giriyordu. Son sözlerimizi söyleyerek içten gelen bir dostluk duygusu içinde ayrıldık. Suşehri - Erzincan - Erzurum istikametinde yola çıktım.....

Suşehri'ne belimizde silâhımız, kucağımızda mavzerimizle girdik. Akşam, Kaymakam Fuat Bey'in evinde misafir edildik. Kaymakam'ın yemek sırasında davranışları ve konuşma tarzı, benim Binbaşı Kâmil Bey'lik hüviyetim üzerinde geniş bir kuşkusu olduğunu anlatıyordu. Nihayet dayanamadı:

«— Efendim af buyrun... Ben sizin Halil Paşa olduğunuzu tahmin ediyorum...»

«— Evet öyledir....»

Lâfı kısa kesmekten başka çare yoktu. Yemek sırasında masaya bol miktarda içki geliyordu ve fakat dayanıklılığım yüzünden kendimi kontrol edebiliyordum. Kaymakam devamlı olarak Halil Paşa adı etrafında dolaşıyor ve bazı şeyler söylemek istiyordu, tarzını anladığım için kolaylıkla O'nu konuşturabiliyordum. Ve bu defa da şunları ağzından kaçırıverdi:

«— Efendim, Ankara'da Heyet-i Temsiliye'deki arkadaşlardan HAKKI BEHİÇ Bey'den bir mektup almıştım da diyordu ki, gelen azılı biridir, yirmibeş otuz jandarma ile bastırıp imha ederseniz iyi olur...»

Kaymakam bunu içkinin verdiği gevezelikle ağzından kaçırıvermişti. Ben Milli Mücadele için sonunun ne olacağını bilemediğim bir yolculuğa çık-

muştum ve fakat anlıyordum ki bilinmeyen ve mutassıp bazı kafalarda bazı plânlar vardır. Cevap vermeyi yerinde bulmadım, yalnız «onu yapabilecek cesaretin veya kudretin var mıdır» der gibilerden yüzüne baktım, anlıyordum ki daha da temkinli hareket etmek yerinde olacaktır.....

Ertesi günü akşam vakti yola çıktım. Erzincan'a girdiğim zaman Fırka Kumandanı tarafından karşılandım ve Fırka Karargâhında misafir edildim. Fırka Kumandanı da Kaymakam gibi saygılı hareket ediyor ve Binbaşı Kâmil Bey adına pek iltifat etmediğini gösteriyordu. Geriden kendisine bir haber gelmiş olabileceğini düşündüm ve kendisine sordum, cevabı şu oldu:

«— Mahrem bir şifre almış bulunuyorum, kiminle müşerref olduğumu bilmekteyim....»

Fırka Karargâhında üç gün kaldım. Bu süre içinde Kumandan'ın sofrasından hiç ayrılmayan Dersim'in büyük şeyhlerinden birisi ile tanıştık, anlaşılıyordu ki Fırka'nın büyük ihtiyacı çevresinde bir hayli isim yapmış bulunan bu Dersim'li Şeyh tarafından karşılanmaktadır. Her sofrada Dersim balı, tereyağı, tavukları ve şarapları üst üste yığılıyordu.

Bir menzili de böyle geçmiş oluyorduk. Erzincan'-dan Erzurum'a hareket ettik, yol üzerinde SANSA BOĞAZI vardı, orayı geçecektik. Boğaz tekin değildi, geceyi bir handa geçirdik. Gümüşhane'den Erzurum'a meyva satmaya gelmiş kırk elli kişilik bir kafile vardı, bütün yükleri eşeklere yüklenmişti. Hepsinin silâhsız oldukları görülüyordu.

Biraz sonra içlerinden seçtikleri üç kişi, boyunları bükük bir halde yanıma geldiler ve bunlar Boğaz'ın kesik olduğunu öğrendiklerini, tetik olmamızı söylediler. Benim yanımda iki adamım vardı ve biz üç silâhtık, Fırka Kumandanı da yanımıza kılavuz olarak üç suvari vermişti ve bizimle beraber seyahat eden Erzurumlu iki yolcu vardı ki Rus tüfekleri ile müsellahtılar. Sekiz tüfek ediyorduk.

Silâhsız olan köylüler Boğaz'ı kesen eşkiyâların kendilerine fenalık edeceklerinden korktuklarını ve kendilerini himayemize almalarını rica ettiler, bunu öyle söylüyorlardı ki yok demek olmazdı....

«— Siz bizden iki saat önce hareket edeceksiniz, biz atlıyız, size Boğaz'ın zor yerinde yetişmiş oluruz...»

Bu teminatı alınca sevinçle handan çıktılar ve eşeklerini önlerine kattılar... Nitekim hesapladığım gibi Boğaz'ın en dar yerinde köylülere yetiştik, bizi görünce sevindiler, üzerlerindeki korku bulutu dağıldı... Boğazın en kayalık ve en tehlikeli kısmını dönüyorduk ki birdenbire arkalardan otuz tüfek birden patladı. Atlarımızın başını çevirerek süratle geriye döndük ve silâh seslerinin üzerine gittik... Tekrar dönüp geldiğimizde eşeklerin üzerindeki yüklerin Dersim'li eşkiyalar tarafından indirilmiş olduğunu gördük. Dersim'liler karşı taraftaki sırtın gerisinde kaybolup gittiler, arkalarından birkaç el ateş ettik ama yol vermez MURAT NEHRİ'nin geçit yerini bilmediğimiz için takib edemedik...

Eşkiyaların kaçıp gitmelerinden sonra köylüler kendilerine geldiler. Eşkiyaların Reisi dipçiklediği bir köylüye:

«— Şimdi önünüzden giden paşa kimdi...?»
diye bir soru sormuş, o da,

«— Biz paşa falan tanımıyoruz... Handa gördük onları»
cevabını verip işi savuşturmuş... Eşkiya Reisi'nin bir paşadan bahsedişinden şunu anlamak mümkündür ki Erzincan'dakilerin baskından haberleri vardır.... Böyle pusular yıllardır kurulur ve yıllardır buralardan kimse geçemezdi, bu def'a eşkiyalar Hükümet Paşa'nın intikamı peşine düşer diye işi yarıda bırakıp gitmiş olacaklardı.... Yoksa öyle kolay kolay yirmi otuz eşek yükü ganimeti bırakıp gitmezlerdi.

Mamahatun'a ulaştığımızda bu tehlikeli boğazdan köylülerin rahatça geçip gidebilmeleri için devamlı bir müfrezeyi oraya göndermesini Erzurum'daki Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirdim.....

Erzurum'da Kâzım Karabekir Paşa vardı ve ben eskiden buralarda çokça bulunmuştum. Erzurumlular beni, ben de onları severdim...

Şehirde doğruca Kâzım Karabekir Paşa'nın karargâhına doğru ilerledim ve karargâh önünde Paşa ile karşılaştım. Kısa bir konuşma geçti aramızda, söylediğim şekilde Boğaz'a bir müfreze gönderdiğini bildirdi... Yalnız dikkatimi çeken birşey vardı. Paşa ve maiyeti erkânı binek hayvanlarını hazırlatmışlar ve hareket etmek üzereydiler...

«— Van taraflarında bir teftişe çıkmak mecburiyeti hasıl olmuştur, kusura bakmazsınız. Karargâh binası istirahatiniz için emrinizdedir...»

Çok şey görmüştüm, çok şey duymuştum... Böyle şeylere aldıracaklardan değildik. Paşa bir kumandandı, benim geleceğimi biliyordu, teftişini bir veya iki gün veya birkaç saat geriye bırakabilirdi.... Demek ki Kâzım Karabekir Paşa benimle görülmekten çekiniyordu.... Atına bindi, süratle hareket ettiler...

Gülerek karargâh binasına girdim. Beraber cephelerde bulunduğumuz ötcki arkadaşlarla beraber olduk, konuştuk. Eskiden ve sonra gelecek günlerden, Mustafa Kemal'den söz ettik. Dünya Savaşında tanıdığım Erzurumlular ziyaretime geldiler, benim mutlaka orada kalmamı istiyorlardı. Erzurum'da kalmam lâzım geldiğini anlatıyorlar ve beni bırakmak niyetinde olmadıklarını, kendileri ile beraber olmamı istediklerini söylüyorlardı. Bu savaş dostlarına bunun mümkün olmadığını anlatmak mümkün olmuyordu, nihayet:

«— Üzerimize aldığımız iş Erzurum'da kalmaktan daha da faydalıdır, siz bunun ne demek olduğunu bilirsiniz...»

diye ne yapmak istediğini kısaca açıkladım, eski savaş dostlarım iki gün beni hiçbir şekilde yalnız bırakmadılar....

Pasinler, Ağrı Dağı etekleri, Beyazıt ve Nahçıvan yolumun üzerindeydi. İran'a doğru uzanıyorduk....

Beyazıt'ta Ağrı Dağı eteklerinden Nahçıvan'la irtibat temin eden bir yol vardı. Nahçıvan'lı İsmail Ağa da bu yolda devamlı olarak gidip gelen bir kurye idi. İsmail Ağa kılavuz olarak bize katıldı ve

aynı istikamete gitmekte olan 364 yolcuyu da beraberimize alarak yola koyulduk. İran'ın Maku kasabasını ve Aras nehrini geçerek Nahçıvan'a ulaşmak istiyordum. Maku'da bir handa konaklamış yemek yiyor ve atları dinlendiriyorduk, bir ara, daha önceden tanıdığım ve kendisine hiçbir şekilde güvenmediğim MAKU HAN tarafından bir subay geldi yanıma yaklaştı, saygı ile selâm verdi:

«— Serdarımızın bir mitralyözü vardır bozulmuştur, siz asker olduğunuza göre yapabilirmişsiniz, Serdarımız bunun için sizi Saray'a davet eder...»

Maku Han'ın kötü niyetini anlamamak mümkün değildi ama çocukça bir tuzaktı, gülerek şu cevabı verdim:

«— Biz asker değiliz, Kafkasya'ya geçen yolcularız. İçimizde askerlik yapmış olanlar vardır ama piyadedir, mitralyözden anlamazlar, Han Hazretlerine selâmımı götür...»

Serdar'ın kahpelik dolu bu tuzağına karşı temkinli olmak icabediyordu, toparlandık ve yola koyulduk. Atlarımızı adeta sürüyorduk, birden yakınımızdan kır atlı bir İranlı dört nala geçerek uzaklaştı. Adamın telâşlı gidişi dikkatimi çekmişti. Nitekim akşam olup da önümüze çıkan bir köyde geceyi geçirmek için konakladığımızda hiçbir köy evinin kapısı açılmadı, dağlık bir yerde atlarımızı dinlendirdik ve bu sırada uzaklardan, Ağrı Dağı eteklerinden kürtlerin silâh sesleri işitiliyordu. Sefalet dolu bir köy kenarında kötü bir müsademeye mecbur olmamak için gece yürüyüşüne devam ettik, güneş doğarken çiftlik gibi büyük bir köye giriyorduk....

Daha önce geçtiğimiz yerlerde olduğu gibi burada da kendimize Kafkasya'ya giden yolcular süsünü verdik. Çiftlik sahibi genç ve zarif biriydi, halinden hayli zengin olduğu da anlaşılıyordu. Hayli zayıftı. Bu halini, geçirmiş olduğu sıtmaya verdim. Portatif çantamda taşıdığım kininlerden bir kısmını uzatarak her sabah birini, yatarken de asprin yutmasını söyledim. Biz yıllar süren savaşlarda böyle pratik tedaviyi öğrenmiş, hem kendimizi hem de askerlerimizi tedavi etmiştik.

Köyde birkaç gün kaldıktan sonra yola davrandık, atlarımız tımar edilmiş eğerlenmiş, kapının önüne çekilmişti. Vedalaştım, hakkını helâl etmesini söyledim atıma bindim. Bu sırada ağa yaklaştı, avucumda tuttuğu altı tümen gümüş parayı uzatarak:

«— Doktor bey, ben sizden çok memnun kaldım, şu hediyemi kabul ediniz...»

Tümenleri aldım, tekrar kendisine uzattım:

«— Bu parayı, atlarımıza bu kadar iyi bakan seyislere tarafımdan dağıtırsanız daha memnun olurum....»

Bu sırada bizim İsmail Ağa heyecandan Köy Ağa'sına yaklaşmış, benim doktor olmadığımı, Halil Paşa olduğumu söyleyivermiş. Ağa birdenbire bir şaşkınlık, bir bocalama geçirdi:

«— Ah ne ettim anlamalıydım, duruşundan, oturuşundan... Öyle bir lâf dolaşmıştı da inanmamıştım...»

diye şaşkınlık içinde dönmeye başladı. Birkaç gün daha kalmamı ısrarla istiyordu. yolcu yolunda gerek diye atımı mahmuzladım.

Aras nehrine yaklaştığımız sırada kulavuzun yolu şaşırması yüzünden Karadağ içlerine düştük ve geceyi bir dağ köyünde geçirdik. Sabahleyin erken saatlerde Aras istikametinde harekete hazırlanmıştık ki yanımda bulunan Tosyalı Ali Çavuş, köyün yolu üzerindeki karda kalmış çarıklı ayak izlerini gösterdi:

«— Paşam, piyade geçmiş, tetik olmak lâzım, hem de bizim gideceğimiz yana uzanır...»

Yol hafif bir vadiyi takib ederek yükseliyordu. Sırtın en yüksek noktasına geldiğimiz zaman beş on dakika durmamız icab etti, kısa bir keşif yapmak gerekiyordu. Yolumuz, bulunduğumuz yüksek noktadan itibaren tekrar aşağılara doğru iniyor ve bir köyün içinde kayboluyordu. Köyün iki yanındaki kayalar üzerinde sabah güneşinin aydınlattığı silâh namluları parlıyor ve birtakım insanlar sağa sola gidip geliyorlardı. Dürbünü gözlerime dayadığım vakit yolun iyice kesildiğini gördüm ve Seyit'i yanlarına göndererek Nahçıvan'a gitmek isteyen yolcular olduğumuzu, boşuna çatışmaya girmemelerini söylemesini istedim. Seyit gitti ve fakat bir hayli zaman geçtiği halde dönmedi, ne olabileceğini tahmin etmek için etrafı kolaçan ederken bize doğru bir suvarinin gelmekte olduğunu gördüm. Atlı durdu, çevik bir hareketle atından atladı, adını söyledi. Son derece güzel Türkçe konuşuyordu. İstanbul'da uzun zaman tüccarlık yapmış. Ne istediğini sordum:

«— Önümüzdeki köy ermeni köyüdür. Bir gece önce sizin kaldığınız köyden gelen Nahçıvan Kumandanı, Halil Bey'in köyü basmak için ilerlemekte olduğunu söyledi. Böyle bir şeye teşebbüs etme-

yiniz, köye Karadağ aşiretlerinden Rüstem Han üç yüz kişi ile yardıma gelmiştir....»

Seyit'i mutlaka konuşturmuşlardı ve bu eski İstanbullu tüccar bir defa da beni yokluyor olmalıydı... Kendisine herşeyi olduğu gibi söyledim:

«— Ben Halil Bey değil, bildiğiniz ya da duyduğunuz Halil Paşayım. Önümüzdeki ermeni köyüne karşı da bir husumetim yoktur. Bunu böyle bilsinler, Nahçıvan'a giderken yolumuzu şaşırdığımız için buralara düştük... gidin söyleyin Seyit'i bıraksınlar, yoldan da çekilsinler.»

İstanbullu tüccar, atına atladı, biraz sonra yanında beş atlı olduğu halde döndü. Hep birden atlarından indiler, aralarında yürüyen yaşlı birisi vardı. İstanbullu tüccar:

«— Size tanıtayım paşam, bu havalinin hâkimi mutlakı Rüstem Han...»

«— Halil Paşa...»

İhtiyarın elini sıktım, müsademe tehlikesi ortadan kalkmış oluyordu. Hep beraber ermeni köyünü geçtik ve sarp dağ yollarından Rüstem Han'ın köyüne doğru ilerlemeye başladık. Yolun bir yanı uçurumdu ve daracık yol iki adımda bir keskin dönemeçlerle doluydu, kayalıklar atların ayaklarına batıyor, hayvanlar huysuzlanıyorlardı. Rüstem Han yaşlı ve zarif bir Türk bedevisi idi. Saygı nişanesi olarak yerini bana vermişti ve bu yüzden en öndeki atlının hemen arkasından ilerliyordum. Atlı biraz sonra hayvana hâkim olamayınca atından inip yayan yürümek zorunda kalmıştı. Hafif arkama baktığımda Rüstem Han'ın dışında kimse atın üstünde değil-

di, hayvanlar yedeğe alınmıştı.... Dar, sarp dağ yolundan ilerlerken bir taraftan silâhlıların dağdan inerek arkamıza katıldıklarını görüyordum,

«— Silâhlıların ellerindeki ipler nedir Rüstem Han...?»

«— Sizi başında eşkiya zannettiydik paşam... Önce sizleri öldürecek, sonra eşyalarınızı alacaktık. İp o eşyaların denkleri içindi...»

Zaman geçtikçe yol daha da kötü oluyordu. Kayalar arasından inen sel sularının açtıkları girinti ve çıkıntılar yüzünden benim ve Han'ın altındaki atlar bu defa sıçrayarak ilerlemeye başladılar. Atın dizginlerine hâkim olunamadığı anda yandaki beşyüz metreye yakın olan uçuruma yuvarlanmak işten değildi. Üç dört saat süren bu kötü yolculuktan sonra Aras Nehri'nin kenarında kurulmuş sevimli bir köy göründü ve fakat bulunduğumuz yerden köye inebilmek için dik ve kayalık yolu da inmek gerekiyordu, bunun için de attan inip yürümek lâzımdı, kendi kendime düşündüm «Buraya kadar geldin Halil deşam...» inmedim, dizginleri bütün dikkatimle kullanarak köyün içine kadar öylece girdim... At tere batmıştı.... Rüstem Han da benim yaptığımı yapıyordu....

Rüstem Han'ın geniş odasında çaylarımızı içiyorduk. Rüstem Han:

«— Bak paşa, ben bu yolu bunca hayatımda atla geçmedim, senden utandım, hayvandan inemedim....»

«— Ben de senden utandığım için Rüstem Han! ama aslında bu yolu at yedekte geçmek gerekirdi...»

.... Akşam yemeklerimizi yemiştik, ertesi sabah

biz yola devam edecektik. Rüstem Han'ın misafirperverliği beni bu kadar küçük oyunlardan sonra memnun etmişti. Karadağ hâkimi EMİR ERŞETE eski dostumdu:

«— Rüstem Han, bizi iyi ağırladın, yüzün ak olsun. Emir Erşete eski dostumdur. Senin için ona bir mektup yazacağım, götürür verirsin, yardımı olur sana.»

Rüstem Han bir çocuk gibi memnun oldu. Kâtibini çağırdı, benim söylediklerimi kâtibi Farsça olarak yazdı, altını imzaladım ve Rüstem Han'a verdim.

Ertesi sabah bizi Aras Nehri'nin geçit verdiği bir yere kadar götürdüler. Nehir üzerindeki sal ile KAFKAS sahiline geçtik ve Nahçıvan'a ulaştık. Nahçıvan halkı bu sırada eski **6. Ordu subaylarından Halil Bey idaresinde millî bir teşkilât kurmuşlar, kendilerini Erivan ve Zanzezur taraflarındaki ermenilere karşı savunmaktaydılar....**

Binbaşı Halil Bey'i IRAK'ta tanırdım. Cesur, atak ve silâhşördü. Savaş sonlarında silâh bırakışması sırasında oranın hanlarından birisinin kızı ile evlenmiş. En yakın akrabaları Büyük Han ile Kel Ali Han iyi eğitim görmüş insanlardı. Nahçıvan müstakil olmayıp Azerbeycan'a bağlı kalmak için oradan bir vali istemiş ve Samed bey adındaki genç bir azeri Nahçıvan'a gelerek idarî işleri üzerine almış. Halil Bey beni evinde bir ay misafir etti. Bu bir ay içinde ermenilere karşı dövüşen Halil Bey kuvvetlerinin ve subaylarının talimleri ile vakit geçirdim. Sonra Aras nehri boyunca ilerleyerek Ordubat üzerinden Karadağ'a, oradan da BAKU'ya geçtim.....

İHTİLÂL VE AZERBEYCAN

Merkezi BAKU olarak kurulmuş bulunan Azerbeycan Cumhuriyeti MÜSAVAT Partisi'nin elinde idi. YEĞENİM NURİ PAŞA Dağıştan'ı, Kuzey Kafkasya'daki DENİKİN kuvvetlerine karşı savunuyordu. Ben de KARABAĞ vilâyeti Milis Teşkilâtını kurarak Ermenistan'a karşı savunma savaşlarına girdim.

Karabağ teşkilâtını genişletip Ermeni cephesini takviye ettiğim sırada ermenilere baskın vermek için Şuşakale'den çıkmıştım. Ermeniler Askeran boğazını tutuyorlardı, bu boğazı milis kuvvetleriyle açmak uzun sürebilirdi. Baku'dan bir alay suvari ile bir topçu bataryası istedim. Topçu ile takviye edilmiş piyade alayı cepheden, milis kuvvetleri de boğazın sağ ve solundaki sırtlardan ilerlemeye başladılar, şiddetli bir çarpışma sonunda ermeniler dağıldılar. Üç dört saat süren bu savaştan sonra suvariler, ermenilerin takiplerine geçtiler. Suvari takibinden kaçan ermeni arkerler ile beraber yolun etrafındaki köylerde oturan ermeniler de köylerini boşaltarak kaçışıyorlardı. Birdenbire etraftan alev duvarları yükseldi, suvarilerin kaçan ermenilerin köylerini ateşe vererek ilerlediklerini bildirdiler. Şuşkale'yi Azerbeycan'a bağlayan yol üzerinde ermeni köyü

kalmadığı için Askeran Boğazı'nın kapatılması ihtimali de ortadan kalktı.

Savaş akşamı, yanımdaki birkaç atlıyla beraber Şuşkale'ye girdim ve Karabağ Valisi Doktor Hüsrev Bey'i buldurdum. Hüsrev Bey, Şuşkale'nin ermeniler tarafından sarılması sırasında kaleyi savunmuş, ermenilerin bozgunundan sonra da kadın çocuk ve yaşlıları kaleye kabul ederek onların işlerini temin etmiş. Etrafında saygı ile anılan bir insandı. Yeni durumla ilgili tertibatı aldırarak Baku'ya döndüm.

Müsavat Hükümeti'nin bu sırada orada bulunan İngiliz heyetine karşı olan fazla iltifatkâr ve gereksiz tutumu dikkatimi çekmeye başladı. Buna sıkılmaya başlamıştım. Anadolu'da biz, İngilizlerle boğazlaşacaktık. Nitekim Ruslar da aynı nokta üzerinde hassasiyetle duruyorlardı.

Rusya Hariciye Komiseri ÇİÇERİN, Rusya trenlerinin ve fabrikalarının ihtiyacı olan mazotun esirgemnemesini yazılı olarak defalarca rica etmiş, fakat Musavamat Hükümeti, Çiçerin'in bu ricalarına aldırmıyormuş.

Durumdan haberim olunca, hemen bir yakınımı hükümet yetkililerine göndererek Rusların şiddetle muhtaç oldukları mazotu derhal vermelerini, bunun için bir ters durum çıkarmamalarını istedim. Ne var ki Musavamat Hükümeti benim bu tavsiyelerimi dinlemediği gibi İngiliz murahhas heyetlerine olan ziyafetleri de artırmaya başlamışlar.

Türkiye, İngilizlerin idaresindeki Yunan ordusu ile Anadolu'da boğazlaşırken Baku Musavamat Hükümeti'nin İngilizlere gösterdiği bu aşırı iltifat Azer-

beycan halkı arasında geniş tepkiler uyandırmaya başlamıştı. Halk arasında İngiliz düşmanlığı ilerledikçe Rusarın KURTARICI-YARDIMCI propagandaları çoğalmaya başladı. Baku'da artık herşey açıktan açığa konuşuluyordu ve orada 20.000 Rus amelesi vardı.

Ötedenberi BAKU petrol kuyularında çalışan, çoğunluğu teşkil eden Rus ve İranlı olan işçiler uzun süre önce gizli şekilde Komünist Partisi'ne üye olmuşlar. Azeri gençler arasında da komünizm oldukça yaygın hale gelmiş. Hükümet buna karşı liderleri tevkif ediyor ve fakat teşkilâtın büyümesine mani olunamıyordu.

Normal münasebetler içinde mazot alınamıyacağını anlayan Ruslar, Kafkasya Kuzeyine askerî kuvvetler yığmaya başladılar ki bu haberler Azerbeycan'da her gün mübalâğalı bir şekilde yayılıyordu. Azerbeycan'daki komünist teşkilât içinde azeri gençlerden başka orada yerleşmiş bulunan Türkiyeli bazı gençlerle Türk ordusundan ayrılmış subaylar da vardı.

Bir gün Komünist Teşkilât liderlerinden Erkânıharp Binbaşı BAHA SAİT bana geldi ve mahrem olarak görüşmek istediğini bildirdi. Kendisinden çekinmeden konuşmasını istedim, bir girişe lüzum görmeden şunları söyledi:

«— Paşam, Şimali Kafkasya'da toplanan kızıl ordu, bir düşman gibi değil bir dost olarak Azerbeycan'a gelecektir. Bunun da en büyük delili şudur ki siz, şahsen Şimali Kafkasya'ya geçerseniz bu ordunun kumandası size tevdi edilecektir, bu en yüksek merkezin aldığı karar cümlesindendir...»

«— Konuştuğumuz aramızda kalacaktır. Ama size sadece şimdilik zamanın olgunlaşmasını bekleyeceğim cevabını veriyorum...»

Bu sırada Denikin kuvvetleri imha edilmiş ve NURİ PAŞA Kızıl Ordu'ya karşı savunmaya geçmişti. Baku ve civarındaki komünist teşkilâtlar gibi Dağıstan'da da bir yayılma başlamış bulunuyordu, bu durumda Nuri Paşa kuvvetlerinin bu savunmaya devam etmeleri abesti.

Fakat Nuri Paşa ısrarla dayanıyordu. Bir gece Baha Sait bu defa yanında Dağıstanlı Komünist CELAL KORKMAZOV olduğu halde evime geldiler. Celal Korkmazov, oldukça saygılı bir tarzda şunları söyledi:

«— Paşam, yeğeniniz Nuri Paşa neticesiz bir dayanma içindedir, elindeki kuvvetlerin insiyatifini kaybetmek üzeredir ki daha fazla dayanırsa kendisi katledilerek ortadan kaldırılacaktır, bu duruma lütfen müdahale buyurunuz.»

Nuri Paşa başını koyduğu işten başını vermeden ayrılmazdı, inanıyordum ki sonuna kadar tek başına da kalsa dayanacaktır ama bir sonuç alamıyacaktır.

«— Siz biraz zaman tanıyınız, ben gidip kendisi ile görüşeceğim...»

Ertesi gün Dağıstan'ın merkezi olan Kasımkent'e giderek Nuri'yi buldum. Kendisi ile konuşarak ikna ettim, Dağıstan idaresini dağlı komutanlara bırakarak dönmeye karar verdik. Nuri ile atlarımıza bindik ilerliyorduk, haber şehirde duyulmuştu. Bir kısım halk bizi uğurlarken «bizi bırakıp git-

neyin» diye bağırıyor, bir kısım halk ta kızıl bayrak çekiyordu.

Lenin yönetiminde kurulan sistem, ilk zamanlarda Rus ordusunu dağıtmış, Denikin ve Kolçak gibi eski generallerin şahsî nüfuzları ile bir araya topladıkları ordu grupları ülkede geniş çapta ayrılıklar yaratmış, neticede parçalanma durumuna düşen Rusya'nın bu halinden yararlanan Gürcistan, Ermenistan, Azerbeycan halkları istiklâllerini ilân etmişler, Rusya'nın büyük düşmanlarından olan İngiltere bu cumhuriyetleri hemen tanımıştı. Bu tanıma durumu Kafkas Cumhuriyetleri arasında derin yankılar uyandırmış ve onlar da İngilizlere karşı bir sempati doğurmuştu. Bu genç devletler ÇAR RUSYASI'NDAN kurtulmuş olmanın sevincini yaşarlarken bu defa Lenin Rusyasından çekinir hale gelmeye başlamışlardı. Ve hiçbirisinin başında yetişmiş olgun devlet adamı da yoktu, bir taraftan İngilizleri kırmamaya, bir taraftan da Yeni Rusya'yı hoşnut edebilmeye uğraşıyorlar ve fakat bunda muvaffak olamadıkları gibi içeride de çiftçi sınıfını memnun etmek başarısını gösteremiyorlardı. Büyük arazi sahipleri bir derebeylik hayatı yaşarken işçi ve köylü sefildi, işte bu korkunç sınıf farkı Bolşeviklerin ekmeğine yağ sürüyordu. Kendi hükümetlerinden bekledikleri şefkati göremeyen amele ve köylü sınıfı. Bolşevik Rusya'nın vadettikleri karşısında gözleri kamaşmış bir hale geliyordu...

Azerbeycanlılar kendi ülkelerini yönetememenin acısını çekerlerken yürekten bağlı oldukları Türkiye'yi kendilerine yardıma koşacak bir halâskâr gibi bekliyorlardı.

Ne yazık ki bu sırada Türkiye, İngilizlerin ileriye sürdükleri ve yönettikleri Yunan orduları ve diğer ülkelerle bir ölüm kalım savaşının içine giriyordu. Azeri ordusunun yetiştirilmesi için KÂZIM KARABEKİR'den birkaç Türk subayının gönderilmesini istemiştim ama Karabekir'den bir tek subayın dahi gönderilmesinin mümkün olamıyacağı cevabını aldım.

Azerbeycan halkı Türkiye ile beraber olmak isterken aydın sayılan kısım tek başına yaşamayı düşünmekte ve Türkiye ile birleşmekten korku duymaktaydı. Bir kısım aydınlar ise Türkiye ile değil, İran Azerbeycanı ile birleşerek büyük bir Azerbeycan devleti kurmanın rüyasını görüyorlardı. Ben ise Azerbeycan'ın imkân dahilinde takviye edilerek Rusya'ya ve Ermenistan'a karşı kendisini savunacak bir hale gelmesine taraftardım.

Bunu plânladığım sırada Kâzım Karabekir Paşa'dan bir şifre aldım, şöyle diyordu:

«Sovyet Rusya ile doğrudan doğruya temas edebilmek, Türkiye için hayatî önem halindedir. Bu durumda Nuri Paşa'nın Bolşeviklere karşı Dağıstan'da cephe alması teessüfe şayandır...»

Kendisine Nuri Paşa'nın durumuna bildirdim, arkasından şöyle bir şifre aldım:

«Sizin, Enver ve Nuri Paşaların şimdi başta gelen vazifeleriniz, Sovyet İdaresini Türk hududuna kadar ulaştırmak olmalıdır. Bu yolda yürünmesi lâzımdır, aksi takdirde hareket edilecek olursa, bu başkalarının durumuna yarayacaktır.»

Karabekir Paşa beni, ne Enver'i ne de Nuri Paşa'yı gerektiği kadar tanıyamamıştı anlaşılan... Başkumandanlığı altında çalıştığı Enver'in düşüncelerini bilirdi herhalde... Tabi ki bu acı talimatı kabul etmek benim için imkânsızdı. Sovyet hududunu Türkiye'ye kadar ulaştırmak açıkça Azerbeycan'ı Ruslara teslim etmek demek oluyordu. İstiklâli ve istikbali için emek sarfettiğimiz Azerbeycan'ı rengi ne olursa olsun, Rusların idaresi altında bırakmayı bir vatan parçası saydığım Azerbeycan'a ihanet sayardım. Bu benim ve öteki Türk Paşalarının madden ve madenen intiharından başka birşey olmazdı, üstelik Anadolu'da istiklâl için dövüşülürken....

Ne yazık ki Ruslara istedikleri petrolü, istedikleri kadar vermeyerek zorla almaya sevkeden, daha doğrusu bu sebebin yaratılmasına sebeb olan Baku Hükümeti bir emrivaki ile Rus ordularının Baku üzerine yürümeye ve Azerbeycan'ı işgale sevkedecektir...

.... Zamanın hareketsizliğe müsaadesi yoktu. Bir gün Müsavamat Hükümeti Reisi NASSİBEYLİ, Azerbeycan Dahiliye Nazırı Reşit Kaplanof, Müsavat Partisi Başkanı Mehmet Emin Resulzade ve diğer bazı nazırlar Başvekâlet'te bir toplantı yaptık, bu toplantıda benim hemen hususi bir trenle Kuzey Kafkasya'ya giderek toplandığı söylenen Rus

Orduları ile temas etmeme karar verildi.

Eski Rus Miralaylarından SKOÇO (*) yu yanıma tercüman olarak aldım ve hemen hazırlanan trenle hareket ettim. Bu arada emirberim ALİ ÇAVUŞ ta bir işaretimle trene Azeri Türklerinden otuz kişilik bir silâhlı muhafız grubunu bindirivermiş, başı ile herşey tamam işaretini verince DERBENT istikametinde hareket ettik. Küçük trenimizle iki üç saat kadar ilerlemiştik ki top sesleri işitilmeye başladı. Önümüze gelen küçük bir istasyonda bunun sebebini anlamak için durduğumuzdan kısa bir müddet sonra sağına soluna hedefsiz olarak ateş ederek ilerleyen bir zırhlı tren istasyona girdi, bizim ateş kes işaretimizle toplarını susturdu. Zırhlı trenden, kumanda mevkiinden ufak tefek bir ermeni komiser indi. Oyuncak toplarla oynayan çocuk gibiydi, geveze bir hali vardı. Yanımdaki Skoço'ya mukavemetle karşılaşıp karşılaşmadığını sordum, hayır cevabını alınca Skoço'ya:

«— Söyle şuna da durup dururken etrafa ateş edip durmasın, halkı lüzumsuz yere telâşa vermenin manâsı yoktur...»

dedim. Skoço sözlerimi intikal ettirince kulaklarına kadar kızardı kaldı... Ermeni Komiserden sonra da

---

(*) SKOÇO : Uzun süre İstanbul'da bulunmuş güzel Türkçe konuşan bir Rus'tur. Mütarekenin ilk günlerinde işgalcilere karşı halkı silâhlandırmak için İstanbul'da kurulan Karakol Cemiyeti ile temasa geçmiş ve fakat bazı davranışlarından ötürü yüz bulamamıştır. Yanında bu Cemiyetle Bolşevik Partisinin ne gibi münasebetler kurabileceğine dair hazırladığı bir proje bulunmaktaydı.

10 ve 11. Rus ordularının hiçbir mukavemetle karşılaşmadan muhtelif kollar halinde BAKU istikametinde ilerlemekte olduğunu öğrendim. Zırhlı tren kumandanına ateş etmeksizin Baku'ya doğru ilerlemesini söyledikten sonra kendi trenime geçtim ve ordu kumandanı ile görüşmek üzere hareket ettim. Biraz sonra tam hududa gelmiştik ki Baku-Derbent şosesi üzerinde yol kenarına yuvarlanmış iki Azerbeycan topundan başka birşey görülmüyordu, kızıl ordu suvari kolları da şose boyunca ilerliyorlardı. Suvarileri takib eden piyadelerden ordu karargâhının yerini sorduk ve biraz ilerideki bir istasyonda bulunduğunu öğrendik. Ordu Kumandanı TAVARİŞ LEVANDOVSKİ adında bir şahısta 10. ve 11. Ordulara kumanda ediyordu, beni kendisi ile tanıştırdıkları vakit:

«— Tanışıyoruz.... Geçen savaştan, Kafkas Cephesinden»

cevabını verdi...

Ben kendisini hatırlayamamıştım. Herhalde o zaman bu kadar önemli değildi. Ruslar geniş hazırlıklar sonunda Azerbeycan'ı işgale başlamışlardı ve BAKU'nun zengin petrol kaynakları işgal kuvvetlerini bir mıknatıs gibi kendisine çekiyordu adeta. Azerbeycan için yapabileceğim birşey kalmamıştı...

İş işten geçmişti, Levandovski'den Azerbeycan halkı üzerinde terör yaratılmamasını, halkın nefretinin kazanılmamasını rica ederek bu davranışın Azerbeycan halkı ve Türkiye üzerinde müsbet tesirleri olacağını söyledim ve rica ettim. Aynı şekilde düşündüğü cevabını verdi.

Azerbeycan en bedbaht gününü yaşıyordu, benim buralarda yapacak işim kalmamıştı, Rusya'ya geçip Anadolu'nun istediklerini yerine getirecektim. Levandovski'den Moskova'ya gitmek için bir vagon istedim, hemen katarlardan birisine özel bir vagon ilâve ettirdi. Baku'dan beraberimde getirdiğim gençleri, geldiğimiz trene bindirdim vedalaştık, başları önlerine düşmüştü, gözlerinde tarif edemiyeceğim kadar acı ve azap doluydu, unutamadığım şiveleriyle:

«— Paşam, Allah'a emanet ol...»

diyerek ayrıldılar, yanımda emirberim Tosyalı ALİ ÇAVUŞ olduğu halde Moskova'ya doğru hareket ettim.....

MOSKOVA'DA LENİN VE ÇİÇERİN'LE

... Moskova'ya inişimin ilk günü Skoço, Hariciye Nazırlığı'na benim, Moskova'ya indiğim haberini verdi, bir iki saat sonra Hariciye Komiseri ÇİÇERİN ve O'nun muavini KARAHAN ile tanıştım. Benim yolculuğumdan haberleri olduğu belliydi. Ama bunu gizlemesini biliyorlardı. Anlıyordum ki bütün hareketlerim anında «yüksek makamlar» denilen yerlere ulaştırılıyordu. O halde onların birşey sormalarına lüzum yoktu, ben düşüncelerimi söyleyebilirdim ve söyledim:

«— Azerbeycan, tarafınızdan bir emrivaki ile işgal edildi, bunu pek abes buldum...»

Çiçerin açık sözlülüğü seviyordu. Karahan'a şöyle bir baktıktan sonra şu cevabı verdi:

«— Rusya sanayiini mazot esası üzerine kurmuştur, buna muhtaçtır. İstediğimiz petrolun bedelini ödeyerek bile alamıyorduk, buna bunun için mecburduk.... Ama biliniz ki Azerbeycan'ın istiklâli baki kalacaktır...»

«— Ben, Azerbeycan için bir hayli uğraştım, bunda siz galip geldiniz, zamanın şartları... ve kader... Şimdi Moskova'da, Ankara'nın bir temsilcisi olarak bulunuyorum, görevim budur...»

Çiçerin ve Hariciyesi henüz Türkiye'nin durumunu tam olarak bilmiyordu. Benden açıklama istediler, cevabım şöyle oldu:

«— Türkiye'de Saltanat bile ortadan kaldırılacaktır... Millet, halk arasından seçilmiş vekilleri ile kendi kendini idare yoluna gitmektedir, İngiltere tarafından takviye edilen Yunan orduları Anadolu'ya çıkmışlardır. Türkler, başlarında Mustafa Kemal Paşa olduğu halde kadınlı erkekli müstevlilere karşı savaş vererek memleketi karış karış savunmaktadırlar ve bu, sonuna kadar da böyle olacaktır. Bunu hiçbir kuvvet ve hattâ bütün dünya devletleri bile durdurmaya muktedir değillerdir.... Sizin inkılâbınızın gayesi kapitali yıkmaktır, kapitalin merkezleri Londra, Paris, Roma olduğuna göre Türkiye'ye saldıranlarla Sovyetlerin düşmanı aynı ülkelerdir. Binaenaleyh Rusya ile Türkiye'nin bu durumda dost olmaları gerekmektedir, bu en tabii ve mantıkî yoldur...»

Çiçerin, Skoço vasıtasıyla bundan memnuniyet duyduğunu belirterek:

«— Türkiye'ye yardım etmek istiyoruz ve bunu yapmaya mecburuz... Benimle istediğiniz zaman görüşebilirsiniz... Burada, istediğiniz şekilde hareket edebilirsiniz... Sizi Moskova çayı kenarındaki güzel bir yerde misafir edeceğiz. Karahan'da aynı binanın bir kısmında kalmaktadır...»

Sofiskaya Nabrejneya caddesindeki konak oldukça genişti, büyük bir kısmı bana tahsis edilmiş bulunuyordu.....

Ertesi günü tekrar görüştük. Çiçerin Türkiye'ye

ne gibi yardımlarda bulunabileceklerini sordu, uzun uzun tartıştık. En acil ihtiyaçların cephane ve para olduğunu söyledim. Anadolu'da silâh ve top vardı, fakat sürekli savaşlar bunların cephanesini çok azaltmıştı. Geçen savaşta Rusların ellerine Alman kuvvetlerinden çok sayıda mavzer cephanesi ve sahra topu mermisi geçmiş olduğunu biliyordum, ilk olarak bu cephanenin sevkine karar verdiler.

Benim, Moskova'ya gelişime kadar Türkiye'den henüz hiç kimse benim görevimle gelmiş değildi, bundan ötürü Ruslar misafirliğime bir hayli önem veriyorlardı. Sebebi de tabii ki Türkiye'yi kazanmaktı. Bir defa Moskova Operasında şerefime Sevil berberi oynandı. Operayı dünya çapında şöhrete sahip ŞALYAPİN söyledi.

Birkaç gün sonra da piyade ve topçu mühimmatı Karadeniz üzerinden motorlarla Anadolu'ya sevkedilmeye başlandı. Bu arada 500 bin Japon tüfeğini Anadolu'ya göndermeyi)teklif ettiler fakat bir orduda muhtelif çaplarda silâh bulunmasının aleyhinde olduğum için bunu kabul etmeyerek Alman tüfek ve cephanesinin sevkinin devamında ısrar ettim. Ankara ile yaptığım muhabere sonunda tüfek başına bin, top başına iki bin atım hesabı ile Alman yapısı silâh ve mühimmat gerektiğini, bunların yetmemesi halinde Rus yapısı top ve tüfek gönderilebileceğini bildirdim.

Sıra para meselesine gelmişti, bana Ankara'ya RUBLE göndermek istediklerini söylediler, cevabım şu oldu:

«— Türk halkı yabancı para kullanmaya alışık

değildir, altın para ise dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'de de geçer, tabii ki ne kadar altın verebilirseniz o kadar işimize yarar...»

Görüşmekte olduğum Hariciye heyetinin sözcüleri üç dört günlük bir mehil istediler. Tekrar karşı karşıya geldiğimizde beni Hariciye komiserliğine davet ettiler, beş gün süre ile müzakerelerde bulunduk... On gün sonra,

«— Size bir milyon Rus altını verebileceğiz, bunu Anadolu'ya bildirebilirsiniz.»

dediler ama ben bu miktarı az bulmuştum, pazarlığa başladık:

«— Dört milyon ancak işimize yarar...»

«— Şimdilik iki milyon verelim, sonra tamamlarız...»

«— Ben bu yolda pazarlığı küçüklük addederim, dost bir devletin yardımı mı ile karşı karşıyayız, yoksa .. yoksa...»

Heyet başkanı birdenbire telâşlı bir halde yerinden kalktı ve gözlerimin içine bakarak:

«— Rica ediyoruz, şimdilik üç milyonu kabul ediniz...»

Yapacak birşey yoktu, öyle olmasına karar verdik. Bunun yanında külçe altınları varsa Türkiye'de eritilerek kullanılabileceğini de bildirdim, dört gün sonra birer tonluk sekiz külçe verebileceklerini bildirdiler.....

Mühimmat ve para sevkiyatı süratle ilerliyordu ve ben Ankara ile Moskova arasında irtibatı bir tek kişinin yapmasını uygun bulmuyordum, bunun için Çiçerin'e birkaç iktisatçı ve birkaç siyasî ve birkaç

askerden müteşekkil bir sefaret heyetinin gönderilmesi lâzım geldiğini bildirdim. Böyle bir heyetin hazırlanmakta olduğunu, Ankara'ya hareket edeceği cevabını verdiler.

Bir sefaret heyetine benzeyen bu heyetin yolda bir zorlukla karşılaşmasını önlemek için kendileri ile beraber gideceğimi, külçe altınları da yanıma alacağımı söyledim. Nihayet heyet ve altınlar hazırlandı, yanımdaki yük Anadolu savaşının kanı olacaktı belki de. Silâhlarımı hazırladım. Benim fedakâr çavuşu çağırdım, yükün önemini anlattım ve Baku'dan sonra atla ve arabayla devam etmek üzere trenle yola çıktık....

Rus sefaret heyetinin ve altınların Türkiye'ye ulaştırılması için en tabii yol Karabağ-Zenzegur-Nahcıvan üzerinden Maku-Doğu Beyazıt-Karaköse-Erzurum idi... Yolun Zanzegurden Nahcıvana kadar olan kısmı ermenilerle doluydu ve TAŞNAK ERMENİ HÜKÜMETİ'nin Başkumandanı durumunda olan General DURO'nun tesiri altındaydı. İngilizlerin etkisi altında olan Duro, Türklere ve Ruslara düşmandı. Bize yol vermemek için mutlaka bir taarruzda bulunacaktı, böyle bir hadiseyi önleyebilmek ve sırası gelmişken de Duro'yu tepeleyebilmek için Tavariş'e yoldaki tehlikeyi anlattım. Aslen gürcü olan Tavariş, ermenileri sevmiyordu, bundan da faydalanmanın yolunu buldum. Altınların ve heyetin tehlikede olduğuna O'nu inandırdım ve yolu açık tutmak için kuvvete ihtiyacımız olduğunu söyledim. Bunun üzerine Tavariş, Ordu Kumandanı Levandovski ile konuşarak benden alacakları emirle hareket etmek üzere bir piyade ve bir suvari fırkası ver-

di. Suvari ve Piyade fırkaları Karabağ üzerinden ilerlemeye başladılar. Kolbaşı Zangezurun merkezi olan Görüs'ü geçtikten sonra biz de Karabağ istikametinde yola çıktık. Ruslar bana bir otomobil tahsis etmişlerdir. Hayli harap olan bu otomobille Şuşa Kale'yi geçip Görüs'e indim.

Emrimdeki suvari fırkası, bir alayını Nahcıvan'a sürmüş. Ermenilerden hayli çekinmekte olan Nahcıvan halkı bu alayın gelişini sevinçle karşılamış. Halkın İran'a göçetmesine mani olmak için aralarında görünmem gerekiyordu, tamire muhtaç otomobilimi tekrar göndermeleri için Görüs'te bıraktım, yanıma aldığım elli Kazak suvari ile yola devam ettim. Yaverim NAİM CEVAT yanımdaydı. Bütün gün yol aldık, ertesi gün öğleye doğru büyükçe bir ermeni köyüne girdik. Köy ortasındaki büyük hanın avlusunda konakladık, atlarımız dinlenecek biz de karnımızı doyuracaktık. Hanın avluya bakan odalarının önünde dört köşe bir teras vardı. Suvariler atları tımar ederlerken biz terasa çıktık ve getirilecek yiyecekleri beklemeye başladık, bu sırada hanın kapısından yağız atlı bir suvari girdi ve Türkçe olarak yüksek sesle:

«— Arkadaşlar, Halil Paşa'nın otomobili Görüs'e gelüptür»

diye bağırdı. Hanın avlusunu çeviren teras, köy halkı ile doluydu. Kızıl Kazakların atlara bakışlarını ve yemek yiyişlerini merakla seyrediyorlardı... Yağız atlı suvarinin bağırması beni tedbirli olmaya çağırıyordu, yaverim Naim Cevat'a:

«— Burada çok durmaya gelmez, yoldu yolunda

gerek. Bir an önce süratle ermeni mıntıkası dışına çıkalım, söyle hazırlansınlar..»

Yaverim, suvarileri hazırlarken ben hesabı ödedim, süratle yola koyulduk ve geceyi bir Türk köyünde geçirdik. Ermenistan Başkumandanı DURO-nun tehditlerini ciddiye alarak ürken Nahçıvan halkı, kafileler halinde Aras nehrini geçerek İran'a gidiyordu. Bizim gelişimizi duyan eli silâh tutabilen Nahcıvanlılar, peyderpey yurtlarına dönmeye başlamışlardı.

Biz Nahcıvan'da iken suvari fırkasının bir kısmının korumasında, Türkiye'ye gitmekte olan Rus sefaret heyeti ile sekiz manda arabasına yüklenen altınlar yola çıkarılmışlardı. Ermenilerin bulunduğu bölgeden Türklerin bulundukları bölgeye geçen yolun sonunda sarp bir dağ silsilesi ile dar bir boğaz vardı. Duro kuvvetleri boğazı tutmuşlar ve suvari fırkası kendilerine yaklaşınca saldırıya geçmişler, suvariler bu saldırıya dayanamamışlar ve Rus sefaret heyeti ile beraber geri çekilmişler. Manda arabalarına yüklü altınlar da oldukları yerde bırakılmışlar.

Haber Nahcıvan'a gelir gelmez, Nahcıvan delikanlılarından birkaçına yazıp verdiğim mektubu dağ yolları ile Görüs tarafına göndererek Rus Piyade fırkası kumandanına verdirdim. Mektupta kumandandan, piyade fırkasını harekete geçirerek suvarileri takviye etmesini, ermeni mevzilerinin behemehal zaptedilerek Boğaz yolunun açılmasının sağlanmasını istemiştim. Easen piyade fırkası kumandanı da aynı karara varmış ve harekete geçmiş, bir müd-

det sonra Duro'nun perişan bir halde kaçmakta olduğunu bildirdiler.

Boğaz ve yolun açılması ile sefaret heyeti yanlarında altın arabaları olduğu halde Nahvıcana geldiler. Anlatt'klarına göre, altın yüklü arabalardan yedisi yol üstünde kalmış, geri kalan bir araba yola yakın bir çiftliğe doğru çekilerek samanlığa saklanmış. Köylülerin sıkıştırılması ile ortaya çıkarılmış ve fakat biraz eksik olarak.

Nahcıvan'da birkaç gün istirahat ederek İran'a geçtik ve Türk hududu yakınındaki Maku kasabasında Maku serdarının misafiri olduk, bilâhare İran-Türkiye hududunu aşarak Doğu Beyazıt'a indik. Doğu Beyazıt'taki fırka kumandanı sınıf arkadaşlarımdan Edirneli CAVİT BEY'di. Ruslara yakın ilgi gösterdi, hepsi hayatlarından memnundular.

Doğu Beyazıt'ta pek fazla kalmadık. Karaköse'ye geldiğimizde Doğu Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir'in Kurmay Başkanı Kâzım Bey (Orgeneral Kâzım Orbay) bizi bekliyordu.

Aramızda kısa bir konuşma geçti. Anlıyordum ki, ben buradan geri dönmek zorundaydım. Heyeti ve külçe altınları kendisine teslim ederek Kafkasya'ya doğru hareket ettim, Vatan'a hizmetim devam edecekti.....

MOSKOVA'DA ENVER PAŞA İLE...

... Dönüş yolum, Doğu Beyazıt'a gelirken Taşnaklarla karşılaştığımız dar boğazdan geçiyordu. Boğaz'a geldiğim sırada bir Rus tabur kumandanının beni karşılamaya çıktığını gördüm. Rus tabur kumandanı:

«— Ermeni mıntıkasından geçerken hüviyetinizi saklamanızı rica ediyorum, bunu size iletmek üzere Kolordu Kumandanından emir almış bulunuyorum...»

Gürüs'e ulaştığımızda Kolordu Karargâhında misafir edildim. Kolordu Kumandanı Rusça yazılmış bir mektubu bana gösterdi ve Türkçeye tercüme ettirdi. Mektup şöyle idi:

«Ermenistan müdafaa kuvvetleri Başkumandanı sıfatıyla size arzediyorum ki benim ve milletimin Kızılordu'ya karşı hiçbir husumetimiz yoktur. Ancak koyu milliyetçi Türk Paşası olan Halil Paşa'nın sizin renginize boyanarak başınıza geçtiğini öğrendiğim zaman yolu kesmeye ve sizlere ateş etmeye mecbur oldum. Tekrar edeyim ki benim husumetim yalnız Halil Paşa'ya karşıdır. Kızılordu'ya ve Sovyet Rusya'ya karşı kötü hiçbir niyetim yoktur.

General DURO»

Bu garip mektubu gülerek karşıladık. Duro koskoca bir fırkayı dağıtmak için harekete geçiyor, mağlûp olunca bir bahane ileri sürerek Kızılordu'dan adeta af diliyor ve böylece takipten kurtulacağını ümid ediyordu. Bunu benim gibi Rus Kolordu Kumandanı da kolaylıkla anlayabilmişti.

Görüs'te, ben Türkiye yolunda olduğum sırada BAKU'da ZİNOVİEF başkanlığında büyük kongrenin toplandığını ve yeğenim ENVER PAŞA'nın bu kongreye iştirak ettiğini, kongrenin dağılması ile de tekrar Moskova'ya dönmüş olduğunu öğrendim.

Baku'dan Rostof yolu ile Moskova'ya giderken Rostof'ta iki gün kaldım. Şehirde içki yasağı vardı, buna rağmen küçük bir dükkânın üst katında votka ve şarap satıldığını öğrendim, buraya çıkıp votka içmeye başladım. Aynı yerde birkaç Rus subayı da içiyordu. Benim Türk olduğumu anladılar ve içlerinden birisi masama geldi. Kuzey lehçesi ile konuşuyordu ve kendisini Rostof'taki fırkanın kumandanı olarak tanıttı. Oldukça sarhoştu... Sağdan soldan lâf açtıktan sonra birdenbire fırkası ile ihtilâl yapacağını, hükümeti devireceğini söylemeye başladı. Adamın hali canımı sıkıyordu:

«— Bakın size birşey söyleyeyim, böyle ihtilâl gibi büyük işler, sarhoş sarhoş lâfı edilecek şeyler değildir... Size benden dostça nasihat olsun, bu hele böyle meyhanelerde hiç konuşulmaz...»

Lâfı daha fazla uzatmak istemedim, hesabımı ödeyerek otelime döndüm... İki hafta sonra bizim meyhane ihtilâlcisinin rejim aleyhindeki davranışları yüzünden idam edildiğini gazetelerde gördüm...

Moskova'ya iner inmez hemen Enver Paşa'yı aradım. Ruslar, yeğenimi evvelce benim oturduğum daireye yerleştirmişler. İkimiz de, buluşmanın verdiği sevinçle birbirimize sarıldık... Düşündüklerimi, altınların naklini, Rus heyetinin Türkiye'ye gidişini kendisine anlattım, cevabı:

«— Amca, senin yerinde olsaydım benim de yapacaklarım aynı şeyler olurdu.»

oldu. Sonra kendi başından geçen olayları bir solukta kısaca anlatıverdi:

«— Vatan'dan ayrılınca Kafkasya'ya geçmeyi düşündüm, Kırım'a çıktıktan sonra Kafkasya'ya gitmek için bindiğim yelkenli yolda battı, bir tahta parçasının üzerinde ve açık denizde günlerce kaldıktan sonra binbir güçlükle Kırım'a dönebildim. Moskova'ya kadar gitmek zordu, Alman tayyaresi ile Berlin'den Moskova'ya hareket ettim fakat tayyare yolda arıza yaptı Kovno'ya inmek zorunda kaldık ve burada tevkif edildim. Kendimi Manastırlı bir eczacı olarak tanıtıyordum, durumdan şüphelendiler, tevkif edildim. Fotoğraflarımı çektiler ve soruşturmaya başladılar. Bu sırada tevkifhanede tanıdığım bir dost vasıtası ile Berlin'e haber gönderdim, aynı kanaldan gelen cevapta belli bir gün ve saatte bir Alman tayyaresinin Kovno hapishanesi yakınında meydana ineceğini, hiç beklemeden tayyareye binmemi bildiriyorlardı. O gün yanımda silâhlı bir nöbetçi olduğu halde meydan civarında dolaşıyordum, tam bildirildiği vakitte bir Alman tayyaresi meydana indi, nöbetçi telâşlanmıştı. Elinden silâhını aldım, kendisine doğrulttum ve uçağa attım kendimi. Moskova'ya böylece gelebildim işte...»

Enver Paşa, gene eski atak ve yürekli Enver Paşa idi. Gözlerinde en ufak bir telâş ve yenilgi izi okunmuyordu. Korkunç bir serüveni beş dakika içinde çok basit birşeymiş gibi anlatıvermişti. Ve gözleri arada bir uzaklara doğru dalıp gidiyordu....

Birkaç gün sonra İttihat ve Terakki'deki arkadaşlarımızdan BAHADDİN ŞAKİR, DOKTOR NAZIM, Eski İstanbul Polis Müdürü BEDRİ Moskova'ya geldiler ve bizim oturduğumuz daireye yerleştiler.

Moskova'dan Ankara'ya gönderilen heyete karşı olarak ta Ankara'dan general ALİ FUAT PAŞA (CEBESOY) Moskova'ya gönderilmişti. Ali Fuat Paşa'nın yanında ataşe olarak Saffet (Arıkan), Doktor İbrahim (Tali), Seyfi Bey (Bilâhare general) bulunmaktaydılar. Ayrıca heyetle beraber TEVFİK RÜŞTÜ (ARAS), FUAT (CURA) beyler de Moskova'ya inmişlerdi. Bunlar Türkiye'de kuruldugu bildirilen KOMÜNİST PARTİSİ'nin mümessilleri olarak takdim ediliyorlardı.

Gece Anadolu'dan gelen arkadaşlarla Türkiye'nin ve Ankara'nın durumunu konuşuyorduk. Tevfik Rüştü Bey'e Türkiye'de gerçekten böyle bir partinin kurulup kurulmadığını sorduğumda şu cevabı aldım:

«— Evet Paşa, böyle bir parti kuruldu ve ben de partinin Üçüncü Enternasyonal nezdinde temasını temine memur edildim...»

Tevfik Rüştü Bey bunları söylerken son derece ciddi idi, kendisine takılmış olmak için kendimi kastederek:

«— Aman doktor, şimdi siz Komünist olmayan bir sefirin ikâmetgâhında onunla beraber kalıyorsunuz yiyip içiyorsunuz, bir komünistin komünist olmayan insanla beraber aynı yerde yatıp kalkması, yiyip içmesi karşı tarafca hangi noktaya kadar ciddiye alınır bilmem...»

Tevfik Rüştü Bey birdenbire bunun çaresini düşünür gibi bir hale girince sözlerime devam ettim:

«— Hem sonra bak doktor, Rusya ile Türkiye pekalâ geçinebilirler, bunun için de Türklerin Komünist olmalarının gereği yoktur. Bence üstelik komünist olunmadığı halde komünist gibi görünmek gülünç ve tehlikelidir...»

«— Paşam sen yanılıyorsun, Türkiye'de kurulan bu teşekkül son derece ciddidir...»

«— Yanılıyorsun doktor, bunun böyle olmadığına eminim ben...»

Zaman benim haklı olduğumu meydana çıkardı....

.....

Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya gelişi ve temasları devam ettirmeye başlaması ile benim artık buralarda yapacak işim kalmamıştı... Büyük savaş sonlarında İran içinden ilerliyerek DİFSUL-ŞUŞTER petrol bölgelerine sızmak ve BASRA KÖRFEZİ'ne sarkmayı plânlamıştık ve bunun hazırlığına geçilmişti, ne var ki «mütareke» bu projemizi ortada bıraktı. Yunan kuvvetlerini Anadolu'ya çıkarmış bulunan İngilizlere karşı bu projeyi tahakkuk ettirmeyi Ruslara teklif ettim.

Ruslar plânı olumlu karşıladılar ve diğer şartlarımı sordular. Şartlarımı şöyle sıraladım:

1 — 16.000 mevcutlu ve sekiz on bataryalı bir fırka teşkil edilecektir.

2 — Bu kuvvet ile İngiliz donanmasının muhtaç olduğu akaryakıtın bulunduğu Difsul - Şuşter üzerine ineceğim.

3 — Ancak bu fırka, İranlıların yanlış anlamalarına meydan vermemek için benim tarafımdan Türkistan - Başkırdıstan - Kazak - Kafkas Türklerinden seçilecektir. Bu durum, İran'ın bir Rus istilâsı tedirginliğiini önlemiş olacaktır.

Ruslar prensip olarak bunu kabul ettiler ve hemen hazırlığa girişmemi istediler, ancak aradan birkaç gün geçtikten sonra bu kararlarından kaçmaya başladıklarını farkettim. Arkasından Çin yönetimi altında çok kötü şartlar altında bulunan DOĞU TÜRKİSTAN'ı bağımsız hale getirebilmek için Kaşgar'a gitmek istediğimi bildirdim, kabul ettiler ve vakit geçirmeden Türkistan'ın Başkenti Taşkent'e hareket ettim....

Taşkent'e iner inmez savaş sırasında Ruslar'a esir düşen ve daha sonra kurtularak burada yerleştiğini söyleyen topçu subaylarından HAYDAR TAŞHAN ile tanıştım. Haydar Bey uzun süre Sibirya'da kalmış, sonra güç belâ Türkistan'a geçerek burada evlenmiş ve Türkistan gençlerinin önderlerinden birisi olmuş. Türkistan - Türkmenistan - Buhara gibi Türklük dünyası hakkında derin bilgileri vardı. Haydar Bey'e düşündüklerimi anlattığım vakit benim en büyük yardımcılarımdan oldu ve beni ileri düşünüşlü gençlerle tanıştırmaya başladı...

Bu sırada Çinlilerden bir grup, Rusya'dan yardım istemek üzere Moskova'ya gitmiş. Çinli generallerden kurulu bu heyetin Moskova'ya yardım istemek üzere gidişleri ile Rusya, Çin'e karşı politikasını değiştirmiş olacak ki Moskova'dan uzun bir şifre aldım.

Rusya'nın Taşkent mümessili Tavariş Grobner eli ile aldığım bu şifrede Ruslar hareketimi şimdilik bırakmamı rica ediyorlar ve uzun uzun izahat veriyorlardı.

Türkiye'ye karşı Rusların başlattıkları maddî ve manevî yardımların kapısını açmıştım ve bu yoldaki görevimi yapmış bulunuyordum. İçinde bulunduğum ortamda iki amacım daha vardı:

Her nerede bulunursa bulunsun, Türk ırkına mensup toplulukların bağımsızlıklarına kavuşmaları ve evvelâ HÜR, sonra MÜTTEFİK TOPLULUKLAR HALİNDE BİRLEŞMELERİ,

Gerek Anavatan, gerekse Ortaasya'daki Türklerin düşmanlarına ve istilâcılara karşı INKİLÂBCI teşekküller meydana getirmeleri ve ortaya çıkacak fırsatlardan faydalanarak bağımsızlıklarına kavuşmaları için teşkilâtlanmaları.

O zaman İTİLÂF DEVLETLERİ ile tek başına savaşmakta olan Türkiye'ye yardım eden tek kuvvet Sovyet Rusya idi. Bu sebeble Sovyet Rusya'nın yönetimi altına girmiş bulunan ve esir olarak yaşayan Türk Gruplarını açıkça isyan ve kıyama teşvik etmek bu sebeble doğru olamazdı. Yapılacak şey, Anadolu Savaşı'nın sonuçlanması ile de toplu harekete geçmek olabilirdi. Bu nedenle Merkezi Taşkent ol-

mak üzere Türk Boyları için İTTİHAD VE TERAKKİ İHTİLÂL CEMİYETİ programı dahilinde gizli bir cemiyet kurdum. Kuruluşa kudretli kafalı ve ateşli gençler İttihat ve Terakki'ye olunduğu şekilde üye kaydediliyorlardı. Cemiyet Nizamnamesi de bu arada Türk Boylarının lehçe ve şiveleri ile yazılıp gizli olarak her tarafa dağıtıldı....'

Bir taraftan Kaşgar istiklâlinin temin edilmesine çalışılırken diğer taraftan da gizli teşkilâtın yerleşmesi ve müstakil Kaşgar'ın bir örnek teşkil etmesi düşünülmekteydi.

Çin hudutlarından Türkiye'ye kadar arada hiçbir yabancı millet bulunmadığı ortadaydı. Doğu Türkistan - Batı Türkistan - Kafkas Türkleri evvelâ birer cumhuriyet halinde istiklâllerine kavuşturulacak, daha sonra bu cumhuriyetler birleşerek Anadolu'ya iltihak edeceklerdi. Kültürel, ekonomik ve askerî inkılâblar bunu takib edecek, turan gerçekleştirilecekti, amaç buydu.»

Taşkent'te tanıdığım yüksek zekâya sahip Kari (Hafız Kari), Tacettin, Molla Sadrettin gibi ateşli ve vatansever Türkler millî duygu'arına bağlı ve Türkiye'nin edebiyatını, tarihini, kültürünü yakından bilen ve inceleyen insanlardı. Kari sekiz on odalı büyük evini İstanbul'da neşredilen kitaplarla geniş bir kütüphane haline getirmişti.

Bir gün Taceddin ile otelimde görüşürken kendisine:

«— Çar zamanında mı Türklerin hali iyiydi,

yoksa şimdi yayılmakta olan Bolşevizm altında mı daha iyidir..?»

Gülerek şu cevabı verdi:

«— Bilirsiniz ben Taşkent'i Kolçak ordularına karşı Kızıl Bayrak çekerek müdafaa etmişimdir. Bugün Bolşeviklerin gözünde kıymetsiz ve şüpheli bir insanım, Çar zamanında Türkıstanlılara eşek muamelesi yapılır, gel eşek git eşek denilip, inilip binilirdi, bugün eşek tabirinin yerini Tavariş aldı, o kadar.... Eski vazife devam ettiğinden değişiklik sadece isimde oldu... Kadermiş, ne yaparsın...»

«— Desene Taceddin eskiden size saray erkânı binip iniyordu, şimdi Rusların istismarcıları binip iner...»

Acı acı gülerek başını sallad ı....

Taşkent'te Cuma günleri, camileri tıklım tıklım dolardı. Bu camilerdeki hocaların aydın düşünüşleri her zaman dikkatimi çekiyordu. Bir cuma günü Molla SADRETTİN'in oturduğu cami medresesinde bir öğle yemeğine davet ettiler. PETERSBURG İmamı Musa Carullah da yemekte bulunuyordu. Kendisi ile Moskova'da tanışmıştık. Yemekten sonra Cuma namazını kılmak için camiye indik. Namazı müteakip minbere çıkan Musa Carullah açık ve tertemiz bir Türkçe ile hutbe verdi ve bu hutbesinde arapça okuduğu hadîsleri şöyle tercüme etti:

«— Hürriyet ve istiklâlsiz yaşanamaz, adaletsiz bir hükümet olamaz. Böyle bir hükümete tahammül edilemez....»

Cemaat birdenbire dikildi ve Musa Carullah sözlerine şöyle devam etti:

«— Bu kadar müslüman bir araya gelip İstiklâl Savaşı'na kalkmazsa Allah ve Peygamber nazarında mücrim sayılır. Aramızda bu mukaddes ayaklanmayı idare edebilecek bir Türk paşası da varken miskin miskin oturmayı Allah affetmez...»

O anda camideki Türkler bir tek işaretle bu savaşa başlayabilirlerdi. Camide bir tesadüfle bir kominist komiser bulunsaydı herhalde halimiz hiç te iyi olmazdı.

.....

Gizli kurtuluş teşkilâtı «Ortaasya İttihat ve Terakki Cemiyeti» bütün merkezlerde süratle gelişiyordu. Bu sırada Moskova'dan Cobner vasıtasıyla gelen bir şifrede ENVER PAŞA'nın önemli ve acele işaretli bir mektubunu okumam için süratle Moskova'ya gitmem isteniliyordu... Gobner'e hemen bir vasıta temin etmesini söyledim. Bugünlerde «TÜRK FRONT» denilen Türkistan Ordusu'nun muhtelif kıtalarından seçilmiş ordu murahhassalarının Moskova'daki genel bir toplantıya gideceklerini ve hemen hareket etmek üzere bulunan askerî bir trene benim için bir vagon takılacağını Bobner bildirdi.

Tercüman ve emirberim durumunda bana refakat etmekte olan Kozanlı İbrahim, trenin hareketinden iki gün sonra kompartmana gelerek katardaki askerlerin benimle görüşmek istediklerini söyledi. Oniki vagondan müteşekkil trende her vagonu temsilen bir asker seçilmiş. Bir istasyonda durduğumuz sırada oniki asker kompartmanıma doldular, onlara

ikram edecek birşeyim yoktu. Kozanlı'ya, askerlere sigara dağıtmasını söyledim. Vagonlarındaki askerlerin temsilcileri olan onikiler kaba bir Rusça ile aralarında kısa bir tartışma yaptıktan sonra tekrar bir temsilci seçtiler ve o temsilci benimle Türkçe olarak konuşmaya başladı:

«— Biz Rusya'daki bütün generalleri öldürkdük, çünkü bunlar köylü ve işçinin düşmanı idiler. Siz de Türkiye'nin bir generali olduğunuz halde köylü ve işçiyi nasıl olup ta sevdiğinizi, bizleri ziyarete geldiğinizi anlayamadık...»

Kendilerine şu cevabı verdim:

«— Tahmin ediyorum ki hepiniz köylüsünüz, birer köylü çocuğu olarak bilirsiniz ki bir tarlaya arpa ekilirse arpa, buğday eğilirse buğday, mısır ekilirse mısır çıkar, çarlar zamanındaki Rus ordusuna mensup subaylar saraya bağlı generallerin, büyük memurların geniş arazi sahibi imtiyazlı kişilerin çocuklarıydılar... Bunlar askerliği şeref telâkki ederek askerî mekteplere girerlerdi, fakir çocuklarının bu mekteplere girmelerine imkân yoktu, bu mekteplerden çıkan genç subaylar saraydan ve kendi ailelerinden gördükleri himaye ile ve gösterdikleri liyakat ile yüzbaşılığa, binbaşılığa ve nihayet generalliğe kadar çıkarlardı, saray ile halk arasında bir ihtilâf çıkarsa bu subaylar velinimetleri olan Çarlara karşı veya bir ihtilâl koparsa gene bunlar tabi ki velinimetleri olan çarlara ve saraya karşı değil köylü ve amele aleyhinde silâh kullanırlardı. Türkiye'de ise vaziyet bambaşkadır. Türkiye'deki askerî mektepler PARASIZ ve yatılıdır, çocuklarını paralı mekteplere veremeyen aileler bunları askerî mek-

teplere yerleştirirlerdi. Gençler bedava olarak bu mekteplerde okur yazar yetişir ve subay olurlar, gösterecekleri kabiliyete göre de generalliğe kadar yükselirler. Padişah ve Saray ile millet arasında bir ihtilâf çıktığı vakit te bunlar baba ve kardeşlerine değil, sarayın aleyhinde olmak üzere harekete geçerler. Biz de 1908 ihtilâli bu fakir ailelerden yetişen genç subayların himmeti ile yapılmıştır... Sözün kısası ben de Anadolu'nun, Kastamonu Vilâyeti'nin İnebolu Kazası'nın Abana Nahiyesi'ne bağlı Perşembe Pazarı köyünden Hacı Kaptan oğlu Kâmil Bey'in oğluyum, yani ben de doğrudan doğruya bir köylü çocuğuyum...»

Bu sözlerim onlarda geniş bir etki yaptı. Kendi aralarında gene kaba Rusça ile konuştuktan sonra gene sözcüleri şunları söyledi:

«— Bizim içimizde, savaş sırasında Kafkas ve İran cephelerinde bulunanlar vardır. Senin karşında bulunduk ve her yerde senin iyi bir asker olduğunu işittik, hem iyi bir asker hem köylünün dostu olduğun halde niçin bizim başkumandanlığımızı üzerine almıyorsun..? Vakıa Tavariş TOÇKİ köylü ve amelenin çok büyük bir dostudur amma meslek itibarı ile asker değildir...»

Zor bir durumda kaldım, bu konuşmanın Moskova'dan öğrenilmesi ile benim bazı telkinlerde bulunduğum yolunda iddialar ortaya atılabilirdi, bunu önlemek için şöyle dedim:

«— Her nekadar Troçki asker değilse de Parti'de çok eskidir ve askerî işler üzerinde çoğunlukla benimle görüşür, bu sebeble O'nun yerinde kalması daha iyidir....»

İş tatlıya bağlandı. Gerçekte ne ben Troçki'nin yüzünü görmüştüm ne de o benim. Lenin, Stalin, Çiçerin, Karahan ve diğer Sovyet ileri gelenleriyle defalarca görüşmemize rağmen Troçki «Milliyetçi bir Türk paşası ile yüz yüze gelmeye bir türlü yanaşmamıştı. (*)

(*) **Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara tarafından Moskova'ya tayin edilen ALİ FUAT PAŞA, anılarında Halil Paşa'nın Moskova çalışmaları konusunda şunları anlatmaktadır:**

«1919 yılının Ağustos ayında Halil Paşa'nın, Bekirağa Bölüğünden kaçması ve Anadolu'ya gitmesi, halk üzerinde iyi bir tesir bıraktı. Mustafa Kemal Paşa kendisini Sivas'ta bekliyordu. Halil Paşa Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüştükten sonra Doğu'ya hareket etmiş ve bir müddet sonra da Moskova'ya gitmişti. Burada Çiçerin ve Karahan, diğer Sovyet ileri gelenleriyle görüşen Halil Paşa kendisini Türk Kuvayı Milliyesi'nin mümessili olarak takdim etmiş ve Türk milletinin istilâcı kuvvetleri ve İstanbul Hükümeti'ni mağlûb etmeye çalıştıklarını, kapitalist cephelerin niyetlerini izah edip Anadolu'da pek yakında bir millî hükümet teşekkül edeceğini ve Sovyetlerle dostluk anlaşması imzalanacağını belirterek yardımlaşma esasları üzerinde mutabakata varmış ve bundan sonra Anadolu'ya silâh, cephane ve altın gönderilmesini temin etmiştir. Halil Paşa ile Moskova'da sık sık görüşüyorduk. Bir görüşmemizde bana şunları anlatmıştı: Bir taraftan Rusların Anadolu'ya daha fazla yardım yapmalarına çalıştım, diğer taraftan da Orta Asya'da mukaddes Türk dâvasını anlatmaya uğraştım.

Halil Paşa ile görüşmelerimiz Anadolu'nun Sovyet Rusya ile olan münasebetleriyle ilgiliydi. Türkiye Şark Cephesi ile Bolşevikler aarsındaki ilk temaslar da 1920 yılının haziran ayında gene Halil Paşa vasıtasıyla başlamıştı. Bu konuda Kâzım Karabekir Paşa, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa ve Baku'daki onbirinci Kızılordu

Kumandanlığı ile mektuplaşıyordu. Karabekir Paşa, Halil Paşa'ya yazdığı mektuplardan birinde şöyle diyordu: «Bugün her işten önce gelen şey, milletimize Şarkta Bolşevik ve müslüman yolunu açmaktır. Para, silâh ve cephane ihtiyacımız malûmdur. Aranızdaki manianın kaldırılmasını ve bize Şark yolunun açılmasını temin ediniz.» Bu mektup yazıldığı sırada Halil Paşa Kafkasya'da Nuri Paşa ile görüşmekteydi... Halil Paşa'nın Moskova'ya inmesinden sonra da Cemal Paşa, Halil Paşa vasıtası ile Mustafa Kemal Paşa'yla mektuplaşmaya başlanıştı... Moskova'ya sefaret heyeti ile inişim sırasında Halil Paşa bizi karşılayanlar arasındaydı. ESKİ SİLÂH ARKADAŞIM HALİL PAŞA BİZDEN EVVEL ANADOLU'NUN SOVYET RUSYA HÜKÜMETİ İLE İLK TEMASINI TEMİN ETMİŞTİR....

ENVER PAŞA OLAYI - RUSLAR - MUSTAFA KEMAL PAŞA - TRABZON

Moskova'ya iner inmez genç bir Türk subayı, Enver Paşa tarafından adıma Almanya'dan gönderilmiş olan mektubu verdi. Zarfı açmadan önce şöyle bir göz attım, zarf daha önce açılmış ve sonra itina ile kapatılmıştı. Zarfı yırtarak mektubu çıkardım. Şunlar yazılıydı:

«Amca,

Sofyet Erkânı ile temasımın sık olduğunu bilirim. Benim tarafımdan kendilerine şu teklifleri yap: Azerbeycan - Dağıstan - Başkırdistan - Kazakistan - Türkmenistan - Türkistan gibi Türklük mıntıkalarından seçilmek suretiyle bir suvari ordusu teşkil edildiği takdirde bu ordu ile Anadolu'ya geçmek ve Yunanlıları hiç beklemedikleri bir zamanda herhangi bir cenahlarından vurarak neticeye gitmenin Milli Mücadele cephesini fevkalâde takviye olacağını, Yunan ordusunun paniğe kapılarak denize dökülmesinin işten bile olmayacağını izah et...»

Enver'in isteğini yerine getirmek için Çiçerin

ve Karahan ile birkaç görüşme yaptık. Önce vaatte bulunuyor sonra savsaklıyorlardı. Sonradan öğrendiğime göre Moskova'da bulunan Türkler tarafından açılan mektup, Türk Sefareti'ne mensup birisi tarafından Tuapse konsolosumuz vasıtası ile şifre halinde Ankara'ya tellenmiş. Ankara, Enver Paşa liderliğindeki bir yardımı hoş karşılamadığı için Ruslarla tekrar temas etmiş,, Rusların bana ve Enver'e, başımıza iş açılır diye güvenmemeleri yüzünden istekleri savsaklanmış...

Durumu Enver'e bildirdim. . Bir müddet sonra Enver Paşa Almanya'dan tekrar Moskova'ya geldi. Ruslar bu ele avuca sığmaz genç generalle bir hayli uğraşmak zorunda kalacaklarını hissetmeye başlamışlardı. Ben uzun süren mücadele ve savaş yıllarından sonra Rusya'nın kötü hava şartlarının etkisi altında bir hayli zayıflamıştım. Türk ve Rus doktorlara muayene oldum, ciğerlerimi zayıf buldular ve Kırım yahut Kafkasya'ya giderek mutlaka dinlenmemi tavsiye ettiler. Kırım'ı hiç tanımıyordum. İklimi mutedil olan Trabzon gibi bir yere çekilmeyi düşündüm. Memleketimde görev verirlerse alelâde bir vatandaş gibi hizmet edecektim.

Bu düşünce içinde bir motorla, Karadeniz yoluyla Trabzon'a geldim. Daha önce hareketimi dostlara haber verdiğim için Trabzon Fırka Kumandanı Miralay NURİ BEY'i iskelede, yanında kalabalık bir grup halinde beni bekler buldum. Eski yaverim FUAT da yanlarındaydı. Her ikisini de eskiden tanır ve severdim. Yaverim Fuat, beni askerce selâmladıktan sonra hoşgeldiniz paşam diyerek elimi sıktı. Sıkın-

tılı bir hali vardı, birşey söylemek istiyor, dudaklarını kemiriyor ve fakat bir türlü açılamıyordu, nihayet söyledi:

«— Paşam size olan sevgimi ve bağlılığımı bilirsiniz... İstemezdim böyle olmasını... Ankara'dan aldığımız bir emirde sizin, Trabzon'da ikâmetinize müsaade edilemiyeceği bildiriliyor...»

Uzun müddet benden haber alamayan eşim, çocuklarla beraber iki ay kadar önce Trabzon'a gelmiş ve Trabzon'dan Rusya'ya gelip gidenler çok olduğu için benimle temas imkânları aramaya başlamış, bunda muvaffak olamamış ve parası kalmadığı için de İstanbul'a birkaç parça eşya satar parası ile tekrar gelirim diye düşünmüş ve en küçük oğlumuz Cengiz'i de yanına alarak İstanbul'a dönmüş. Büyük oğlum Aydın ile kızım Şükriye'yi Trabzon'da tanıdığımız bir aileye emanet etmiş...

Durumu öğrenince o anda Trabzon'dan ayrılmanın imkânsız olduğunu Nuri Bey'e söyledim ve dedim ki:

«— Siz bir asker olarak aldığınız emri tatbik ediyor, bana tebligatta bulunuyorsunuz. Ben birkaç gün burada kalacağım ve bu arada Ankara ile muhaberede bulunarak size müsbet veya menfi yeni bir emir getirteceğim... Şimdilik bana müsaade...»

Trabzon'a sokulmamam haberi şehirde yayılmış olacak ki Trabzon halkının temsilcileri bana gelerek Rusya'ya dönmek istesem bile buna müsaade etmeyeceklerini ve Trabzon'un itibarlı bir misafiri olarak şehirde kalabileceğimi söylediler. Sokaklarda, bulunduğum yere doğru halk adeta nümayiş yapar şekilde geliyordu. Eski yaverim Fuat'ın, aileme tahsis

ettiği eve yerleşmiştim, bukadar zamandır görmediğim çocuklarım etrafımda dönüyorlardı. Ev, mahalle içinde ahşap bir bina idi. Bunu yerinde bulmayan Trabzonlular, Soğuksu denilen sayfiye yerinde Kostaki'nin Köşkü diye bilinen geniş bahçeli kale gibi bir evi bana verdiler ve burada kalmamı rica ettiler. Onların ricalarını kıramadığım için çocuklarımla beraber bu kale gibi köşke taşındım. Gece, etraftaki dolaşmalar dikkatimi çekti. Karanlıkta bahçe kapılarının ve evin etrafının silâhlı milisler tarafından tutulduğunu gördüm, biraz sonra bunların lideri olan bir Trabzonlu gelerek:

«— Paşam, ne olur ne olmaz, Hükümetçe gaflete gelenler belki bir baskın yapmaya kalkarlar, onun için tertibat aldık. Kırk elli silâhlı sizi bekleyecektir, rahat uyuyabilirsiniz»

diye tekmil verdi ve askerce bir selâmlamadan sonra çıktı, nöbet noktasına gitti. Ertesi günü köşke gelen Trabzon eşrafından bir grup ise şunları söyledi:

«— Madem ki memleketimize iltifat ederek misafirimiz oldunuz, Ankara Hükümeti'nin ihraç kararını kabul etmeyeceğiz. İş, silâhla silâhlı olarak halle kalsa bile fırkanın bin tüfeğine karşı bizden üç bin tüfek çıkar...»

Bu coşkunlukların ardı arkası kesilmiyordu. Ertesi günü Ankara'ya, Mustafa Kemal Paşa'ya şu telgrafı çektim:

«Rusya'da sıhhî durumun bozulması üzerine doktorlar böyle bir yerde istirahatimi tavsiye ettiler. Buraya geldiğimde fırka kumandanı, Trabzon'da kalamıyacağımı tebliğ etti. Bu kararı yer-

siz buldum. Bu yanlış kararı ikinci bir emirle tashih ettireceğinizi tahmin ve rica ederim. Bahusus beni aramak üzere Trabzon'a gelen ve bilâhare çocuklarımı burada bırakarak dönmek üzere İstanbul'a giden refikamla birleşmeden devadetime imkân bulunmamaktadır.

HALİL»

Bana doğrudan doğruya bir cevap gelmedi, ama Fırka Kumandanlığı'na bir tebligatta bulunulmuş olacak ki hiçbir şekilde rahatsız edilmedim. Birkaç gün sonra eşim de İstanbul'dan döndü. Kostaki'nin köşkünde üç ay vakit geçirdim. Köşkün etrafında silâhlı muhafızlarım eksik olmuyorlar ve şehirdeki tansiyon da düşmüyordu. Merkezin yanlış bir kararı veya halkın coşkunluğu sonunda bir silâh patlayabilirdi, bunun da nerelere kadar yayılacağını tahmin etmek güçtü. Bir yandan **Sakarya'daki düşman orduları ile boğuşulurken, bir yandan benim yüzümden Trabzon - Erzurum cephesinde birliği bozabilecek bir hadiseyi aklım ve vicdanım kabul edemezdi.** İntihar ederdim, buna sebeb olmazdım.

Bu sırada Vali Yanyalı Naci Bey defalarca ziyaretime gelip gitti. Her seferinde şunları söylüyordu:

«— Aileniz isterse İstanbul'da, isterse Trabzon'da ikâmet edebilir, her iki şekilde de kendilerine bütün yardımlarda bulunuruz, yalnız sizin mutlaka Trabzon'dan uzaklaşmanız icab ediyor paşam, bunu sizden rica ediyoruz...»

Uzun yıllar devam eden savaşlar, kimsesizlik, sıcak aile ocağından uzak kalışlar, Mütareke döne-

minden sonra geçen gâçlükler, Mustafa Kemal'in isteği ile Rusya yolculuklarım sıhhatimi iyicene bozmuştu ve kötü bir şekilde rahatsızdım. Anavatan'daki bu son zorluk beni manen yıkmış gibiydi... Bütün gecelerim uykusuz geçiyordu. Bir sabah eşim büyük bir irade sembolü olarak karşıma dikildi. Sakin ve vakurdu. Birdenbire şunları söyledi:

«— Paşa... memleket nazik bir durumdadır, böyle bir anda ikilik yaratarak yeni bir iç cephe açmanı doğru bulmam, sen nereye gidersen ben çocuklarımla beraber seve seve oraya gelirim. Seni yalnız bırakmak istemiyorum...»

Eşimin verdiği bu karar ve bu sözler benim için büyük bir kuvvet kaynağı oldu Hayatın bütün darbelerine karşı durarak çarpıştığım ve türlü çeşitli maceralar geçirerek ciğerlerimden rahatsız olduğum şu günlerde hiçbirşey beni bukadar memnun edemezdi.

Eşime, bu kararını Vali Naci Bey'e bildirmesini söyledim. Birkaç gün sonra Vali Naci Bey ile Miralay Nuri Bey beni ziyarete gelmişlerdi. Eşim kararı bildirdi ve ikisi de adeta kahvelerini yarıda bırakarak bunu Ankara'ya iletmek için kalktılar ve gittiler....

İlk altın kafilesini Karaköse'ye kadar getirip bizimkilere teslim ettiğim sırada Rus sefaret heyeti arasında bulunanlardan Azerbeycanlı bir yüzbaşı vardı ki bu daha sonra kendi heyeti tarafından Trabzon'a tayin edilmiş bulunuyordu ve eski dostluğumuzdan ötürü arasıra beni ziyarete geliyordu. Yüzbaşının bir ziyareti sırasında Rusya'ya dönmek istediğimi söyleyerek:

«— Trabzon'da ikâmetim ileride benim elimde olmayan sebeblerle bazı nahoş olaylara sebeb olabilir...»
dedim. Yüzbaşı hemen kendi şifresi ile durumu Moskova'ya bildirdi ve ertesi gün tekrar bana gelerek Tuapse'de sahildeki Komünist Partisi Merkez binasının benim ikâmet etmem için tahliye edildiğini bildirdi.

Trabzon halkı ve ünlü **Yahya Kâhya** benim Rusya'ya dönmeme muhaliftiler. Ve bunda ısrar ediyorlardı. Yahya Kâhya ile Trabzon ileri gelenlerini zorla ikna ettim ve bir motorla yanımda eşim, çocuklarım, eşimin bir çocukluk arkadaşı ve emirerim Ali Çavuş'la oldukları halde kiralık bir motorla Rusya'ya hareket ettim....

.... Azeri Yüzbaşı'nın söylediği gibi Tuapse'de bakımlı bir bahçe içindeki eve indik. Tuapse o sıralarda susuz, halk açlık içindeydi. Trabzonluların benden habersiz olarak motora yükledikleri birkaç çuval un, birkaç teneke zeytinyağı ve birkaç teneke rakı öyle makbule geçmişti ki bu kıtlık içinde. Eşim buradaki insanların lisanını bilmediği için sıkılıyordu, bu yüzden Türkçe konuşulan ve Türkleri olan bir şehre nakletmeyi kararlaştırdık. Tuapse Kumandanlığına Batum'a gideceğimizi bildirerek bir vasıta bulmalarını rica ettim. Karadeniz'de itilâf devletleri donanmaları devriye geziyorlardı. Bunun için İstribitel dedikleri bir torpidoyu emrime tahsis ettiler, bu ufak torpidonun 40 mm. bir de topu vardı. Torpido sahile yakın ilerleyerek Sohum iskelesine yanaştı. Sohum o tarihte güya müstakil Abaza Cum-

huriyeti'nin Başkenti idi. Cumhurbaşkanı LAKOBA'nın yaman bir silâhşör ve ihtilâlci olduğunu işitmiştim. Daha önce şehre uğrayacağımız bildirilmiş olacak ki iskelede bir karşılayıcı grubu buldum. Buradan ikâmetimize tahsis edilen bir otele götürüldük.

Cumhurbaşkanı adına beni ziyarete gelen genç bir Abaza, diğer Abazalar gibi son derece güzel Türkçe konuşmaktaydı. Çoluk çocuğu otele yerleştirdikten sonra Cumhurbaşkanı'nı ziyaret ederek kendisine teşekkür ettim ve ertesi akşam için beni ve ailemi yemeğe davet etti. Gece sabaha kadar otelde sıcak ve sivrisineklerle boğuştuk Davetli olduğum günü akşamı Lakoba'nın gönderdiği otomobillerle Sohum tepelerindeki köşküne gittik. Salonda geniş bir masa hazırlanmış ve hükümet, ordu erkânı yemeğe çağrılmışlardı.

Abazaların ve gürcülerin meşhur rakılarını içip ona göre hazırlanan mezeleri yiyor ve sağdan soldan sohbet ediyorduk. Bir ara hava almak için terasa çıktım. Döndüğümde bizim aile efradı ile abazaların birbirlerine sarılıp ağlaştıklarını gördüm. Şaşırmıştım. Daha ne oluyor demeye kalmadı ki durumu anlattılar, meğerse eşimin annesi ile Cumhurbaşkanı LAKOBA kardeş çocuklarıymış. Gene bu arada abazalar arasında bulunan RASİM de eşimin dayısı olarak meydana çıkmıştı... Vakit de geçti, otele dönmek üzere kalkmak istedim. Lakoba'nın eşi akrabalık sabit olduğu için köşkün üst katının bize tahsis edildiğini söyledi. Sohum'da kaldığımız müddetçe bu şahane katta şahane Abaza mi-

safirperverliğine şahit oldum. Lakoba her gün bana kendi bölgesinin görülmeye değer yerlerini gösteriyordu..

Misafirliğimi daha fazla uzatmak istemiyordum. Lakoba ve ailesine veda ederek Batum'a hareket ettik...

... Batum'da deniz kenarında parkın karşısındaki bir ev bize tahsis edilmişti. Burada Moskova'nın mümessili olarak bulunan TAVARİŞ HOLZMAN ile ilk gün tanımıştık. Bir gün hiç haberim olmadan evime geldi ve şunları söyledi:

«— Enver Paşa gizli olarak Batum'a geldi, bu gece kimsenin haberi olmadan sizi ziyarete gelecek.»

Geceyi sabırsızlıkla bekledim ve Enver geç bir saatte kapıyı çalarak içeriye girdi. İkâmetgâhını ermeni tehlikesine karşı gizli tutuyordu ve her zaman tetikteydi. Gündüzleri deniz kenarında balık tutmakla veya o şekilde oyalanmakla vakit geçiriyor ve bize uğruyordu. **Bir müddet evvel Türkiye'ye gitmiş olan Küçük Talât ta dönüp gelmişti.** O'nu kendi evimde misafir ettim. Enver Paşa beklenmedik saatlerde ve beklenmedik kıyafetler içinde daha sık gelip gitmeye başlamıştı. Aramızda TÜRKİYE - KAFKASYA - TÜRKİSTAN meselelerini sık sık müzakere ediyorduk.

Ben daha önceki Türkistan seyahatimin verdiği bilgilere dayanarak Türkistan'ın henüz tam teşkilâtlanmadığını ve temeli olan bir harekete bu yüzden girişilemeyeceğini anlatmaya çalışıyordum. BASMACI denilen ve FERGANA bölgesinde dolaşan çete

kuvvetlerinin bir kısmı vatansever, bir kısmı eşkiya, bir kısmı din elden gidiyor diye ayaklanan softalar, bir kısmı da malım gitsin canım kurtulsun düşüncesi ile hareket eden insanlardı. Üstelik silâh ve cephaneleri de yetersizdi... Enver'e bunlarla hiçbirşey yapılmamasının mümkün olamıyacağını anlatmaya çalışıyordum... O'nun cevabı:

«— Demir de olsa eritirim...»

oluyordu...

Taşkent'te bulunduğumuz sırada beraberimde olan HACI SAMİ'nin,

«— Basmacılara iltihak edelim, burada hayatımız tehlikededir»

şeklindeki sözlerinin de O'nun vehminden ibaret olduğunu anlatıyordum...

Tam bu sırada Taşkent'ten ayrılıp Almanya'ya giden HACI SAMİ, bizim beraber olduğumuzu öğrenince Karadeniz yolu ile dönerek Batum'a geldi.... Aramızda geçen konuşmalardan anlıyordum ki Haci Sami, Almanya'da Enver'le beraberken O'nu Basmacılarla beraber büyük işler başarılabileceği yolunda ikna etmiştir.

Yalnız bugünlerde Enver Paşa Türkiye'ye dönmek istediğini söylemeye başladı:

«— Ben oraya dönersem faydalı olabileceğime inanıyorum»

diyordu...

Cevabım her seferinde hayır oldu ve şunu söyledim kendisine:

«— Senin, Türkiye'ye geçmeni doğru bulmuyorum... açıkçasını istersen. Böyle bir halde sana ta-

raftar onlarla Mustafa Kemal'e taraftar olanlar ayrılacaklardır, bu halde de Yunan Cephesi ile meşgul bulunan halkı arasında ister istemez ikilik hasıl olacaktır, neticede şahsî bir macera yüzünden vatan ve millet zarar görecektir....»

Küçük Talât beni doğruluyordu ve Enver'i ikna etmeye çalışıyordu. Hacı Sami ise bu tartışmalar sırasında bizim gibi düşünmediğini söyledi. Nihayet şunu anladım. Bizden habersiz olarak bir motorla Anadolu'ya geçmeye karar vermişlerdir. Bereket versin ki Karadeniz'in dalgaları bütün ulaşımı kesti... Birkaç gün sonra Enver tekrar bana uğradı:

«— Sen haklısın amca, benim memlekete geçişim hüsniniyetime rağmen kötü neticeler yaratabiliyor, onun için Türkiye'ye geçmekten sarfınazar ettim, Türkistan'a geçeceğim. Afganistan'dan gelecek olan Cemal Paşa ile beraber Almanya'ya dönmek istiyorum....»

Bir ideal insanı olarak yaratılmış Enver Paşa mutlaka birşeyler yapmak istiyordu... Bana bildirdiği kararından sonra şunları söyledim O'na:

«— Bak Enver... Taşkent'te bulunduğumuz zaman Sami Bey Basmacılarla birleşerek bir avantür yapmamızı teklif etmişti, ben bu teklifleri çürük ve esassız bulduğum için katılmadım, sergüzeşte âşık bu arkadaşımız senin gururunu okşayarak sana da aynı şeyleri teklif edecektir. bu teşviklere kapılmaktan kendini korumalısın, bunu senden rica ediyorum...

«— Ama ben çocuk muyum...? Katiyyen bu tarzdaki hareketlere girmeyeceğim...»

Enver Paşa nihayet Batum'dan ayrılmaya karar verdi. Yalnız ayrılmadan önce Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazdığı bir mektup ve beyannameyi benim göndermemi istedi. Bunu şöyle bir okudum, Türkiye için zararlı şeyler yoktu. Yalnız bu beyannamenin şahsî bir kanaat olmayıp adeta bir kongre kararı gibi takdim edilmek istenildiğini görünce şaşırdım. Buna göre Batum'da bir kongre toplanmış ve bu beyanname kaleme alınmış oluyordu ki hatalıydı. Herkesin bu gün bile istismar ettiği bu olayın iç yüzü buydu. Ne böyle bir kongre toplandı ne de kararlar alındı. Yalnız Enver'in arzusu kırılmasın ve bu yüzden Anadolu'nun başına bir gaile açılmasın diye ben ve Küçük Talât bunu imzaladık ve beyannameyi Ankara'ya gönderdim. Birkaç gün sonra Enver Paşa, yanında HACI SAMİ olduğu halde Türkistan'a hareket etti. Benim emektar yoldaşım Bartın'lı Muhittin'i O'nun yanına verdim ve şunu söyledim:

«— Enver'in arkasından sıkılabilecek kurşuna sen bakacaksın...»

Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın Türkistan'da buluşmalarına karar verilmişti....

Enver Paşa'nın Batum'dan hareketinden sonra işittiğime göre Ruslar, Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın Türkistan'da birleşerek görüşmelerini yerinde bulmamışlar ve bunu önleyici hareketlere girişmiş. ler Enver Paşa, Cemal Paşa'yı Buhara'da bulamayınca durumu tetkik etmiş ve iş ortaya çıkınca da ortada bazı oyunlar döndüğünü öğrenmiş... Ve bu yüzden Enver karşısındakilerin iyi niyet içinde olmadıklarına ve hiçbir zaman olmayacaklarına inandığı için de daha önce kararlaştırdığı Asya İhtilâli konusundaki tehir kararını iptal ederek uygulamaya geçmek üzere Buhara'dan av bahanesi ile uzaklaşmış... Enver Paşa'yı gözetmekle görevli olanlar O'nun izini kaybettiklerini telâş içinde Komünist Partisi merkezine bildirmişler....

Durumu öğrendiğim vakit artık önüne geçilmez bir başlangıcın içinde olduğunu ve hiç kimsenin Enver Paşa'yı yolundan çeviremiyeceğini düşündüm. Artık Basmacılara iltihak ettiğine şüphem yoktu.

Aradan bir hafta geçmişti ki Enver Paşa'nın bir kuryesi gelerek beni buldu ve şu haberi verdi:

«— Enver Paşa Ruslar aleyhinde harekete geçmek üzeredir. Sizin de derhal Kafkasya'da ihtilâl hareketine başlamanızı istiyor...»

Durum kötüydü, Enver Paşa'yı yalnız bırakamazdım. Ve fakat Kafkasya'da ihtilâl hareketine gi-

rişmem de o zaman Türkiye'nin tek yardımcısı olan Rusların Türkiye ile İrtibat Yolunu kesecek bir hale girerdi. Oysa bu yolun açılması için uzun zaman ve tehlike içinde uğraşmış bulunuyordum. Birkaç gün iki durum arasında kendi dünyamda kendimle savaştım.... Kafkasya ihtilâlini yapamazdım, Anadolu'ya yardım yolunu kesemezdim... Enver Paşa ise ihtilâlini gerçekleştirmek yolu ile Türkiye'nin savaşına daha yararlı olunabileceğine inanıyordu...

Tam bu buhran içindeydim, Berlin'den yeğenim Kâmil'in çektiği bir telgrafı aldım. (*) Enver Paşa'nın Naciye Sultan'dan bir erkek çocuğu dünyaya gelmiş ve her ikisinin de sıhhati yerindeymiş... Enver, ailesine en çok düşkün olan insanlardandı, bundan faydalanarak O'nun Asya İhtilâli hareketinin önüne bir müddet için olsun geçebilmeyi düşündüm ve Buhara'ya kendisine şu telgrafı çektim:

«Bir erkek çocuğun dünyaya geldi. Çocuk sıhhattedir, annesi ölüm derecesinde rahatsızdır. Acele seni Berlin'de bekliyorlar....»

Bunu yapmaya mecburdum. Telgrafı çektikten sonra Batum'daki Moskova Temsilcisi TAVARİŞ HOLZMAN'ı telefonla aradım ve Berlin'den aldığım telgrafın siyasî önemi olduğunu bildirerek bu telgrafın mutlaka Enver Paşa'nın bulunduğu çevrelerde O'nun eline ulaştırılmasının teminini rica ettim. Bu telgrafın Enver'in eline geçip geçmediğini ise hiçbir zaman öğrenemedim....

(*) Hava yüzbaşısı ALİ ENVER 1971 yılının son aylarında hayata gözlerini kapamıştır.

Yeğenim Enver Paşa'nın ihtilâl başlangıcı günleri yaklaşıyordu. O, uzun müddet Batum'da kaldığı için bunda benim de iştirakim olabileceğini Ruslar her an düşünebilirler ve bana karşı bir düşman muamelesine girişebilirlerdi. Bu düşmanlık çok şiddetli olurdu, çünki Enver Paşa'nın böyle bir harekette Ruslar'ı sonu ne olursa olsun, oldukça zor durumlarda bırakacağından ve çevrede bir fırtına estirebileceğinden emindim...

Kendimden çok düşündüğüm eşim ve çocuklarımdı, onları Batum'dan uzak olmayan Türkiye hududundan içeri atmaya karar verdim. ondan sonra ne olursa olsundu...

Batum çevresinde oturan Abazalardan temin ettiğim kılavuzlarla bir gece yürüyüşü içinde bunu yapacaktım. Gece bütün aile sinemaya gideceğimizi etrafa söyleyerek evden ayrıldık. Yarı yolda bir dereden geçmemiz gerekiyordu ve bir anda kırk kişilik Rus askeri kuvvetinin pususuna düştük, ben ve Abaza kılavuzlar silâhlıydık, onlar askeri görünce ortadan kayboldular, askerlerin silâh kullanmalarını önlemek için hemen ileriye fırladım ve bu şekilde yol kesmeye hakları olmadığını söyleyerek her zaman yanımda taşıdığım Moskova Hariciye Komiserliği'nin Ekterial imzalı imtiyaz vesikasını kumandana gösterdim. Kumandan vesikaya baktıktan sonra:

«— Nereye....?»

diye sordu, kendisine:

«— Malıu köyünde bir düğüne... sonra tekrar Batum'a döneceğiz..»

diyebildim... Tam yola koyulacaktık ki bir ermeni askeri:

«— Ben Halil Paşa'yı tanırım, o şişman ve sakallıdır, bu O'na benzemiyor..»

diye bir çıkışta bulununca kumandan tereddüt içinde kaldı ve durumu Batum'a bildirip cevap almak istediğini, O'nun için de bizim köyde kalmamız gerektiğini söyledi. Cevap gelinceye kadar sabah oldu ve gene gelen cevapta bizim Batum'a döndürülmemiz isteniliyordu... Batum ÇEKA erkânının bu emri üzerine askerler bizi muhafaza altında Batum'a götürdüler... Batum'da ÇEKA HAPİSHANESİ'ne konulduk.... Yanımda çocuklarım olmasaydı elbette Halil Paşa kolay kolay Çeka Hapishanesine gitmezdi. Hapishaneden daha önce tanıdığım Çeka reisine haber göndererek bu hareketlerin yerinde olmadığını, ailemin hemen tahliye edilmeleri gerektiğini bildirdim. Aradan çok geçmedi ailem tahliye edildi, beni Çeka Komiseri'nin yanına götürdüler. Çeka ile aramızda geçen konuşmada bu yakışıksız durumdan sonra ailemi artık Batum'da tutamıyacağını söyleyerek onların Türkiye'ye gönderilmesinden sonra Moskova'ya gideceğimi bildirdim. Enver Paşa henüz ihtilâl hareketine başlamadığı için tereddüt içindelerdi, bu karışıklık içinde bir İtalyan vapuru ile ailem Türkiye'ye doğru yola çıkarıldı ve ben hemen ardından Moskova'ya gitmek üzere Tiflis yoluna koyuldum... Hareketim, Tiflis Komiseri Tavariş Legrand'a bildirilmiş olacak ki istasyonda beni karşıladılar ve Legrand'ın evinde misafir ettiler ki kısmen göz altındaydım. Legrand'ın ilk sözü şu oldu:

«— Yeğeniniz Enver Paşa'nın hareketinin manâsını halâ anlayamadık, sizce bu nedir...?»

«— Bunun sırrını ben de bilmiyorum, öğrenmek için hemen Moskova'ya gideceğim...»

Tiflis'te birkaç gün kaldıktan sonra Moskova'ya hareket ettim, yanımda yalnız Ali Çavuş vardı....

Moskova'da SAVOY OTELİNDE bir daire bana ayrılmıştı, biraz istirahat ettikten sonra ÇİÇERİN ve KARAHAN'la görüşmelere başladık. Çiçerin:

«— Enver Paşa'nın esrarengiz hareketi ortada bazı şeylerin olduğunu göstermektedir... Bazı asi kuvvetleri toplayıp bir harekete girişmek üzeredir zannediyoruz....»

«— Paşa'nın sebebsiz olarak böyle sonu bilinmeyen bir hareketin içine girebileceğini tahmin edemiyorum, herhalde Türkistan'da bulunan Bolşevik ileri gelenlerinin kendisine karşı baskı şeklindeki davranışlarına kızmış olacak ki böyle bir şeye teşebbüsü mümkün olsun...»

«— Fakat Enver Paşa'ya karşı her zaman iyi davranılmıştır, kötü bir davranışta bulunulmuş olması imkânsızdır...»

«— Bunu önlemek için ne yapabilirsiniz...»

«— Basmacılara karışıp Enver Paşa'yı bulabilirim ve kendisini Rusya'ya dönmeye kabul etmediği takdirde Afganistan yahut İran'a çekilerek sakin bir şekilde yaşamak için iknaya çalışabilirim...»

Teklifim Çiçerin ve Karahan tarafından olumlu karşılandı, ancak Parti Yüksek Yönetimi benim Enver Paşa ile buluşmamı doğru bulmamış olsa gerek, konuştuklarımız öylece kaldı.

Enver Paşa'nın Türkistan'a varışından birkaç gün önce Buhara'ya giden CEMAL PAŞA'nın burada fazla kalmasına müsaade etmemişler ve bir misafir gibi aslında göz altında olarak Moskova'ya davet etmişler. Ben Moskova'ya geldiğimde Cemal Paşa'yı burada buldum.

Cemal Paşa, Enver Paşa'nın hareketini zamansız buluyordu. Hiçbir iş yapmadan oturmak canımı sıkmaya başladı... Moskova'ya geleli yirmi gün olmuştu... Sıkıntılar içinde bocalarken Çiçerin, otelime telefon ederek beni dairesine davet etti. Gittim. Hiçbir girişe lüzum görmeden şunları söyledi:

«— Moskova veya Rusya'nın neresinde bulunursanız bulununuz bizim için bir mahzur düşünülemez, ancak reddine muktedir olamadığımız yüksek bir makamın ısrarı üzerine maateessüf Rusya'yı terketmeniz icab ediyor...»

«— Bu yüksek makam Rusya dahilinde olmayacağına göre acaba Ankara mıdır...?»

«— Ben söylemedim, siz keşfetmiş oldunuz....»

Rusya'da kalmama izin verilmiyordu, Türkiye'nin kapıları bana kapatılmıştı... Almanya, Macaristan, Avusturya gibi eskiden tanıdığım yerlere gidebilirdim... Yol param yoktu, ihtiyat param ise hiç.... Bunu Bolşevikler de biliyorlardı.... Çiçerin'e Rusya'dan çıkmak teklifini memnuniyetle kabul ettiğimi ve arkadaşlarım doktor Nazım ile jandarma yüzbaşısı Ferit ve Binbaşı İsmail Hakkı'yı da yanıma almak istediğimi söyledim, tabii ki memnuniyetle kabul etti...

Biz yol hazırlığındaydık, Enver Paşa ihtilâli birdenbire patladı ve süratle gelişmeye başladı. Bolşe-

vik yöneticiler ihtilâl bölgeleri için telâşa kapılmışlardı....

Cemal Paşa için endişe duyuyordum. Rusların kendisini Afganistan'a göndermeyeceklerinden emindim... O ise mutlaka Afganistan'a gitmek istiyordu... Almanya'ya geçmesini, oradan İtalya'ya inerek deniz yolu ile Anadolu'ya gitmesini ve Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ile görüştükten sonra aralarında mutabakat hasıl olduğu takdirde Afganistan'a inmesini ısrarla istiyordum ve bu yol kendisi için en emin yoldu...

Cemal Paşa, Mustafa Kemal ile teması kabul ediyordu fakat Ankara'ya Tiflis-Kars yolu ile geçmeyi düşünüyordu....

Benim yol hazırlığım bitmişti ki Sovyet Merkez Şûrasında bulunan daha önce bir vesile ile tanıştığımız bir arkadaşım ki aramızda çok yüksek bir dostluk bulunuyordu, bana bir sır vereceğini ve tedbirli olmamı isteyerek şunları söyledi:

«— Şûra Merkezinde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildi... ancak bu Moskova'da tatbik edilmeyecek, Tiflis'te yerine getirilecek, suikasti yapanların da ermeniler olduğu ilân edilecek....» (*)

(*) 1936 yılında bir ziyafet sofrasında Mustafa Kemal Atatürk ile Sovyet Sefiri arasında CEMAL PAŞA meselesi açılmış ve Sovyet Sefiri tarafından açılan konuşmayı Mustafa Kemal Atatürk büyük bir öfke hali içinde şöyle kapatmıştır:

«— Biz Cemal Paşa'yı kimlerin nasıl ve ne için vurdurduğunu çok iyi biliyoruz. Bu halnce suikastı tertipleyenler şunu unutmasınlar ki O, bizim en değerli arkadaşlarımızdandı...»

Arkadaşımın bu ikazını hemen Cemal Paşa'ya ulaştırdım... Çok sevdiğim ve saydığım Cemal Paşa namlunun ucundaydı... Cemal Paşa söylediklerimi dinledikten sonra ellerini iki yana açarak:

«— Amma da yaptın Halilciğim, beni niye öldürmeye kalksınlar, sonra benim Suriye'de ermenilere yaptığım yardım herkesin bildiği şeylerdendir.... Neden olsun bu...»

«— Paşam, sizi öldürecek olanlar ermeniler değil Bolşeviklerdir. Bilâhare cinayetin ermeniler tarafından işlendiği ilân edilecek... Ermenilerin bu işteki yerleri maşalıktır... Buna rağmen Türkiye'ye söylediğiniz yoldan gitmeye kararlıysanız daha önce yaverlerden birisini Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderiniz, Tiflis'e gelecek bir Türk treni ile şehre girmeden Türkiye'ye gidiniz....»

Cemal Paşa bu görüşümü yerinde buldu ve yaverlerinden İsmet Bey'i, Kâzım Karabekir'in yanına gönderdi. Benim ise işgal altında bulunan, gidebileceğim Avrupa ülkelerinde hangi zorluklarla karşılaşacağım bilinmeyen şeylerden değildi.

Cemal Paşa'nın durumu beni düşündürüyordu. Zekâsına, yüreğine ve silâh kullanmaktaki ustalığına inandığım Ali Çavuş'u, Cemal Paşa ile bırakmaya karar verdim...

Almanya'ya hareketimin zamanı yaklaşmıştı Bolşevik yöneticiler durmadan beni bir an önce hareket etmem için sıkıştırıyorlardı, Cemal Paşa ile son defa görüşüyorduk. Alman Hariciyesinde yakından tanıdığı bir dostuna yazdığı mektubu bana verdi:

«— Sana yardım edecektir, bu mektubu verirsin...»
dedi...

Hareket günü istasyona gelerek bizimle vedalaştı ve her zaman olduğu gibi fütursuzdu, başı dikti ve yürürken adımlarının sesi uzaklardan duyulabilecek kadar öfkeyle iniyordu yere...

Bir daha görüşmek mümkün olamayacaktı artık.....

BERLİN VE KADER

... Moskova'dan bindiğimiz trenin Riga istasyonuna girişi sırasında Rusların bizi tevkif etmeleri ihtimalleri belirmişti... Hiçbir olayla karşılaşmadan Riga'ya ulaştık, Stetien'e gittik, oradan da trenle Berlin'e hareket ettik.

Burada doktor Nazım'la bir hamal arasında hepimizi güldüren bir olay geçti. Doktor Nazım'ın yanında iki bavulu vardı. Gideceğimiz yere kadar bavulları bir hamala taşıttı. Çıkardı bir mark verdi. Hamal fena halde sinirlendi... Bir markın lâfı mı olur diye bar bar bağırır hale gelmişti... En az elli mark istiyordu... Doktor Nazım Almanya'dan Rusya'ya geldiğinde henüz Alman markının değeri düşmemiş... Nazım, paranın eski değerini düşünerek hareket etmişti...

Hepimiz İngilizlerin gözünde birer düşmandık ve Berlin'e İngilizler hâkimdi. Bu yüzden açık isimlerimizle orada kalamazdık, kimliklerimizi gizlemek zorundaydık. Doktor Nazım'ın İttihat ve Terakki'den tanıdığı Veznedar Nihat Bey'in kuryeler için gizli olarak tutulmuş bir kira evi vardı. Berlin'in şüphelerden uzak bölgesindeki bu ev bizim için bir saklanma yeri olabilirdi. Mevsim dolayısı ile Nihat Bey sayfiye'ye gitmişti, ev boştu... Bu apartman dairesini biz işgal ederek gizli ve temkinli bir yaşayı-

şın içine girdik.

Ferit ile İsmail Hakkı çarşıdan alış veriş yapıyorlar, ben yemekleri pişiriyordum. Doktor Nazım da bulaşık işleri ile meşgul oluyordu... İttihat ve Terakki'nin bu koca adamına bir gün takılmıştım da:

«— Paşa, işte bunun adına kader derler... Daha dur bakalım neler var...»

Üzerimizde kimliğimizi belirtecek hiçbir vesika taşımıyorduk ama bu da tehlikeliydi Afgan Konsolosluğuna başvurduk ve onların verdikleri sahte pasaportla ben Kandeharlı tüccardan Gulam Haydar Han, Doktor Nazım tüccardan Gulam Rüstem Han oldu, diğer iki arkadaşımıza da başka ünvanlar verildi.

Afganlıların gösterdikleri bu yakınlık unutulmayacak bir dostluk örneği olarak hep gönlümüzde kalmıştır.

Cemal Paşa'nın tavsiye ettiği Almanya'nın Şark işleri ile görevli yetkilisinin ziyaretine gittiğimde beni tanıyınca bir tedirginlik içine düştüğünü gördüm. Genel durumu ve özellikle Almanya'nın içinde bulunduğu kötü şartları bana uzun uzun anlatan eski Alman dost nihayet şunları söyledi:

«— Paşam, en önemli işiniz kendinizi Alman polisinden saklamanız olmalıdır. Alman polisi kim olduğunuzu öğrendiği andan itibaren akıbetiniz Talât Paşa ve arkadaşlarınınkinden farklı olmaz...».

Teşekkür ederek oradan ayrıldım.... Arkadaşlarımızla günlük yaşayışımız pek değişik olmuyor, yalnız arasıra şehirde dolaşmaya çıkıyordum. Gene bir

gün sıkıntılar içindeydim ve Kurfürstendam caddesi üzerindeki büyük birahaneden fırlayan birisi boynuma sarıldı, bu eski dostlardandı, Batum'da Ruslar tarafından tevkif edilmiş ve benim lehinde yaptığım şahitlikten sonra serbest bırakılmıştı. Zeki orada kendisini etrafa Türk olarak tanıtıyordu ve fakat sonradan öğrenmiştim ki aslında ermenidir ve İngilizler lehinde casusluk yapmak için çalışmaktadır. Yalnız dikkatimi çeken bir nokta vardı. Tanınmamak için kaşlarımı küçültmüş, sivri bir sakal bırakmıştım... Zeki'ye beni nasıl tanıdığını sordum,

«— Yürüyüşünüzden ve adım atışınızdan Paşam...»

Beraberce bir birahaneye girdik, birkaç bira içtik, sonra taksi ile Zeki'nin oteline gittik. Zeki otel odasında bir kasayı açtı ve içinden kırk elli bin mark çıkararak ceplerine taksim etti. Beni ısrarla evime kadar götürdü ve ertesi günü geleceğini söyleyerek ayrıldı ve fakat Zeki ertesi gün ortada görünmedi.

Zeki'nin para içinde yüzüşü ve ertesi gün görünmeyişi beni Ruslar aleyhinde derin şüpheye sevketti, Zeki anlaşılan saf değiştirmiş bulunuyordu., O'nu evime götürmekle hata ettiğimi anladım. Ama artık iş işten geçmişti. Bu sırada çarşıya alış verişe giden Yüzbaşı Ferit ve Binbaşı İsmail Hakkı evin önünde, karşı kaldırımda acaip kıyafetli, esmer altı yedi kişiyi gördüklerini söylediler ve perdenin kenarını aralıyarak bunları bana da gösterdiler. Bunlar üzerinden elbiseleri kaçan ermenilerden başka kimseler değillerdi. Doktor Nazım'la bu evden çıkmaya karar verdik, acaip kıyafetli adamlar evin önünde adeta devriye geziyorlardı. Doktor Nazım'ın eski Se-

lânik defterdarı olan ağabeyisi Fazıl Bey, Bismarc Strasse 88'de oturuyordu, bizim oraya taşınmamızı teklif etti. Hemen dediğini yaptık ve diğer iki arkadaşa bizimle bir müddet hiçbir şekilde temas etmemelerini tembih ettik.... Ama ne var ki iki arkadaşımız gençliğin ve ataklığın verdiği duygularla içleri içlerine sığmamış olacak, bizi birer gün ara ile ziyarete geldiler. Bunlar takip edilmişlerdi ki bir iki gün sonra yeni evimizin önünde aynı adamlar dolaşmaya başladılar... Ertesi günü perdenin kenarından dışarıya baktığımda sokağın adeta ermeniler tarafından ablukaya alınmış olduğunu gördüm. Ve hepsi mutlaka cephane deposu gibiydiler... Vuruşmak mesele değildi, yarıp çıkardık Doktorla beraber. Amma yabancı bir ülkede bu durum hiç te lehimizde olmazdı. Aklıma Tiargerthan'de oturan yeğenim Kâmil geldi. Fazıl Bey'in ve yeğenimin evlerinde telefon vardı, bu yolla yeğenimi durumdan haberdar ettim. Kâmil bizim hiçbir şekilde dışarıya çıkmamamızı rica ederek bu işe özel bir dedektifi memur edeceğini söyledi.

Aradan bir iki gün geçti. Bir karı koca ziyaretimize geldi, yanlarında uşak olarak tanıtılan iri yarı birisi de vardı ki bu Kâmil'in özel olarak buldurduğu dedektifdi. Gördüğüm şüpheli şahısları tarif ettim, dedektif cebinden çıkardığı bir defterc bakarak bunların ermeni olduklarını bildirdi ve:

«— Talât Paşa ile arkadaşlarını vuranlar bu çetedir...»

dedi... Fazıl Bey'ın apartmanı önünde ikinci, üçüncü defa gördüğüm bu adamlarla suvari pantolonlu beyaz gömlekli birisi devamlı olarak görüşüyor ve

adeta onlara talimat veriyordu. Dedektife bu durumu da anlatınca bu defa cevabı şu oldu:

«— Ermeni asıllı eski bir İngiliz miralayıdır.»

Evde kapalı kalmak, hele böyle abluka altına alınmış gibi yaşamak, benim kişiliğime uygun değildi, dedektife şu teklifi yaptım:

«— Böyle oturmak benim canımı sıkmaya başladı, ben ve arkadaşlarım silâhlıyız ve buradan çıkacağız amma size söz veriyorum ki onlar ateş etmeden biz silâhlarımıza el sürmeyeceğiz... Siz de muavininizle beraber bizi takip edersiniz...»

Dedektif teklifimi uygun buldu, ancak şu hatırlatmayı yaptı:

«— Bunu kabul edebilirim amma şunu hatırlatayım ki elinde silâh olan bir adamı dahi o ateş etmeden vurursanız Alman kanunlarına göre suçlu sayılırsınız...»

«— Silâh ellerinde de olsa biz işin icabına bakarız...»

Dedektifin peki demesiyle silâhların emniyet mandallarını açarak sokağa çıktık....

Sokağa çıktığımızda arkadaşlarla icab eden noktalardan ilerlemeye koyulduk.. Böyle yürüyüşlere alışık olduğumuz için en ufak bir tedirginliğimiz yoktu ve artık yola adımımızı atmıştık, çemberi vuruşarak yarar çıkardık...

Ama bir iki saat önce kapının önünde dolaşan ermeni fedailer ortalarda yoklardı, dedektif bunların devam ettikleri bir birahaneden bahsetti, tehlikenin üzerine gitmek, işi bitirmek gerekiyordu. Bir taksiye atlayarak oraya gittik. Vuruşmak üzere bi-

rahaneye girdik ve fakat aradıklarımız orada da yoklardı. Ya vakit geç olduğu için artık çıkmazlar diyip ertesi gün gelmek üzere çekip gitmişler yahut ta dedektiften şüphelenmişlerdi...

Eski eve dönmem muvaffak olmazdı, yeğenim Kâmil'in evine gittim. Birkaç gün önce buraya gelmiş olan öteki yeğenim NURİ PAŞA da oradaydı. Nuri'nin ve Kâmil'in anlattıklarına göre Nuri Paşa'nın yolu evin ilerisindeki bir ormanda kesilmek istenilmiş ama mütecavizler her nedense bunu yarıda bırakmışlar.

Artık Berlin'de kalamazdık. Eski İstanbul Polis Müdürü AZMİ BEY de yanımızda olduğu halde Heiligendam denilen sayfiye yerine çekildik. Yeğenim Nuri, ben ve Azmi Bey Afganlı tüccarlar hüviyeti ile bir pansiyona yerleştik.

Bu sırada Anadolu'ya cephane temini için NURİ (CONKER), SAFFET (ARIKAN) Almanya'ya gelmişlerdi. Kendileri ile buluştuk, bana bazı şahıslarla cephane tedariki için temasa geçtiklerini söylediler. Bir kısmından şüphelenmişler ve fakat bir diğer kısmının işe yarayacaklarını söylüyorlardı. Trablusgarp seyahatine giderken cephane tedariki için yaptıklarımı anlattım ve bu tip şahısların bir kısmı fire verse bile bir kısmının işe yarayabileceklerini kendilerine söyledim...

Ötedenberi tanıştığımız ve aramızda iyi dostluk ölçüleri bulunan bu iki arkadaş benim haberim olmadan, durumumu, Berlin'de ermeni tehdidi altında yaşayışımı GAZİ'ye bir mektupla bildirmişler, kendisinden gelen mektubu bana gösterdiler, mektupta şöyle deniliyordu:

«Yenimahalle'nin her türlü ihtiyacı karşılanacaktır. Kendisi Anadolu'ya gelmek istediği takdirde pasaport ta verilecektir...»

Yenimahalle benim Erkânıharp okulundaki lâkabımdı... Gazi'ninki «Mustafa Kemal Efendi Selânik» idi.... Yenimahalle adının kullanılması beni o gece yıllar öncesine götürdü....

İki dostuma hiçbir şeye ihtiyacım olmadığını ve Rusya'dan beri harap olan sol böbreğimi ameliyat ettirmek için Macaristan'a gideceğimi söyledim ve isterlerse Macarlarla cephane için bir görüşme yapabileceğimi bildirdim...

Yanımda çok az param vardı ama Macaristan'da hayat daha kolay ve ucuzdu. Berlin'den dördüncü mevki bir trenle Budapeşte'ye hareket ettim. Yanımda, tren parasını ödedikten sonra yüz Macar kronu ve on dolar vardı. Possav üzerinden Viyana'ya geldiğimde sancıdan kıvranıyordum. Budapeşte'ye kadar olan altı yedi saatlık yolu yatakta geçirmek için yataklı vagon memuru ile konuştum ve onunla beş dolara anlaştım fakat bütün on doların üstünü Macar kronu olarak iade edeceğini söyleyince vagonuma dönmekten başka çarem kalmadı. Yanımda, içinde bir hırka, bir iki iç çamaşırı bulunan küçük bir bohça vardı bunu çözdüm, hırkayı koridora serdim ve yorgun bir şekilde üzerine uzandım. Biraz sonra kondoktörler bu yatışıma mani olmak istediler, kendilerine rahatsız olduğumu söyledim, hüviyetimi sordular. Afganlı Tüccar olduğumu bildirdim ve vesikalarımı gösterdim. Hemen boş bir kompartıman açtırarak beni oraya yerleştirdiler.....

Macaristan'da, savaş sırasında Avusturya - Macaristan irtibat subaylığı yapmış bulunan eski dostum Miralay Pavlas'ı buldum. Beni büyük bir yakınlıkla karşıladı ve Macarların Milliyetçi Profesörlerinden Udvarı Baver ile Macar Bankerlerinden Lil ve bunun ortağı Mühendis Tobyaş ile tanıştırdı... Bu yeni arkadaşlarım bana BUDİN KALESİ içinde güzel bir apartmanın geniş bir odasını tahsis ettiler ve her gün öğle ve akşam yemeklerinde benimle beraber oldular...

Berlin'den adresimi öğrenmiş bulunan eski Azerbeycan Cumhurbaşkanı Topçubaşıoğlu Ali Merdan'dan bir telgraf aldım bu sırada, kendisinin Paris'ten Visboden'e geleceğini ve benimle orada görüşmek istediğini bildiriyordu.

Budapeşte'deki dostlarıma veda ederek Visboden trenine bindim.

Visboden'de on gün Ali Merdan Bey ve arkadaşları ile beraber olduk, konuşmalarımız Azerbeycan ve Türkiye üzerinde idi. Ali Merdan Bey Türkiye'nin istiklâline sahip olmasının Azerbeycan için de faydaları olacağını söylüyordu....

Peşte'ye döndüğümde böbreklerim artık bana aman vermez olmuşlardı. Udvar'ın yardımı ile hemen bir hastahaneye yatırıldım ve fakat ameliyatı yapabilecek ürolog izinliymiş, aramalarına rağmen buldurmaları mümkün olmadı, uzun bir seyahate çıkmış. Bu sırada kayınbiraderlerim de beni ziyadiler ve dünya çapında bir şöhrete sahip Prof. Pleshrete gelmişlerdi, bu durumda kalamıyacağımı söylener'e tedavi olmak üzere Viyana'ya gitmeye karar

verdim.... Macar dostlarımdan ayrılırken onlara her zaman üstümde taşıdığım otomatik silâhımı hediye ettim. Bunu Prof. Boverw aldı. Macaristan'da silâh bulmak çok güç ve hemen hemen hiç olmadığı için ona büyük bir memnuniyet vermişti.

Viyana'da memleket hastahanesine yattım ve burada yapılan ilk kontrollerden sonra Pleshner ameliyat gününü tesbit etti. Artık hüviyetimi açıklamam lâzım geliyordu. Doktora, Halil Paşa olduğumu söyleyince evvelâ şaşırdı ve sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Irak'ta, Avusturya kamyon kolları doktoru olan bir arkadaşımın özel sohbetler sırasında uzun uzun benden bahsetmiş olduğunu söyleyerek beni çevrenin en iyi hastahanelerinden birine naklettirdi... Burada ameliyat oldum. Bir böbreğim alındı ve içki içmek yasak edildi...

Hastahanede onbeş gün dinlendim, sonra kayınbiraderlerimin evine geçtim. Burada da devamlı olarak bu ünü Avrupa'ya yayılmış doktor Pleshner tarafından kontrol ediliyordum. Nihayet bir gün dikişlerimi aldı ve artık yürüyebileceğimi söyledi. Kendisine borcumun ne kadar olduğunu sordum, gülerek şu cevabı verdi:

«— Bana bir tek imzalı fotoğrafınızı borçlusunuz....»

Savaş yıllarım sırasında kayınbiraderlerime verdiğim üniformalı bir fotoğrafım vardı aldım, arkasına şunları yazarak doktora uzattım:

«Hayatını kurtarmaya muvaffak olduğun Halil'in hayali sana daima minnettar kalacaktır....»

Aradan yıllar geçtikten sonra böbrek tedavisi için Viyana'ya gidip gelen dostlarım o fotoğrafımın doktorun masasının üzerinde halâ durduğunu söylediler...

Budapeşte'de hastahanede olduğum sırada Garp cephesinde Yunan ordularının perişan edildiği haberi geldi, bu benim için dünyanın unutulmaz anlarından birisiydi... Ve benim kadar Macar'lar da buna sevinmişlerdi....

Viyana'da ameliyat olduktan sonra da Refet Paşa'nın bir ordunun başında İstanbul'a girdiğini öğrendim. Hemen kendisine bir mektup yazarak İstanbul'a gitmemin bir mahzur teşkil edip etmediğini sordum ve kısa bir süre sonra şu cevabı aldım:

«Hiçbir mahzur yoktur, hemen gelebilirsiniz...»

İstanbul'a indikten bir iki gün sonra da Ankara'ya giderek Gazi'yi ziyaret ettim. Benim Vatan'a dönmüş olduğumdan memnun göründü. Vaziyetimin ne olacağını sordum:

«— Orduda bir vazifeye mi tayin edeceksiniz, yoksa serbest kalmaklığımı mı istiyorsunuz...?»

Gazi şu cevabı verdi:

«— Arkadaşlarla görüşeyim, iki gün sonra sana cevap veririm.»

İki gün sonra otomobilini ve bir yaverini gönderdi, beni Çankaya'ya davet etti. Selâmlaştık, ben daha hiçbirşey söylemeden:

«— Halil Paşa, düşündüğün gibi hayatta serbest kalmaklığın daha muvaffık olacaktır....»
dedi....

İÇİNDEKİLER

Önsöz 4
Yıldızda Yargılama 9
Makedonya Ve Üçüncü Ordu 18
İttihat Ve Terakkiye Yeminle Girdim 28
Aetos 37
Apastol 43
Yenice Gölü Vuruşmaları 47
Hürriyetin İlânı 51
Padişah Vurulacaktı 54
Fedai Müfreze 56
İran Hürriyetçileri Ve İttihat Ve Terakki 59
31 Mart Olayı 67
Maiyet - i Seniye'de 74
Çakırcalı Efe 79
Trablusgarp Olayları 82
Trablusgarp'da Durum 97
Kasrı Ahmet Misrata Çıkarması 109
Lebda Basılacaktır 112
İtalya İle Barış 115
Balkan Savaşı 122
Birinci Dünya Savaşı 136
İngilizler Ve Kut Savaşları 153
Kuşatma 159
Bilinizki Kutu Bırakmam 171
Kendi Gelen 181

Ve Kut'u Düşürmüştük 184
Mirliva Kut Düştükten Sonra 191
Bağdat'ın Kaybı 198
Rusya'da İthilâl 210
Şeyh Mahmut 214
Bakû'nun Zaptı 219
İran 231
Erivan 236
Ve Mütareke 247
Mustafa Kemal Paşa 256
Bekir Ağa'da Geçen Günler 271
Bekir Ağa Bölüğünden Kaçış 278
Şark 307
İhtilâl Ve Azerbaycan 318
Moskova'da Lenin Ve Çiçerin'le 328
Moskova'da Enver Paşa İle 336
Enver Paşa Olayı 350
Berlin Ve Kader 371
Ve Son 380